

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

АПРИЛ-СЕПТЕМБАР

1964

Уређивачки одбор:

др. Милан Бартош (главни уредник), др. Мехмед Беговић,
др. Борисав Благојевић (заменик главног уредника), др.
Стеван Врачар, др. Драгаш Ђ. Денковић, др. Милан Де-
спотовић, др. Драгољуб Димитријевић, др. Драгослав Јан-
ковић, др. Љубица Кандић, др. Иван Максимовић, др.
Слободан К. Перовић, Милорад В. Симић, др. Војислав
Симовић и др. Владан Станковић

С А Д Р Ж А Ј — S O M A I R E

ЧЛАНЦИ — ARTICLES

Др. Борислав Т. Благојевић: Право међународног привредног промета	145
<i>Droit de la circulation économique internationale (Résumé)</i>	151
Др. Радомир Д. Лукић: Субјективни фактор и непосредна демократија	152
<i>Le facteur subjectif et la démocratie directe en Yougoslavie (Résumé)</i>	162
Др. Саво Стругар: Начело легалитета и чл. 4, ст. 2 Кривичног законика	164
<i>Le principe de la légalité et le deuxième alinéa de l'article 4 du Code pénal (Résumé)</i>	182
Др. Адам П. Лазаревић: О судској заштити самоуправних права радних колектива	183
<i>De la protection judiciaire des droits d'autogestion des collectifs de travail (Résumé)</i>	192
Др. Ружица В. Гузина: Самоуправа сеоских општина у буржоаској Југославији	194
<i>Le self-government des communes rurales dans la Yougoslavie bourgeoise (Résumé)</i>	214
Др. Бранимир М. Јанковић: Међународни односи и историјске дисциплине	216
<i>Les rapports internationaux et les disciplines historiques (Résumé)</i>	222
Др. Радомир Ђуровић: Промене у схватању колхозне својине и значај уговора у колхозном праву	223
<i>Changements dans la conception de la propriété kolkhozienne et du contrat dans le droit kolkhozien (Résumé)</i>	235
Др. Живојин Алексић: Примена наркотичних средстава у кривичном поступку	236
<i>L'application des produits narcotiques dans la procédure criminelle (Résumé)</i>	244

ПРИЛОЗИ — VARIÉTÉS

Др. Љубица Шкара: Настава статистике на Правном факулету у Београду	246
<i>L'enseignement de la Statistique à la Faculté de droit de Belgrade</i>	246
Др. Љубиша Милошевић: Одговорност малолетника за штету — грађанскоправна (деликтна) одговорност малолетника	257
<i>Responsabilité de mineurs pour les dommages causés responsabilité de droit civil des mineurs</i>	257
Др. Живан Радојковић: Лична права и њихов однос према личноправним (моралним) елементима ауторског права	263
<i>Les droits personnels et leur rapport à l'égard des éléments juridiques personnels (moraux) du droit d'auteur</i>	263
Др. Анте Ромац: Робови и ропство у Марцијаловим епиграмима	279
<i>Les esclaves et l'esclavage dans les épigrammes de Martial</i>	279

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ГОДИНА XII

Април—Септембар

Бр. 2—3

ПРАВО МЕЃУНАРОДНОГ ПРИВРЕДНОГ ПРОМЕТА

Савремено друштво се карактерише читавим низом новина у области производње и промета добара. Те новине обележавају данас више не векове него ни деценије у животу људског друштва, пошто се оне догађају и практично примењују скоро свакодневно, тако да су оне данас саставни део живота, и то део са којим се мора рачунати, од кога се мора полазити и коме се мора прилагодити све оно што треба да изрази и друштвено регулише примену, значај и последице тих новина у оквиру целокупности регулисања односа који настају у вези и на основу производње и промета добара, па било то у оквиру једне државе било у оквиру међународне заједнице. А све то у потпуности важи и за право које, са једног одређеног аспекта, регулише управо те и такве односе.

Овакве значајне промене и новине у области производње и промета дешавају се управо у једном изванредно важном периоду развитка међународне заједнице, у периоду стварања и осамостаљења великог броја нових држава, које постају активни учесници међународног привредног живота и промета. А све се то дешава у ситуацији тако знатних разлика између индустријски развијених и неразвијених односно недовољно развијених држава, разлике које су дошле у првом реду као последица колонијалног система и других облика доминације и експлоатације од стране појединих држава. Отуда две појаве и два захтева који сами по себи представљају израз једне противречности, противречности која постоји и са којом као реалношћу треба рачунати али и за чије се превазилажење и отклањање мора заложити и борити савремени свет ако неће и не жели да доведе у опасност мир у свету а тиме и да угрози и сам свој опстанак. С једне стране, потреба очувања мира и обезбеђења начина за мирно решавање свих међународних проблема, а с друге стране потреба и императиван захтев за битним променама у међународном животу како би се омогућило пуно и стварно учешће и новостворених држава у томе животу, и то на бази пуне једнакости, једнакости која се временом може постићи управо и само кроз међународну економску сарадњу која би омогућила брзи развој неразвијених земаља.

А све то у суштини значи остварење мирољубиве и активне коегзистенције како између држава са различитим друштвено-економским системом тако и између држава на различитим ступњевима њиховог привредног развитка. Постојање низа врло разноврсних разлика у савременом свету је

данас чињеница која се не може порицати и са којом се мора рачунати ако се хоће бити на терену реалности. Водећи рачуна о тим разликама и чак рачунајући са њима као битним елементима, може се говорити о савременом човечанству и о коегзистенцији. То, другим речима, значи да, говорећи о савременом човечанству и о коегзистенцији, треба знати, и рачунати са чињеницом да данас у свету постоје државе са различитим дурштвено-економским уређењем, да данас постоји различита идеолошка схватања како у свакој појединој држави, односно у сваком народу тако и у целини човечанства; да данас постоје државе економски развијене и оне које су недовољно развијене или чак сасвим заостале у своме економском развоју; да данас постоје народи који већ вековима живе у својим независним државама и народи који су тек основали односно изборили се за своју независну државу, при чему има још доста милиона људи који живе у колонијама и који се још боре за своју националну независност; да данас постоје народи са врло развијеном савременом културом, праћеном по правилу и изванредном индустријализацијом, и народи чији степен културе није довољан да би и они развили своју привреду а посебно индустрију; да данас постоје знатне разлике у развоју саобраћајних средстава у појединим деловима човечанства; да, једном речју, данас постоји низ разлика у многим правцима са којима се мора рачунати када се говори о савременом човечанству. Али не само са њима рачунати него и радити на њиховом превазилажењу и отклањању у правцу стварања једнаких услова свим народима за њихов развитак, пошто само развитак свих народа може обезбедити развитак човечанства као целине, при чему они који се у данашњем моменту налазе у стању јаче развијености треба и морају да поможу бржи развој неразвијених, недовољно развијених и заосталих земаља, јер без њиховог развојка не само да не може бити прогрес за човечанство као целину већ ће нужно бити угрожен и даљи развој у овом моменту развијених земаља.

У тим аспектима може се данас не само говорити о коегзистенцији него и радити на остварењу јединства света јер ни коегзистенција ни јединство света нису једна статичка категорија већ израз једног динамизма који тече и чији ток треба управљати у правцу прогреса човечанства као целине и свих људи целог човечанства. Другим речима, на остварењу мирољубиве и активне коегзистенције, а преко ње и кроз њу и на јединству света, у условима сваког појединог момента, треба радити начинима и средствима који одговарају сваком поједином моменту а управљајући све те делатности на решавање актуелних и евентуално критичних проблема сваког појединог момента. На тај начин коегзистенција мора да буде један постулат и императив савременог човечанства и савременог човека који жели мир да у њему остварује даљи прогрес човечанства и човека јер управо само кроз тај прогрес — поновимо још једанпут, човечанство у целини и сваког човека — може се остварити коегзистенција, па према томе и јединство света, а све то у правцу ослобођења човека од свих немања и од свих угњетавања, посебно у правцу ослобођења човека од његове експлоатације од стране других људи. А то све само у пуној слободи и једнакости сваког народа и свих људи, при чему та два услова

треба да буду стварна, па како то још нису данас, то значи да је у овој етапи развитака човечанства битна и неопходна сарадња и помоћ између народа, и то у првом реду сарадња свих народа на очувању светског мира, а затим помоћи неразвијеним и недовољно развијеним земљама од стране развијених земаља да би и оне развиле своју националну економију, и тиме себи омогућиле далеко веће учешће у међународној размени добара, што ће свакако бити од користи за све и за човечанство као целину, а што, данас то постаје све очигледније, битно условљава очување мира у свету.

Отуда међународна заједница мора да све више посвећује пажњу побољшању услова међународног живота и сарадње, да дакле све више активно делује на развијању пријатељских односа и сарадње, стварајући при томе све више услова за такве односе. Данашњи степен развоја производних снага, покрети за национално ослобођење дојучерашњих колонијалних народа, разрешавање политичке затегнутости међу великим силама, као и стварање услова за коначну победу прогресивних снага у свету, намеће потребу деловања у овом правцу. Данас се свакако мора признати да се развој међународних односа огледа знатним делом у уношењу нових, демократских елемената у сарадњу међу народима путем узајамног поштовања законитости развоја сваког од њих, путем унапређења светске привреде у међународне поделе рада, укидања економске експлоатације и организовања помоћи недовољно развијеним земљама, и слично. Отуда потреба најактивније борбе за свестрану и пуну равноправност у међународним односима јер само равноправни чланови једне заједнице могу у току дужег времена коегзистирати. А данас коегзистенција није никакво пролазно стање нити је она статичко очување постојећег већ је она, и то ће по својој суштини постојати све више, активна сарадња свих држава на општем прогресу свих народа.

У овом правцу и смислу предузимају се данас многе иницијативе, па се и остварују бар делимични резултати. Уколико је реч о међународним привредним односима, а посебно о међународној трговини и међународном финансирању бржег развоја неразвијених и недовољно развијених земаља, Светска економска конференција, одржана недавно у Женеви, представља свакако до сада најзначајнији акт. На њој су више него икад на таквом нивоу изложени и констатовани сви проблеми које савремено човечанство мора да има у виду и које мора да решава, и то на један другачији начин и другачијим средствима него што је то до сада покушавано да буде чињено. Човечанство свакако улази у једну нову фазу развитака, при чему остварење задатака и циљева који се нужно намећу неће и не може бити без тешкоћа и без стпора снага који вуку уназад. Тога се мора бити свестан али утолико више и бити припремљен, активан и одлучан у борби за прогрес.

У целокупном овом развоју и право у целини, а посебно право које се односи односно регулише међународни привредни промет не може остати по страни. Оно мора да прати и изрази све те процесе, олакшавајући међународни саобраћај и промет, и то принципима и нормама који ће одговарати управо тим савременим кретањима. При томе ће старе, реакционarne снаге, заклањајући се обично за класичност међународног права и значај тради-

ције и обичаја у овој области права, а позивајући се при томе обично на потребу сигурности правног и привредног саобраћаја, давати отпор новим принципима који треба да се заснивају како на признању постојања низа неједнакости у развиту појединих држава, па чак и континената, и то неједнакости које су последица империјалистичких ратова, освајања света, колонијализма и тако различитих облика економске и политичке зависности и експлоатације, тако и на предузимању мера, па према томе и формулисању правних установа да би се те неједнакости што је могуће пре отклониле, и то знатним делом путем активности саме међународне заједнице. Све то нужно повећава и значај самога права за савремени живот и развитак међународне заједнице у било ком домену, па према томе и у домену међународног привредног промета. Морају се чинити напори да се пронађу решења која би омогућила такав привредни напредак у коме би на нови, равноправнији начин нашле себи место све државе на свету, а све то путем елиминисања јазе који дели развијене од мање развијених земаља, пошто без отклањања тога јазе не може доћи до потребних даљих квалитативних промена у међународном праву које би омогућавале пуну и стварну једнакост и једнаке могућности свим субјектима међународног живота. Налазимо се, дакле, у времену када се намеће императивна потреба новог система међународне трговине, међународних цена и плаћања, међународне финансијске и сваке друге помоћи неопходне за привредни развој неразвијених земаља.

А све ово мора да буде паралелно праћено новим правним решењима и новом правном садржином која ће изразити све те битне квалитативне промене до којих нужно долази и мора доћи ако се жели да се сачува мир у свету, пошто без благостања свих људи не може бити ни трајног ни стварног мира у свету. Отуда право треба да буде средство прогреса међународне заједнице у сваком правцу. При томе, право више не може да се задовољава правним декларацијама у погледу положаја и учешћа сваке државе и сваког народа у међународном животу већ оно тежи да обезбеди и стварну једнакост, сувереност и равноправност држава, што значи да нужно води рачуна о економском положају сваке државе у целини међународних односа, предузимајући мере да се наслеђене заосталости што пре отклоне. На тај начин савремено право треба нужно да прати развој укупности међународног живота тежећи да одрази ту стварност.

Све до сада речено односи се на тзв. макроаспект међународног привредног промета, тј. на право које треба да регулише односе између појединих националних економија као и однос међународне заједнице према појединим националним економијама. Међутим, право регулише и тзв. микроаспект међународног привредног промета, тј. односе до којих долази између појединих учесника у томе промету а то значи између појединих привредних организација — предузећа, банака, задруга, трговаца и др. Овај други аспект је предмет вековног регулисања, тако да су изграђена многа правна правила која су данас на снази и која се односе на међународну купопродају, међународне зајмове и кредите, на међународни превоз било које врсте (поморство, железница, друмски и авионски саобраћај), међународну шпедицију, међународни комисион. и на многе друге

уговоре који се јављају у међународном промету, чему треба додати и тако развијена и све више кодификована правна правила која се тичу међународне трговачке арбитраже. Та правила су још увек најчешће саставни део националног законодавства појединих држава, па било да су у питању норме које непосредно материјалноправно регулишу ове односе било да су у питању колизионе норме које одређују надлежно право за материјално-правно регулисање ових односа. Та правила су нужно формулисана првенствено с обзиром на интересе владајућих и пословних кругова сваке поједине земље. А ако се при томе има у виду да је највећи број правила формулисан у доба привредне експанзије и колонијалних освајања данас најразвијенијих индустријских земаља, онда је сасвим разумљиво што се поставља захтев за ревизијом ових правила, како би у томе послу учествовале све државе и како би кроз њихову садржину могли бити у највећој могућој мери заштићени интереси сваког уговорача.

Отуда, и ради стварања јединствених и униформних правила за поједине врсте међународних трговачких уговора и ради обезбеђења једнаке заштите интереса сваког уговорача, данас све јаче изражена тенденција па и активност да се на међународном плану и са међународним карактером регулишу правна питања међународних привредних односа, посебно међународних трговачких уговора. Истина, треба указати да су таква тенденција и таква активност врло живе и доста обимне још од почетка двадесетог века. Међутим, у њиховој изради често је учествовао мали број земаља тако да нису долазили до изражаја и није била обезбеђивана заштита интереса свих земаља, а поред тога та јединствена и униформна правна правила, често фактички врло обавезна, била су формулисана па чак и диктирана од стране јаких и монополистичких организација појединих земаља односно појединих привредних грана. Зато све то намеће потребу њиховог преиспитивања и ревизије и то уз учешће што је могуће већег броја земаља и у оквиру међународних организација које обезбеђују пуну објективност и непристрасност.

Рад на овоме, у овом правцу и на овај начин није ни лак ни брз. С једне стране само постојање већ изграђених правних правила, којима се прилази као неком фетишу, представља озбиљну препреку. С друге стране „освојене позиције“ оних којима постојећа правна правила обезбеђују погодности и приоритетну заштиту интереса, брањене разлозима стабилности и традиционалности, представљају такође врло значајну препреку. Међутим, савремени свет мора ипак да савлада ове и све друге препреке. И он то и чини и чиниће све више и сигурно све брже. Начини на који ће то бити чињено јесу и могу бити врло различити. Области у којима се приступа овом послу одређују се према специфичним условима и могућностима у сваком поједином моменту. Али је рад на овоме нужан пошто он долази као императиван захтев нових односа који у свим областима људске делатности треба и мора да буду регулисани на бази стварне једнакости и стварне равноправности, па према томе и стварне једнакости и равноправности уговорача који учествује у међународном привредном промету.

Наведимо неке примере овога, остварене са више или мање успеха, али свакако примере који се могу оценити као позитивни резултати.

Типски уговори и општи услови испорука за поједине секторе привредне делатности, израђени или у припреми од стране Европске економске комисије представљају покушај да се сарадњом држава које могу имати како положај извозника тако и положај увозника утврде бар неке клаузуле чија примена омогућује вођење рачуна о интересима оба уговорача. Разуме се да се то не остварује аутоматски и самим формулисањем оваквих типских уговора и општих услова испоруке. У сваком конкретном случају однос снага и интереса уговорача доћи ће више или мање до изражаја али ови акти ипак указују бар на питања о којима уговорачи треба да поведу рачуна и да се о њима изречно изјасне, пружајући при томе и решења која су препоручљива за највећи број случајева.

Недавно (априла 1964) одржана Хашка конференција за израду и доношење Униформног закона о међународној куповини и продаји телесних покретних ствари представља такође један покушај у овом правцу. На њој је показано и доказано колико опречних схватања, па према томе и интереса постоји при формулисању правних правила за међународну куповину и продају и то у овој материји за коју се сматра да је стабилна и класична, и то са позивом чак и на римско право. При томе је посебно дошла до изражаја потреба да и у овој материји добију одговарајући утицај промене до којих је у савременом животу дошло у области комуникација, у погледу брзине пословања и утицаја времена на извршавање и пропусе при извршавању уговорених обавеза, као и у погледу саме садржине уговора, посебно у вези са уговорима о купопродаји инвестиционе опреме. Иако представља један компромис усвојени текст како Униформног закона о међународној куповини и продаји телесних покретних ствари тако и Униформног закона о закључивању уговора о куповини и продаји телесних покретних ствари представља свакако резултат који треба позитивно оценити

Низ покушаја за јединственим регулисањем како међународне трговачке арбитраже тако и извршења одлука оваквих арбитража карактерише свакако савремену етапу правне проблематике у овој области, при чему, можда више него другде, долазе до изражаја сукоби интереса и схватања појединих земаља, посебно с обзиром на чињеницу да се највише коришћене арбитраже институционалног карактера налазе у седиштима привредно развијених земаља. Отуда толико и разлика у оцени вредности до сада створених униформних правних правила у овој области, тако да ће морати још много да се ради да би се у једнакој мери обезбедили интереси свих учесника у привредном промету, па према томе и обе странке у арбитражном судовању. Ипак, могло би се рећи да је, гледано са овог становишта, највише успела Европска комисија о арбитражи.

Ови, и многи други примери, показују колико је рад на стварању нових правних правила за многе области међународне привредне делатности тежак, дуготрајан и често изложен моментаним неуспесима. Међутим, он треба и мора да буде настављен, и то свакако у ширем обиму и енергичније него до сада. Конференција УН о трговини и развоју у Женеви посебно говори у прилог тога. Она је указала колико је неопходно радити у области права да би се нашла најбоља решења за горуће проблеме међународне

трговине и убрзаног економског раста земаља у развоју, као и за даљи раз-
витак привредних односа и сарадње на бази равноправности и узајамних
интереса. И то све у аспекту мирољубиве и активне коегзистенције која
једина омогућава да међународна заједница стално шири и повећава на-
поре како у правцу помоћи земљама у развоју тако и у правцу обезбеђења
стварне једнакости и равноправности свих држава и сваког учесника у
међународном привредном промету, при чему правна средства треба да по-
могну овим напорима односно она треба све више кроз своје правне форму-
лације да управо оформљавају и загарантују остварење ових напора.

Проф. Борислав Т. Благојевић

R É S U M É

Droit de la circulation économique internationale

En constatant le fait que la société contemporaine se distingue par de nombreuses nouveautés dans le domaine de la production et de la circulation des biens, ce qui en a résulté de l'émancipation des peuples et de la formation de nouveaux Etats-nouveaux participants dans la vie économique internationale, l'auteur a entrepris l'étude de la question du droit de la circulation économique internationale en examinant, tout d'abord, ce que l'on pourrait appeler le macro-aspect du problème, c'est à dire au point de vue des rapports entre les diverses économies nationales et, entre la communauté internationale et les diverses économies nationales et, ensuite en examinant ce que l'on pourrait appeler le micro-aspect de la circulation économique internationale, c'est à dire au point de vue ou bien entre les divers participants dans cette circulation.

Dans les conditions de l'existence des pays industriellement développés et sous-développés, c'est à dire insuffisamment développés, le droit est obligé de suivre et d'exprimer les revendications dans les rapports internationaux et dans le trafic international et la circulation des biens et de réglementer cette circulation économique internationale de telle sorte que cela corresponde aux mouvements, internationaux contemporains dans le sens de la coexistence active pacifique et de stimuler le développement économique des pays sous-développés.

Les rapports entre les divers participants dans la circulation économique internationale sont l'objet d'une réglementation séculaire, et de nombreuses règles de droit été créées jusqu'à présent. Cependant, ces règles qui forment généralement partie intégrante de la législation nationale de différents Etats doivent être, selon l'auteur, soumises à un nouvel examen et à la révision, eu égard qu'elles ont été créées généralement dans le but de la protection des intérêts des milieux dirigeants et des affaires de chaque pays particulier, à savoir à l'époque des conquêtes coloniales et de l'expansion économique des pays qui sont aujourd'hui industriellement les plus développés. Les nouveaux rapports économiques internationaux exigeaient de nouvelles solutions. Les nouvelles règles doivent être formées sur la base du respect de l'égalité et de l'égalité de droit réelle des parties contractantes qui prennent part dans la circulation économique internationale. A ce sujet, selon l'auteur, on pourrait citer à titre d'excellent exemple les travaux de la Commission économique européenne (les contrats-types et les conditions générales de livrai-

son pour certains secteurs de l'activité économique), de la Conférence de La Haye (la Loi uniforme sur la vente internationale des objets mobiliers corporels et la Loi uniforme sur la conclusion des contrats de vente des objets mobiliers corporels) et de la Commission européenne de l'arbitrage (qui a fait de nombreuses tentatives pour régler la question de l'arbitrage commercial international et l'exécution des décisions de tels arbitrages.

L'étape contemporaine des rapports économiques, conclut l'auteur, est caractérisée par les efforts de trouver les meilleures solutions pour les problèmes pressants du commerce international et de la croissance économique rapide des pays en voie de développement, ainsi que pour le développement ultérieur des rapports économiques et la coopération sur la base de l'égalité de droit et le respect des intérêts mutuels, dans l'esprit de la coexistence active et pacifique.

СУБЈЕКТИВНИ ФАКТОР И НЕПОСРЕДНА ДЕМОКРАТИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ*

Говорити истовремено о тзв. субјективном фактору и развоју друштва и о непосредној демократији изгледа мало натегнуто јер на први поглед између њих као да нема неке чвршће везе. И заиста, ове две појаве су знатно различите. Па ипак, иако различите, између њих има везе и то значајне. Зато је и одређено да се о њима говори заједно како би се та веза што више истакла. Основна мисао при томе је да се у Југославији ова веза манифестује на нарочити и особито интензиван начин, тј. да је субјективан фактор нарочито активан у облику непосредне демократије, као и да се у развоју тежи да то буде у што већој мери да би, на крају, те две ствари биле сасвим повезане, тј. да субјективан фактор делује једино путем непосредне демократије, што је и крајњи циљ социјализма, односно комунизма.

Стога ћемо овде најпре говорити о појму и улози субјективног фактора и непосредне демократије у друштву и о њиховој вези у Југославији а потом посебно о субјективном фактору у Југославији и о непосредној демократији у Југославији.

И. Пошто је политика друштвена делатност усмеравања друштва у одређеном правцу кретања и развоја (дакле, делатност помоћу које људска свест покушава да сврсисходно и плански утиче на друштвено кретање као целину), то је у ширем смислу речи цела политика оно што се назива субјективним фактором. Или, тачније, субјективни фактор у друштву је сваки политички субјект, одн. сваки субјект који свесно покушава да утиче на друштво. Није, заиста, потребно сувише се задржавати на истицању значаја субјективног фактора у друштву кад се он тако схвати јер је тај значај очевидан. Наиме, политика у ширем смислу, како смо је одредили, управо је једна од најбитнијих друштвених делатности — она која усклађује све остале људске делатности како би што ефикасније деловале у одре-

* Предавање одржано на Међународном семинару Београдског универзитета септембра 1963.

ђеном циљу — усмеравале друштво у одређеном правцу. И политика је особено људска црта људског друштва. Насупрот стихији, она значи продор људскости у људску историју и од њеног успеха или неуспеха зависи и опстанак самог човека. Надамо се, и чини нам се да нам историја даје потврду, да политика, односно субјективни фактор, играју све већу улогу у друштву и, надајмо се бар, све позитивнију и у изгледу је да у пуној мери себи потчине друштво и обезбеде му онакво кретање какво одговара људској вољи, упркос свим очигледним неминовним тешкоћама и странпутицама.

Међутим, узети израз субјективни фактор у овом овако широком значењу и говорити о њему није могуће, особито у овако кратком раду, јер би то значило у ствари говорити о политици у целини и о деловању сваког свесног субјекта у њој. Зато се субјективни фактор уобичајено узима уједном другом, ужем значењу — у значењу институционализованих ако не и организованих субјективних фактора у политици, тј. субјективан фактор чине само установе и посебно организације које имају релативно уобличен и сталан карактер тако да се могу јасно разликовати од анонимне безбројне делатности масе субјектата неповезане ни на који институционализован начин. И, да узмемо најјаснији пример где се шири и ужи појам субјективног фактора истовремено додирују и разграничују, маса свих чланова једног друштва дела више или мање свесно или више или мање активно свакодневно на усмеравање кретања друштва, тј. дела политички и тако спада у субјективан фактор у ширем смислу. Али ову делатност је тешко пратити и проучавати, као каналисати, јер је огромно бројна и разноврсна. Међутим, та иста маса људи може деловати институционализовано — рецимо, путем референдума у одређеним питањима — или, још боље, организовано — рецимо, путем једне масовне општедруштвене политичке организације какав је народни фронт или друга слична организација — и кад дела институционализовано или организовано, та иста маса људи чини субјективан фактор у ужем смислу речи, чија се делатност не састоји од свих делатности дотичних субјектата, као у случају кад се овај израз узме у ширем значењу, него само од оних који су строго одређени односно уставом, одн. организацијом. Зато ћемо и ми овде узети израз субјективан фактор првенствено у овом ужем значењу.

Ипак при томе треба нагласити да у једном виду социјалистичке демократије, какав је онај који се све више развија у Југославији и особито који тежи да се развије, а који је заснован на самоуправљању људи у друштву, на што непосреднијој њиховој власти у свим областима друштвеног живота, уз истовремено ишчезавање сваке принуде, а посебно државне, — да у таквој социјалистичкој демократији, која има у виду пре свега сву ширину свакодневних друштвених односа и послова у којима људи живе а не државну власт коју врше и којој се покорavaju, и која тежи да управо све те послове демократизује у највећој мери, — у таквој демократији, дакле, све више избија у први ред управо субјективан фактор у оном ширем значењу, као маса грађана у њиховој свакодневној свеукупној друштвено делатности. Ова делатност чак не мора, а можда и не треба, да буде не само организована него чак ни институционализована да би била

у пуном смислу демократска и социјалистичка тј. самоуправљачка. Али она треба да буде остварена. И социјалистичка теорија и социјалистичка пракса зато морају о њој све више да воде рачуна. Употребљавајући, дакле, израз субјективан фактор у његовом ужем смислу, не заборављамо потребу узимања у обзир значаја тог фактора за социјалистичку демократију кад се он узме у ширем смислу.

Враћајући се на субјективан фактор у ужем смислу речи и на његов значај, треба истаћи да у Југославији он добија особено обележје и особену улогу. Његово особено обележје је његова што шира и пунија демократизација; његова особена улога је што потпуније овладавање друштвеним кретањем. О овоме ћемо говорити опширније мало касније, а овде то помињемо само уколико нам је потребно ради одређивања везе субјективног фактора и непосредне демократије у Југославији. Наиме, придајући субјективном фактору одлучујући значај у друштвеном развоју, у Југославији се тежи да он буде што демократскији и да по могућству више или мање делује искључиво путем непосредне демократије. Тако се субјективан фактор везује за непосредну демократију у првом реду, као за своју основну форму деловања.

У политичкој демократији у Југославији израз непосредна демократија такође се употребљава у два смисла, у једном ширем и класичном и у другом ужем и особено југословенском. У ширем, класичном и зато познатом смислу непосредна демократија означава непосредно вршење државне власти од стране свих грађана, тј. њихово непосредно доношење одлука, одн. правних аката, па, чак, и њихово непосредно извршење путем непосредне принуде тих грађана а не преко посебне, сталне оружане организације каква је држава у ужем смислу речи.

Значај овакве непосредне демократије је очитледан, али је одмах јасно да је таква демократија постојала само у примитивном, малом и бескласном, сиромашном друштву, с веома неразвијеном поделом рада и свим осталим обележјима која су такву демократију и омогућавала и тражила. Савремено друштво, тј. класно друштво уопште, па и оно које, као социјалистичко (и према томе и југословенско) друштво прелази из класног у бескласно друштво, не представља повољну подлогу за развој овакве демократије. Не улазимо у образлагање овога јер је јасно. Најдаље докле такво друштво може ићи у непосредној демократији јесте да доношење одлука а не и њихово извршење — особито не извршење принудом — преда непосредно народу. Па и те одлуке морају бити одабране — само оне које су с једног или друго гледишта веома важне а истовремено и погодне да их народ непосредно донесе, предају се њему, док се остале и даље задржавају у надлежности посреднодемократских органа. Разуме се да социјалистичко друштво треба да врши и да заиста и врши најважнији продор ширећи област непосредне демократије у свим правцима — како у садржинском погледу јер препушта непосредној демократији не само државну власт него је уводи у све друштвене послове а пре свега у привреду, тако и у формалном погледу јер не само да све више одлука уступа непосредној демократији него чак и извршење понеких од њих, иако је овај развој тек на почетку у поређењу с оним који тек треба да буде достигнут.

Уже значење израза непосредна демократија настало је на основу уочавања значаја политичких странака у посредној, представничкој, демократији. Познато је, наиме, колику улогу политичке странке играју у таквој демократији. И то не само у том смислу што организују изборе за народне представнике и што стварно оне врше власт јер су ови представници подвргнути њиховој дисциплини, него и пре свега зато што странке „префабрикују“ народну вољу, што, дакле, унапред стварају народну вољу и преносе је на народ, тако да тзв. народна воља у посредној демократији стварно није народна у правом смислу речи јер је народ не ствара него је само готову усваја од политичких странака. Тиме се, наравно, неће да каже да таква воља нема никакве везе са оном вољом коју би народ створио кад би је сâм, непосредно, стварао — далеко од тога! Јер, да би била од народа усвојена, та воља мора бити у већој или мањој мери слична овој коју би народ сам створио. Па ипак, она је и тако различита, поготово ако се под вољом народа разуме, као што и треба, воља стварне народне већине, тј. радних људи. Тако се мора рећи да у типичној представничкој, посредној демократији не влада народ преко својих политичких странака и представника него политичке странке самс. Уочавајући, дакле, такав значај политичких странака за посредну демократију, у југословенској политичкој терминологији се термин непосредна демократија употребљава и у ужем смислу демократије без политичких странака, без страначке демократије, тако да се југословенска социјалистичка демократија карактерише између осталог и као демократија без политичких странака, бар у једном одређеном значењу тог израза. Тиме се управо жели подвући да основни субјективни политички фактор у Југославији треба да буде управо сам народ, сама маса обичних грађана, а не никаква политичка организација, одн. странка, макар како она савршена и одана народу била.

II. Први и најистакнутији субјективни политички фактор у Југославији су, као и свугде, несумњиво политичке организације а потом и остале друштвене организације са знатним друштвеним утицајем. Иако у даљој перспективи политичке организације, а пре свега политичке странке, треба више-мање да потпуно ишчезну као чинилац оне посредности демократије о којој смо малочас говорили и да уступе место прворазредног и управо јединог фактора институционализоване или чак и неинституционализоване маси обичних грађана, ипак је то само задатак будућности, па ма и не тако далеке. Данас политичке организације и у Југославији играју још увек прворазредну улогу, па чак задржавају и извесне елементе политичких странака. Наравно проблем је сувише широк да бисмо се на њему могли задржати ма и у најмањој мери колико он заслужује За његово разматрање би била потребна ако не цела једна књига а оно бар једно посебно предавање. У оквиру овако широког питања какво је предмет овог нашег предавања ми овај проблем можемо само поменути

Ми, дакле, овде не можемо улазити ни у излагање појма и суштине политичких странака и политичких организација уопште ни у питање њихове улоге, а посебно у Југославији, ни узрока, разлога и начина поступног ишчезавања политичких странака, ни, особено, у питања тзв. једностраначког и вишестраначког система у социјалистичким државама, а по-

себно у Југославији, ни у друга бројна и значајна питања. Поменућемо само, ради избегавања евентуалне терминолошке забуне, да ћемо под политичком странком разумевати само организацију с релативно особеном и строго изграђеном јединственом политичком идеологијом чланства која своје одлуке претвара у државне акте и тако врши државну власт. Политичке организације, пак, које теже да више-мање обухвате све чланове друштва не захтевајући од њих пристајање уз строго изграђену и јединствену идеологију или теже да идеолошки васпитају грађане а не да врше државну власт нећемо звати политичким странкама.

Имајући ово у виду истичемо да у Југославији постоје две политичке организације које, и поред свог изузетног значаја за политички живот у њој, не могу бити сматране политичким странкама у смислу који смо одредили јер, иако имају неке елементе ових организација, немају ипак оне који су главни или су бар ти елементи у њима све мањи и мањи. Те две организације су Савез комуниста Југославије и Социјалистички савез радног народа Југославије. Њихов значај је такс очигледно велик да им и сâм нови југословенски Устав посвећује потребну пажњу и у извесној мери регулише њихов положај и делатност.

О Савезу комуниста, главном носиоцу политичког живота Југославије, симболу социјалистичке револуције, савезни Устав каже:

„Савез комуниста Југославије, покретач и организатор народно ослободилачке борбе и социјалистичке револуције, нужношћу историјског развитка постао је, срганизована, руководећа снага радничке класе и радног народа у изграђивању социјализма и у стварању солидарности радних људи и братства и јединства народа. Савез комуниста својим усмеравајућим идејним и политичким радом у условима социјалистичке демократије и друштвеног самоуправљања основни је покретач политичке активности ради заштите и даљег развитка тековина социјалистичке демократије и социјалистичких друштвених односа, а посебно ради јачања социјалистичке друштвене и демократске свести људи“.

Шта се из овог сажетог, али веома садржајног текста може извући о природи и улози Савеза комуниста Југославије као основне политичке организације? Може се извући да Савез комуниста има две основне црте. Прво, он је „руководећа снага радничке класе и радног народа у изграђивању социјализма“; друго, он је „основни покретач политичке активности људи својим идејним и политичким радом“ како ради даљег развоја социјализма тако и особито ради јачања свести људи. Ниједна од ове две његове основне црте није карактеристична за политичку странку у обичном смислу те речи, иако се и једна и друга црта делимично налазе у политичким странкама. Тачно је, наиме, да су политичке странке руководеће снаге одређених класа одн. слојева и других делова маса, као што је тачно и то да оне покрећу политичку делатност маса. Али се Савез комуниста Југославије разликује од њих по томе што се његово руководство врши првенствено путем буђења одговарајуће свести радних људи тако да они ефективно и што непосредније сами врше власт а не непосредним вршењем

државне власти од стране Савеза комуниста, као што је то случај с политичким странкама у обичном смислу речи.

Битна црта политичке странке, састоји се у томе што странка доноси своје сопствене одлуке које постају државне одлуке преко делатности њених чланова у одговарајућим органима власти. Савез комуниста ставља себи у задатак да не поступа тако, да не посматра и државне и друштвене органе само као своје просте трансмисије, сходно Стаљиновом учењу, које само разрађују и извршују одлуке које он доноси. Напротив, Савез комуниста жели да својим радом развије политичку свест и делатност радних људи како би они у одговарајућим друштвеним и државним органима самостално и саминицијативно доносили одговарајуће одлуке које би биле усмерене истом циљу који има и Савез комуниста — изградњи социјализма, али које би било њихово сопствено дело. Уместо, дакле, да буду извршиоци воље Савеза комуниста, државни и друштвени органи, одн. масе радних људи, треба да буду стварни носиоци власти. Оваквим схватањем своје руководеће улоге и своје делатности у масама Савез комуниста жели да престане бити политичка странка и да се претвори у једну политичку организацију посебне врсте која одговара социјалистичкој демократији заснованој на пуном и непосредном самоуправљању, демократији непосредној у смислу непостојања политичких странака. Овај свој карактер Савез комуниста је хтео највидљивије да обележи и одговарајућим својим називом — наиме, Комунистичка партија Југославије је променила назив у Савез комуниста Југославије управо да би истакла ову промену у свом карактеру.

Оваква промена несумњиво представља важан и далекосежан али такође и релативно дугорочан задатак, што се може видети и на први поглед.

Јер извршити овакав дубок преображај политичке странке у политичку организацију новог типа веома је тежак задатак који не зависи само од странке саме већ пре свега од бројних и сложених друштвених услова. Према томе, не треба сматрати да је тај преображај већ извршен. Али он је у току и само у неким најважнијим питањима Савез комуниста доноси одлуке које одговарајући његови чланови у државним и друштвеним органима спроводе. Тако се могу навести одлуке IV пленума Централног комитета СКЈ о неопходним привредним мерама за савлађивање застоја у привреди од прошле и одлуке Извршног комитета СК СКЈ о обнови и изградњи Скопља од ове године. Оба ова питања су била толико важна а потреба за мобилизацијом свих снага на извршењу одговарајућих задатака тако велика да је било корисно да иницијатива за њих буде дата од стране СКЈ, с обзиром на огроман политички и морални ауторитет који он ужива. Према томе, неоправдане су све критике због тобожњег насилног самораслуштања СКЈ услед служења утопистичком ревизионизму и анархизму, које долазе с крајње левих становишта, јер СКЈ делује још увек у неопходним ситуацијама и као политичка странка, као што је деловала и Комунистичка партија. Али су исто тако неоправдане и све оптужбе с деснице о једностраначком диктаторском систему у коме је СКЈ државна странка јер оне не виде другу страну ствари — преображај СКЈ у нов тип политичке организације. Ни једна ни друга критика не виде процес (који је, као и сваки

процес, јединство противречности), већ само његове изоловане моменте. А овај процес се може уочити и схватити само у оквиру нове социјалистичке демократије засноване на самоупрвљању и активности сваког грађанина на основу његове сопствене развијене свести.

Тако је Савез комуниста Југославије основна усмеравајућа и руководећа снага друштва, али на нарочит начин — подстицањем самог друштва да собом самостално управља и његовим оспособљавањем за то а не приграбљивањем монопола власти у сопствене руке.

Друга основна политичка организација Југославије, Социјалистички савез радног народа Југославије, замишљен је сасвим друкчије. Док су чланови СКЈ релативно малобројни и обухватају само најактивније грађитеље социјализма, везане чврсто изграђеном јединственом идеологијом, спремне на најнесебичније делатности за остварење политичког идеала, догле ССРНЈ тежи да обухвати све који су присталице социјализма, без обзира на ступањ развоја њихове свести и чврстину њихове социјалистичке идеологије — дакле, ССРНЈ тежи да обухвати масе, да буде општедруштвена политичка организација. И он заиста обухвата милионске масе, скоро све активне друштвене грађане Југославије. Тиме се он разликује како од СКЈ тако и од политичких странака. То га чини политичком организацијом посебног типа. У његовом оквиру чланови могу имати најразличитија и најпротивречнија мишљења, чак и погледу самог социјализма, али под условом да су за социјализам и да помоћу ССРНЈ између осталог траже најбоље путеве за изградњу социјализма. Из тога произилази друга битна црта ССРНЈ — он је схваћен као општедруштвена политичка трибина, као један облик самоуправљања грађана, широких радних маса, као нека врста најнепосреднијег облика демократије, најближег радном човеку. Зато о њему Устав каже: „Социјалистички савез радног народа Југославије, створен у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији као добровољни демократски савез грађана, најшири је ослонац друштвено-политичке активности друштвеног самоуправљања радног народа“. И да би конкретизовао појам „најширег ослонца друштвено-политичке активности и друштвеног самоуправљања радног народа“, Устав одређује поред осталих следеће главне функције ССРНЈ: расправљање свих друштвенополитичких питања ради усклађивања мишљења и доношења политичких закључака о њиховом решавању; изношење мишљења и оцена о раду ових државних и друштвених органа и вршења друштвене контроле над њима; покретање политичке иницијативе у свим областима друштвеног живота.

Као што се види, ССРНЈ не врши сам никакву власт али је друштвена и политичка контрола власти и покретач политичких иницијатива које сргани власти треба да остваре. У том смислу је он један облик самоуправљања али сасвим различит од политичке странке, између осталог и зато што се у њему усклађују мишљења и интереси практично свих грађана а не само једног њиховог дела, као што је случај с политичком странком.

Разуме се, и изградња ССРНЈ у једну овакву свенародну политичку трибину идеал је који није до краја остварен. Али је битно да се запази да је у току процеса овог остварења и да он све више напредује.

Поред ових чисто политичких организација, постоје и бројне и значајне друштвене организације које имају значаја и као субјективан политички фактор. Чак је ССРНЈ замишљен и као нека врста општег савеза свих ових организација јер су колективни чланови његови такође и масовне друштвене организације, као што су синдикати, омладинска организација и др. Од свих тих организација најважније су управо синдикати и омладинска организација који су јединствене масовне организације одговарајућих скупина југословенског друштва. Ове организације имају велики значај и у политичком погледу јер оне с једне стране подржавају политику ССРНЈ а с друге стране дају и самом њему иницијативу у погледу питања за која су саме заинтересоване.

Но, најважнији субјективни политички фактор у Југославији не само у перспективи будућности која треба да дође него већ несумњиво и данас је свестан грађанин као такав, сваки радни човек, сваки грађанин, одн. њихове масе. Јер већ и из изнетих црта основних политичких организација излази да је њихов циљ управо изградња таквог грађанина и његово подстицање на што потпунију активност. ССРНЈ даје једну од бројних могућности грађанима за њихову политичку делатност. Те могућности дају и многобројне и разноврсне друге самоуправне и друштвене организације југословенске социјалистичке демократије. Тежња за стварањем што активнијих грађана прожима све установе и организације југословенског социјализма. И управо се овде субјективни фактор везује за непосредну демократију. Јер тежња је не само да грађанин буде основни субјективни фактор него да он то буде што непосредније, путем непосредне демократије а не посредовањем разних представничких организација и установа. Тежи се избегавању не само политичких странака него и сваког другог посредника између државне или друштвене власти и народа, грађана непосредно. Зато се с излагања субјективног фактора сасвим природно прелази на излагање о непосредној демократији јер је то типичан облик у коме се изражава најважнији субјективни фактор — радни народ.

Но, пре но што бисмо прешли на излагање о непосредној демократији, треба да поменемо иоле опширније друго основно обележје субјективног фактора у Југославији — тежњу да се њиме што потпуније овлада друштвеним кретањем и развојем. Заиста, социјалистичко друштво се гради на основу једне научне теорије — историјског материјализма — и плански. Ова теорија не пориче никако значајан утицај објективних фактора и стихијског развоја, као што то неки погрешно мисле. Али она исто тако не пориче, као што опет други — и ових је већина — такође погрешно мисле, — не пориче дакле, да је субјективни фактор такође веома значајан у кретању и развоју друштва и да он, водећи рачуна о објективним могућностима, у основи гради друштво. Први пут се ново, социјалистичко друштво жели изградити управо не спорадичним, неповезаним, непланским утицајем субјективног фактора на поједине детаље друштвеног живота већ његовим свесно планираним утицајем на целокупан дугорочан ток друштвеног кретања.

У Југославији се ово начело уважава у пуној мери. Да би се оно остварило, потребан је огроман просветни и васпитни рад на уздизању

основног субјективног фактора — радног човека, радног народа. То није нимало лак посао али он већ даје значајне резултате, што се може можда најбоље видети на примеру радничког самоуправљања. Но, о томе више не можемо говорити јер то захтева посебно излагање

III. Непосредна демократија у Југославији један је од крајњих циљева изградње социјализма. Али, наравно, тај циљ је данас још знатно далеко од остварења — у Југославији данас постоје мешовити облици вршења државне и друштвене власти — постоји како непосредна тако и посредна, представничка демократија. С обзиром на ступањ друштвеног развоја, то је и неопходно. Да би се разумео однос између ова два облика демократије, треба разликовати државну власт од друштвене власти или друштвеног самоуправљања у ужем смислу (где долази привреда, с радничким самоуправљањем, и све остале друштвене службе са самоуправљањем радних људи у њима). Државну власт, пак, треба разликовати на централну и локалну.

Кад се направе ове разлике, онда се може утврдити да су облици непосредне демократије проширенији у оквиру друштвене него у оквиру државне власти, а да су у оквиру ове последње јаче развијени у локалној него у централној власти, што је сасвим разумљиво и представља опште правило.

Друштвено самоуправљање је, за разлику од државне организације и њене власти, управо и створено да би се у њему радни народ што више ослободио државног туторства и бирократије и самостално вршио власт. Сасвим је јасно онда да су облици непосредне демократије овде и најразвијенији. Међутим, треба приметити да и овде има (и неопходно је, бар засад, да их има) облика представничке демократије, као и да, следствено, постоји овде опасност од отуђивања одговарајућих органа од маса и њихове бирократизације. Ни друштвено самоуправљање, разуме се, као организациона мера, није никакво чаробно средство којим се отклањају ове опасности. Оно их само умањује, а њихово отклањање у пуној мери није ствар коју могу извести било какве организационе мере већ једино одговарајући друштвени развој (али оне ове мере, разуме се, поспешују и без њих сам развој такође није довољан). Уколико је установа, организација или област друштвене власти већа и посао сложенији и захтева више техничких знања и дуже времена за своје обављање, утолико, разуме се, облици посредне демократије или чак и службеничко-стручног обављања потискују непосредну демократију. Непосредна демократија се и овде у начелу ограничава на доношење најважнијих одлука, препуштајући њихову конкретизацију и извршење представничкој демократији или службеницима.

Најважнија област непосредне демократије несумњиво су радне организације, привредне или друге. У њима се влада по начелима самоуправљања радних људи у њима. Ако је организација мала (по садашњем законодавству ако број радних људи у њој не прелази тридесет), онда сви радни људи непосредно чине главни орган управљања организације ((у привредним организацијама раднички савет). Овај орган доноси главне одлуке,

о чијем се извршењу брине управни одбор, представничкодемократски орган, и директор, стручан службеник. Уколико је број радних људи већи, сви органи се бирају, тј. прелази се на представничку демократију. Но, треба подвући да се и у оквиру великих радних организација поједини послови врше непосреднодемократским путем. Радна организација се, на-име, дели на погоне и друге радне јединице, на радне екипе и сл., у оквиру којих се примењује много чешће, јер је технички много лакше, непосредна демократија. Најзад, и у оквиру већих радних организација као целина примењују се релативно често облици непосредне демократије за доношење најважнијих одлука а особито референдум. Тако је скала непосреднодемократских облика у радним организацијама веома богата и тежи да се прошири. Важно је истаћи да је она и врло ефикасна, да непосредна демократија стварно све боље и потпуније функционише. Разуме се, да је и сведе стварност далеко од идеала. Али је битно да му се приближава.

Што се тиче локалних државних власти, одн. самоуправних јединица треба уочити да оне имају троструку природу. Оне су, најпре, локални органи државне власти утолико што, сем изузетака, оне врше целокупну државну власт, па, на својој територији, и ону коју у вишем степену врше виши самоуправни органи, одн. централни државни органи. Оне су затим самоуправни органи самоуправне територијалне организације јер врше целокупну власт те самоуправне јединице. Најзад, свака самоуправни јединица је и друштвено-економска јединица, тј. самоуправни организација која не врши власт него управља друштвеним пословима путем одлука којих се грађани држе добровољно. Зато самоуправни органи своје одговарајуће надлежности и врше у три разна облика, сходно њиховој различитој природи.

Најважнија самоуправни локална јединица је општина. Она је основна јединица и државне власти, и самоуправне, и друштвених самоуправних јединица. У њој су и најразвијенији облици непосредне демократије. Два су главна таква облика — збор бирача и референдум. Збор бирача представља самостални орган, који с једне стране одлучује о неким питањима, а с друге стране друга питања претреса и ставља предлоге надлежним другим органима да они одлуче. Збор бирача такође и предлаже кандидате за изборе у разна представничка тела, чиме се процес кандидовања претвара у надлежност непосреднодемократских органа, а истрза из руку монополистичких политичких организација. С обзиром на ово, збор бирача је необично важан непосреднодемократски орган, коме у развоју социјалистичке непосредне демократије предстоји велика будућност. Њега сачињавају сви грађани с грађанским правима дотичног подручја, а за његов пуноважан рад потребан је одређен кворум.

Поред збора бирача као општеномског непосреднодемократског органа постоје и зборови радних људи у радним организацијама. И ови зборови имају одређену надлежност непосредног одлучивања, као што се на њима такође постављају кандидати за избор оних представника који се бирају само у радним организацијама. Према томе, зборови радних људи у радним организацијама су ужи од зборових бирача јер не обухватају све грађане датог подручја већ само радне људе у тој организацији.

Збор бирача има, у односу на други главни непосреднодемократски облик вршења власти, референдум, предност што се на њему може расправљати о односном питању пре но што се донесе одлука, док је то на референдуму немогуће (што не значи да се расправа не води другим начином — штампом и другим средствима општења). Међутим, има случајева кад је неопходно прибећи референдуму.

У свим јединицама власти: општинама, срезовима, републикама и федерацијама, за решавање одређених питања може се расписати референдум. У овим јединицама то је једини непосредно демократски облик, јер се овде, сасвим разумљиво, не може употребити збор бирача.

Надлежност зборових бирача као и питања која се могу износити на референдум, одређују одговарајући устави, одн. закони и статуту самоуправних јединица и радних организација. Савезни устав прописује да референдум у оквиру федерације расписује Савезна скупштина у односу на питања која она сматра за сходно а према закону о референдуму који ће бити донет. Савезни устав, на пример, одређује да Скупштина обавезно расписује референдум кад одговарајућа већа Савезне скупштине не могу постићи споразум око промене устава. У овом случају референдум расписује председник Скупштине.

Као што се види, прописи о непосреднодемократским облицима вршења државне и друштвене власти омогућавају њихову широку примену и њихову поступно све већу употребу, ради потискивања посреднодемократских облика. Међутим, као што је и разумљиво, прописи не прецизирају подробно њихову употребу која ће зависити од општег развоја друштва и која ће стога у пракси бити благовремено одређивана. С обзиром на развој социјалистичке демократије у Југославији треба очекивати да ће непосредна демократија све више потискивати посредну и тако најзад остварити једно слободно друштво слободних људи у пуном смислу те речи.

Др. Рад. Д. Лукић

R É S U M É

Le facteur subjectif et la démocratie directe en Yougoslavie

Le facteur subjectif dans la société et la démocratie directe représentent deux faits bien différents et en même temps solidement rattachés. Ce lien se manifeste en Yougoslavie d'une manière spéciale et très intensive, dans la plus large mesure, pour que ces deux faits puissent se rattacher entièrement à la démocratie directe et de plus avec la tendance constante que cela soit dans la plus large mesure, pour que ces deux faits puissent se rattacher entièrement à la fin, c'est à dire pour que le facteur subjectif puisse agir uni-

quement par la voie de la démocratie directe. En réalité c'est aussi le but final du socialisme, c'est à dire du communisme.

Le facteur subjectif, dans le sens large de ce terme, est tout sujet politique, c'est à dire tout sujet qui tente sciemment d'exercer l'influence sur la société. Dans le sens restreint, le facteur subjectif ne comprend que les facteurs subjectifs institutionnalisés dans la politique, c'est à dire seulement les institutions et les organisations qui ont un caractère relativement formé et stable en sorte qu'ils peuvent être nettement distingués des activités nombreuses, désunies et anonymes des sujets. Dans le système de la démocratie socialiste le facteur subjectif dans le sens large se manifeste de plus en plus, en tant que masse de citoyens dans leur activité sociale toute entière de chaque jour.

L'expression démocratie directe a de même plusieurs significations. Dans la terminologie politique yougoslave cette expression est employée, entre autres, dans le sens de la démocratie sans partis politiques, par quoi on veut justement accentuer que le facteur politique subjectif fondamental en Yougoslavie doit être le peuple même la masse des simples citoyens et nullement une organisation politique, même si elle était la plus parfaite et la plus dévouée au peuple. C'est en réalité le devoir de l'avenir, et aujourd'hui on peut dire que chez nous les organisations politiques et ensuite les autres organisations sont toujours le facteur politique subjectif le plus éminent. A ce propos on pense, en tout premier lieu à la Ligue des communistes, qui ne peut pas être considérée comme un parti politique dans le sens classique, eu égard à toute une série de spécificités, et ensuite à l'Union socialiste du peuple travailleur de Yougoslavie, qui est conçue comme une tribune politique sociale générale, une forme d'autogestion des citoyens et une sorte de démocratie des plus directes. Outre ces deux organisations politiques il y a aussi de nombreuses autres organisations qui ont de l'importance également en tant que facteur politique subjectif, telles que les syndicats, les organisations de jeunesse etc.

Cependant, le facteur politique subjectif le plus important en Yougoslavie est incontestablement le citoyen qui est dès ce moment conscient comme tel, tout homme travailleur, tout citoyen, c'est à dire leur masse. La tendance vers la formation des citoyens aussi actifs que possible imprègne toutes les institutions et organisations du socialisme yougoslave. C'est là précisément que le facteur subjectif se rattache à la démocratie directe. Car, la tendance est non seulement que le citoyen devienne le facteur subjectif fondamental, mais qu'il le soit aussi directement qui possible, par la voie de la démocratie directe, et non point par l'intermédiaire de différentes institutions et organisations représentatives. Les formes directement démocratiques de l'exercice du pouvoir se réalisent dans une grande mesure dès aujourd'hui surtout dans le domaine du pouvoir social ou de l'autogestion sociale dans le sens restreint et, de même, quoique bien entendu dans un volume quelque peu plus modeste, dans le cadre du pouvoir d'Etat, à savoir bien plus du pouvoir local que du pouvoir central. Les prescriptions relatives aux formes directement démocratiques — les réunions d'électeurs, les réunions de travailleurs et le référendum — ont créé les possibilités pour leur large application qui contribuera progressivement à l'affirmation du citoyen en tant que facteur subjectif fondamental et réel.

НАЧЕЛО ЛЕГАЛИТЕТА И ЧЛ. 4, СТ. 2, КРИВИЧНОГ ЗАКОНИКА

Текст — теорија — пракса (1)

I. — Постављајући начела и утврђујући основне циљеве казнене политике државе, законодавац је у чл. 1 Кривичног законика поставио примарни и основни материјални садржај кривичноправно релевантних проузроковања против којих се даје кривичноправна заштита правним интересима и добрима у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији. Ова заштита се остварује одређивањем самим законом која друштвено опасна дела представљају *кривична дела* и која је казна за њих прописана, што чини целокупан садржај посебног дела КЗ.

Према томе систем кривичних дела у нашем КЗ заснива се искључиво на предвиђености кривичног дела и казне у закону, дакле, на начелу *легалитета*. Логичке и систематске конзеквенције овог начела су:

прво да нико не може бити узет на кривичну одговорност ни бити кажњен за радњу коју је учинио ако та радња није пре него што је учињена предвиђена у закону као кривично дело и прописано како ће се казнити онај који је учини (чл. 2 КЗ);

друго, тежња да се кривичноправно заштите сва правна добра живота путем универзалног и тоталног систематског одређивања и одређивања свих *кривичних дела* до краја, дакле, свих проузроковања која могу да доведу до таквих повреда правних добара против којих је за успешну одбрану друштва због њихове „тежине“ у ствари *кривичноправне опасности* нужна заштита по кривичном закону.

Међутим, општи став према коме нема правила без изузетака, ни начела која не захтевају допуне и одступања као да је продро и у систем КЗ а тиме и самог кривичног права и у његова основна начела. Постављајући овако начело легалитета кривичног дела и казне, законодавац је допустио извесна одступања и то у два правца.

Прво, то су случајеви који спадају у област одређивања и изрицања казни, код којих постоји како извршено кривично дело у питању тако и кривац али је закон овластио суд да може учиниоца кривичног дела, пошто га прогласи кривим, ослободити од казне (2). Ова су овлашћења делом општег а делом посебног карактера. Прва су предвиђена у општем делу КЗ и она важе за сва кривична дела и кривце када предвиђени случај наступи

(1) Чл. 4 КЗ гласи: „(1) Кривично дело је друштвено опасно дело чија су обележја одређена законом. — (2) Није кривично дело оно дело које, иако садржи обележја кривичног дела одређена законом, представља незнатну друштвену опасност због малог значаја и због незнатности или одсутности штетних последица.“

(2) Било би много целесходније са гледишта и правне логике и система да је место и решење из чл. 4, ст. 2, нађено у односу на ову одредбу, дакле, непосредно у односу на сам институт ослобођења од казне, чиме би се избегле тешкоће како у оцени њеног значаја тако и у њеној примени. На то указују у првом реду практичне конзеквенције ове установе јер по њој долазе у обзир најблажи могући случајеви дотичних кривичних дела. Ако ништа друго, овакво решење, биће сваког кривичног дела како је оно одређено у закону оставило би потпуно недирнуто па би се отклонила могућност појављених тешкоћа у вези са овим и са њеном применом.

без разлике, а друга у посебном делу, дакле, само код појединих кривичних дела, и важе само за њих и за њихове учиниоце као кривце (3).

Други случај задире у сама основна начела КЗ и кривичног права, и он је углавном предмет овог чланка, а састоји се у начелу, које је Законик формулисао у чл. 4 став 2, дајући дефиницију што *није кривично дело* по КЗ.

Иако се ова два случаја суштаствено разликују између себе, у пракси и искуству своде се на исто, на *оцену суда*, а у другом случају и других органа власти, који су надлежни да о истом одлучују (4). И док у првом случају оцена суда остаје без утицаја на елементе кривичног дела и само његово биће како су утврђени законом, у другом она, оцена суда *непосредно одлучује* о једном од битних, основних елемената кривичног дела а то је *друштвена опасност*. Отуда, иако садржи обиљежја кривичног дела одређена законом, извршено проузроковање, ако суд нађе да представља *незнатну* друштвену опасност због малог значаја и због незнатности или одсутности штетних последица, онда оно по овој одредби није кривично дело.

Према томе, одредба чл. 4 став 2, КЗ у ствари је поред оног законског, још један посредан, иако мало скривен начин за утврђивање бића кривичног дела и то искључиво на основу и помоћу судске оцене.

На први поглед решење дато у чл. 4, ст. 2, КЗ као да изгледа „боље“. Међутим, оно крије у себи низ слабости до те мере да и оне саме доводе у питање оправданост целе установе, посебно у њеној садањој редакцији.

Пошло се је, како изгледа, од становишта да с обзиром на прописана кривична дела и КЗ, постоји бојазан од могућности да се и помоћу најмањих „ситница“, да тако кажемо, може да оствари у животу биће појединог кривичног дела и да се самим тим наметне обавеза кривичноправног прогона с једне и кривичноправне заштите с друге стране. У таквим случајевима је очигледно да се такав прогон и заштита, у првом реду са

(3) Овлашћења суду да може кривца ослободити од казне прописана у општем делу КЗ јесу код: правне заблуде чл. 10, прекорачења нужне одбране — чл. 11, ст. 3, прекорачења граница крајње нужде — чл. 12, ст. 3, неподобног покушаја — чл. 17, добровољног одустанка од извршења кривичног дела — чл. 18, добровољног спречавања извршења кривичног дела од стране подстрекача и помагача — чл. 22, ст. 2. У посебном делу код кривичних дела за које важи чл. 44: удруживања против народа и државе — чл. 117, ст. 4, у случају откривања удружења односно групе пре него је у њеном саставу или за њу учињено кривично дело, припремање дела из чл. 102, 103 и 114, у случају добровољног одустанка од извршења припремљеног дела — чл. 121, ст. 2, крађе — чл. 249, ст. 2, ако је украдена ствар враћена оштећеном пре него је сазнао учинилац за покретање кривичног поступка, давања лажног исказа — чл. 233, ст. 5, у случају када учинилац опозове свој лажни исказ пре него се донесе коначна одлука и неких кривичних дела против чисто војне службе — чл. 332, у случају ако би учинилац био изазван незаконитим или grubим поступком војног лица. Код кривичног дела увреде ако је повраћена — чл. 170, ст. 4, спречавање службеног лица у извршењу службене радње — чл. 289, ст. 4, давања мита — чл. 326, ст. 3, у случају када је мито захтевано а учинилац то одмах после давања мита добровољно пријави. Законом о изменама и допунама Кривичног законика — Новела — од 2. јула 1959. („Сл. лист ФНРЈ“, бр. 31/62), овај је институт укинут с тим што је, како ће се касније видети, код увреде предвиђена могућност изрицања судске опомене уместо казне. — Посебан је случај код кривичног дела злочиначког удруживања — чл. 299 (које и иначе заслужује пажњу и са систематског гледишта), где је прописано једино облигаторно ослобођење од казне члана који открије групу пре него што је у њеном саставу или за њу учинио неко кривично дело.

(4) И други органи који учествују у кривичном поступку (чл. 9 и чл. 10 КЗ) сем суда, на пример, јавни тужилац као орган гоњења има права да у датом случају примени чл. 4, ст. 2 КЗ и ова примена није ни мања ни незнатна. Види чланак Драгића Мирковића: „Правни живот“, бр. 9—10 за 1958.

становишта строгости кривичних прописа а затим ни захтева и потреба практичног, стварног живота не би могли сматрати оправданим. Заштита и кажњавање у таквим случајевима не само да не би задовољавали захтеве и потребе живота него би противречили и основним начелима казнене политике државе како их је поставио законодавац у КЗ. Да би се све ово избегло, по једном гледишту у теорији, разлог је за доношење одредбе чл. 4, ст. 2, КЗ (5).

(5) Никола Срзентић и др. Александар Стајић (Кривично право ФНРЈ, општи део, треће допуњено и измењено издање, „Савремена администрација“, 1961, Београд, с. 139—140) истичу да сличну одредбу од страних законодавстава садржи само совјетско право (управо Кривични законик Руске федерације из 1934, наша прим.), а да се у већини страних законодавстава, „у другим земљама“, питање незнатне друштвене опасности решава „путем процедуре примененом начела опортунитета [...] на тај начин што државни орган који је овлашћен на покретање кривичног поступка не подноси оптужбу.“ Овај начин решавања по њима није правилан јер води произвољности и могућности злоупотреба од стране органа овлашћених за гоњење. „[...] Осим тога питање постојања кривичног дела јесте питање материјалног права, а не питање процесног права“, каже се у оправдању критике изнетог решавања. Мора се, међутим, приметити да и примена чл. 4, ст. 2, у својим границама зависи искључиво од оцене органа гоњења а тек касније и од суда, те је из истих разлога изложена истом или можда још и већем ризику да буде злоупотребљена тим пре што уводи више чињеница чији кривичноправни квалитет зависи од ове оцене. При позивању на сличну одредбу у Руском законнику аутори нису запазили могућност ове установе у Руском законнику зато што он не усваја начело легалитета а уз то важи начело аналогije, док је у нашем КЗ цео систем кривичних дела израђен строго на начелу легалитета, што искључује сваку „сличност“ између ових одредаба као таквих а посебно у односу на основна начела у одговарајућим законцима. Можда би се сличним превидима и „угледањима“ могло приписати да је и одредба чл. 4, ст. 2, у овако неопрезној и систематски немогућој формулацији ушла и до данас остала у систему нашег кривичног права. — Спорно је и мишљење изражено на истом месту, према коме је значај ове одредбе „[...] и у томе, што [...] она јасно указује на материјални појам кривичног дела. Таква одредба је важна дакле и за одређивање појма кривичног дела. Јер, ако свако дело мора бити одређено у закону то не значи да постојање законских обележја једног кривичног дела у свим случајевима значи постојање кривичног дела.“ — На предње закључке могло би се применити да је материјална концепција кривичног дела недвосмислено прихваћена већ у чл. 1 и чл. 4, ст. 1, што је мање важно због њиховог више декларативног карактера а далеко је важније да је она у опису сваког појединог бића кривичног дела позитивно одређена и дата у самом закону, тј. самом материјом заштићеног добра, те му ова одредба није ни мало потребна, да би се изразила па чак и подвукла ова концепција а још мање је важна за одређивање појма кривичног дела. Тврђење, међутим, да постојање законских обележја одређеног кривичног дела не значи и постојање кривичног дела, садржи све слабости и противречности као и одредба чл. 4, ст. 2. — Нешто даље на наведеном месту аутори правдају установу чл. 4, ст. 2, и тиме што „сам законодавац претпоставља и то сасвим оправдано да општем формулом“ — описом кривичног дела у закону — „могу бити обухваћени и такви случајеви, који не треба да буду обухваћени“, што је тешко прихватити већ и стога што законодавац баш обрнуто претпоставља да ће се кривично дело десити и зато га на позитиван начин одређује у закону са свим садржајем његовим, што по себи искључује овако алтернативно претпостављање у његовом стварању. При том, као што смо рекли, ни законодавац није стран, да се у пракси ствари могу десити и узети друкчије, и то је нешто против чега се не може ништа учинити а што ће се десити и при постојању и примени чл. 4, ст. 2. Као што смо већ приметили а што истичу и аутори (с. 138), суд је у свим конкретним случајевима дужан да испитује да ли одређено проузроковање садржи све битне елементе дотичног кривичног дела, која околност такође указује и на то да би суд и без ове одредбе могао да оцени да ли конкретно проузроковање представља кривично дело или не. То је и на линији општега решавања законодавства које оставља знању, савести и искуству органа који примењује закон са нужном али оправданом претпоставком да ће они увек тежити да ствар реше тако, како ће бити најадекватније остварена воља законодавчева. — У вези са својом материјалном концепцијом кривичног дела аутори су изнели и тезу о могућем „нескладу“ између два основна елемента кривичног дела по њима: предвиђености у закону и друштвене опасности, свдећи ствар на то да када такав „несклад“ наступи, закон даје предност друштвеној опасности као тобоже материјалном елементу кривичног дела. Мислимо да је ово тешко примити јер је реч не само о основним него и о саставним елементима бића кривичног дела, а посебно у корист друштвене опасности већ и зато што одређено проузроковање може бити друштвено опасно, ако није предвиђено као кривично дело, оно је кривичноправно без значаја. У прилог овога може донекле да буде и мишљење аутора изражено на другом месту — с. 164, издања од 1953, односно, 109 издања од 1961. њихове књиге — према коме су ова два елемента „једнаке вредности.“

Мислимо да се ово не може сматрати оправданим. Пре свега, у погледу отклањања опасности од могућности кривичне одговорности и за „ситнице“, што се наводи као један од мотива и разлога за ову одредбу, мора се одговорити да се законодавац не бави ситницама а посебно не када су у питању тако основне установе кривичног права: кривично дело и казна (кривац) и да ће пракса, свесна тога, на основу стручности и искуства знати увек или скоро увек да разликује „ситнице“ и да их одвоји од кривичних дела за која зна да их законодавац као један од централних проблема кривичног права решава уопште и *in abstracto*. Битно је у методи законодавчевој при решавању проблема, нарочито кривичноправних, да он на њих гледа колико год му то дати услови развоја допуштају, како би се то рекло, *sub specie aeternitatis*. Зато његова решења имају у неку руку, бар телеолошки узето призивок „вечности“, што уосталом одговара и континуираном трајању самих феномена нарочито у кривичном праву чија решења даје јер су и они трајна атрибуција искуства и људских односа уопште. Па и поред овакве природе његових решења, посебно у кривичном праву, досадање искуство са применом тих решења у пракси никако не оправдава бојазан од опасности да ће доћи до одговорности и за „ситнице“. Сва законодавчева решења баш у КЗ садрже у себи иманентну тежњу за што већом целовитошћу, потпуношћу, постојаношћу и посебно *прецизношћу* у првом реду и зато да би се у примени избегле двосмислености или се у сваком случају свеле на најмању могућу меру.

Законодавац је, као што смо видели, поставио као основно начело казнене политике у КЗ да заштити правна добра од друштвено опасних дела и то тако што је сâм непосредно одредио одређена кривичноправно друштвено опасна дела као кривична дела и прописао казне које се могу изрећи против оних који та дела учине. Сама *појамна* ознака дела као кривичноправно друштвено опасног и зато предвиђеног у закону као кривично дело по себи говори да „ситнице“ то не могу бити нити законодавац оваквим својим решењима оставља могућност за такво схватање а још мање за примену кривичних закона на њих. Све што се овде може рећи о евентуалним „ситницама“ јесте то да оне могу изгледати „сличне“ односном кривичном делу али нису то јер нису друштвено опасне у кривичноправном смислу, услед чега је за њих довољна заштита нижа по рангу и строгости од оне која се даје по КЗ.

Исправно је примећено да је друштвена опасност својство дела оно што чини његову материјалну садржину, које је законом предвиђено као кривично дело и то у том смислу што без друштвене опасности не би ни ушло у Законик као кривично дело а што нужно излази и из чл. 1 као и из чл. 4, ст. 1, КЗ (6). Штавише — то може да изгледа чудно али тако је — прописом чл. 4, ст. 2, законодавац је код сваког кривичног дела друштвену опасност поставио тако да се и сама предвиђеност дела у закону појављује као *субординантна* друштвеној опасности и ово је нешто најнеподношљивије у овој одредби. То излази из самог текста ове одредбе и њоме дате дефиниције шта *није кривично дело*, а који текст допушта могу-

(6) Др. Јанко Таховић: Коментар Кривичног законика, „Савремена администрација“, Београд, 1957, с. 31—37.

ћност да у закону предвиђено кривично дело буде учињено са свим својим законским обележјима а да при том испољи „незнатну друштвену опасност“, те да не буде кривично дело *по самом закону*, што је с друге стране неприхватљиво и са систематског гледишта.

И овде је између наведених случајева она разлика по суштини коју смо горе истакли. У случајевима прве групе — ослобођења од казне — постоје и кривично дело и кривац али је суд, ценећи све околности датог случаја, *највише овлашћен да кривца ослободи од казне*. У другом случају из чл. 4, ст. 2, КЗ иако постоји проузроковање које садржи обележја кривичног дела одређена законом, не постоји ни кривично дело ни кривац *ex lege* под условом да суд оцени тако ствар, па је дужан да у свим оваквим случајевима учиниоца ослободи од оптужбе. При том, и једно и друго решење су на линији начела „легалности“ кривичног дела и казне, само што у првом случају интерес тога начела *допушта* да се кривац из извесних разлога, које суд нађе оправданим, ослободи од казне, али се мора утврдити постојање извршеног кривичног дела и његов учинилац се прогласити за кривца да се као такав на одређени начин ипак жигоше док у другом случају суд једноставно *не сме* да казни јер је у овом случају некажњавање нужан постулат права *ex lege*. Зато је у овом случају законодавац рекао да нема кривичног дела а самим тим ни *неправа*, у чему се углавном и огледају правне конзеквенције решења датог у чл. 4, ст. 2, КЗ. (7).

II. — Решење у чл. 4, ст. 2, КЗ садржи у себи низ антиномија начелног и изнад свега правнологичног и систематског значаја. Пре свега, тачно одређеном и у закону дефинисаном кривичном делу, дефиницијом о томе шта *није кривично дело* одузима то својство, и то помоћу околности и обилежја који не улазе у његово биће што се већ на први поглед не може ни правнологички примити а ни са становишта стварне и правне, кривичноправне целине сваког појединог кривичног дела која се овим прописом непотребно доводи у питање.

Наиме, једно од основних, примарних обележја кривичног дела, које непосредно улази у његово унутрашње биће по закону, јесте *друштвена опасност* његова. Зато, дело које садржи ово обележје, а садржи га већ по свом појму свако у закону предвиђено дело, *не може не бити кривично дело* по самом закону, као што, с друге стране, „дело“ — проузроковање које не садржи ово обележје *не може бити* кривично дело. Ако извршено дело — проузроковање није остварило сву у закону предвиђену друштвену опасност, онда оно не садржи ово *нужно* обележје за остварење самог бића дотичног кривичног дела одређеног законом, па му је сувишно било оваквом стилизацијом ове одредбе одузимати то својство. Ово и зато што проузроковање које такву опасност не садржи нема интереса за кривично правне прописе, за кривично право уопште и ови се њиме и не баве већ и стога што је кривично право, једино међу свим осталим гранама права. *искључиво право о неправу* које се концентрише око његових основних

(7) Др. Станко Франк: Теорија Казненог права по Кривичном законнику од 1951, издала „Школска књига“, Загреб, 1955, с. 242.

установа и њихових елемената, кривичног дела и казне (кривца) (8). Стога овакво проузроковање није и не може бити предмет кривичног права, а посебно његовог позитивног дела израженог у законским прописима који одређују и прописују сама, и само кривична дела. У овоме лежи основна недоследност и правнолојичка па и систематска немогућност прописа чл. 4, ст. 2, КЗ.

Даља недоследност и немогућност његова огледа се у елементима и обележјима која је КЗ дао са искључење постојања кривичног дела. То је, углавном, *незнатна* друштвена опасност која треба да се изведе (или огледа) како смо видели, из малог значаја и незнатности или одсутности штетних последица. Пада у очи да је „делу“ које као извршено садржи обележја кривичног дела одређена законом одузето то својство помоћу обележја која нису предвиђена као битни елементи његова бића по закону јер *мали значај* и *незнатна друштвена опасност* нису елементи кривичног дела (исто тако као што то није ни *знатна* друштвена опасност) већ само друштвена опасност као таква у кривичноправном смислу свом. Одузимајући на овај начин извршеном делу које садржи обележја кривичног дела одређена законом, овај карактер, и то помоћу околности које не улазе у биће ниједног кривичног дела по закону, овај се пропис не може довести у склад са системом нашег кривичног права, а посебно системом кривичних дела (и њиховом садржином) како су дата у КЗ.

Овакве одредбе и њихов значај утолико су озбиљније што се питање решава увек на *појединачном* случају, а таква решења, без обзира који их органи власти доносе, крију у себи увек латентну опасност неадекватне оцене ствари, због чега ова одредба у пракси може још више да промаши. Једна даља и много озбиљнија конзеквенција ове установе у пракси састоји се и у томе што државни органи надлежни за примену исте, као што смо већ напоменули, одлучују у крајњој линији о томе које је проузроковање кривично дело а које не у зависности од тога да ли *они налазе* да је исто остварило само „незнатну“ друштвену опасност или не иако су проузроковањем иначе остварена обележја дотичног кривичног дела прописана законом!

Несумњиво је антиномија и у томе што чл. 4 КЗ као целина садржи две дефиниције. Једну, која прописује *шта је* кривично дело, и другу, сасвим обрнуту, која каже *шта није* кривично дело. Треба одмах приметити да је једва потребно постојање да се поред чл. 1 и 2 КЗ даје једна оваква чисто дескриптивна дефиниција кривичног дела, како је то учињено у чл. 4, ст. 1. Пре би се могло рећи да је ова и оваква дефиниција, *de lege lata* сигурно а и *de lege ferenda* готово сувишна. Ово и зато што су дефиниције ствар теорије а прописи КЗ имају за задатак да одреде основне кривичноправне установе и њихове битне, законске елементе.

Логичкоправна целина коју би требало да има чл. 4, као и чисто систематски положај и значај његов упућују на то да је требало другом дефиницијом да се дефинише само друштвена опасност као један од битних елемената кривичног дела. Да је у чл. 4 ст. 2, дефинисана друштвена опа-

(8) Др. Тома Живановић: Систем синтетичке правне филозофије, Наука о синтетичкој филозофији права, издање Српске академије наука, Београд, 1951, с. 76 и сл.

сност као битни елемент кривичног дела, на што логички упућује прва дефиниција а исто тако и смисао и значај друге, избегле би се наведене антиномије и недоследности између првог и другог става, а тиме би и дато решење више одговарало систему КЗ. Ово зато што би се у дефиницији кривичног дела, датој у ставу првом, једино друштвена опасност могла узети као недовољно прецизно одређена насупрот другом елементу предвиђености у закону, па је у ставу другом ову недовољну одређеност друштвене опасности требало само *кривичноправно прецизирати* или бар нешто ближе одредити не дирајући у кривично дело као целовиту кривичноправну установу која је одређена и дефиницијом у ставу првом.

Као што се види, немогуће је измирити ову одредбу прво са системом КЗ јер је неспојива са прописима посебних закона у којима су одређена кривична дела са свим њиховим битним елементима. Посебна је тешкоћа како овој одредби наћи не само место у систему него и у примени, нарочито поред одредбе у чл. 44 КЗ која својом највећом могућом конкретношћу, па стога и извесношћу упућује на сам *квалитет* друштвене опасности која се налази у основи сваког појединог кривичног дела описаног у закону и то *непосредно* по самој замисли законодавчевој. Посебно је то тешко ако имамо у виду низ других прописа ван КЗ који представљају читаве „системе“ права на кажњавање као што су многобројни прекршајни прописи, казни прописи о привредним преступима и нарочито огромно подручје дисциплинског права.

Нема никакве сумње да је друштвена опасност узета на основу чл. 1 КЗ унета у свако кривично дело као његов појамни елемент таквог интензитета да је одбрана од такве опасности по наведеним прописима ван КЗ недовољна и неефикасна, као што смо већ истакли. Стога она и добија други, „виши“, у ствари тежи, *кривичноправни квалитет* и самим тим улази у домен кривичног права чинећи један од битних елемената у појму одговарајућег кривичног дела а са циљем да се постигне адекватна заштита угроженом и нападнутом добру. Према томе, прекршаји правног реда нису окарактерисани друштвеном опасношћу, ма и најмањег интензитета, већ само *штетношћу* истих за правни ред и интерес да он буде очуван и одржаван, и зато они и не „допиру“ до друштвене опасности у кривичноправном смислу, због чега су и стварно и правно ван области кривичног права, мада чине саставни део општег казног права.

Због овако датог решења бића сваког појединог кривичног дела у закону и јесте више него суптилан и сложен проблем домаћаја и примене чл. 4, ст. 2, КЗ, посебно у вези са ставом КЗ према установи могућности ослобођења од казне за учињена кривична дела у случајевима: правне заблуде — чл. 10, прекорачења нужне одбране — чл. 11, ст. 3, прекорачења крајње нужде — чл. 12, ст. 3, неподобног покушаја — чл. 17, добровољног одустајка — чл. 18, добровољног спречења и извршења дела од стране подстрекача и помагача — чл. 22, ст. 2, а посебно чл. 44, ст. 1, КЗ који важи за пет случајева одређених у посебном делу КЗ.

Очигледно је да би друштвена опасност кривичних дела која уживају привилегиум ове одредбе, морала бити много *незнатнија* од горе наведених

а то је једва да је могуће и замислити. Јер, ако је законодавац, као што јесте, у овим случајевима, посебно оним из чл. 44, ст. 1, који су непосредно предвиђени код одређеног кривичног дела, и који стога пружају највише могућности да се правилно оцени њихова нова конкретна „незнатност“ или „знатност“, допустио само ослобођење од казне, правногички се ипак не може примити да је у чл. 4, ст. 2, случајеве *уопште* могао *теже* третирати. Зато, с обзиром на дато решење у чл. 4, ст. 2, могу бити у питању „блажи“ случајеви од оних о којима је реч код установе ослобођења од казне. Противно решење било би пре свега чисто систематски немогуће, док би с друге стране реметило сâм систем казнене политике како је она постављена у КЗ.

Друга је ствар, наравно, и ту настају просто неотклоњиве тешкоће како утврдити да конкретно проузроковање које иначе садржи сва обележја дотичног кривичног дела одређена законом, ипак није кривично дело у смислу чл. 4, ст. 2. Ове тешкоће долазе у првом реду и *de lege lata*. Наиме, како и на основу којих мерила одредити која су то кривична дела по закону која као учињена могу да остваре мању друштвену опасност од, рецимо, неподобног покушаја или добровољног одустанка или спречавања извршења кривичног дела, чл. 17, чл. 18 и чл. 22, ст. 2, КЗ која имају општи значај тј. важе код свих кривичних дела па и оних „најтежих“. То се види већ и из тога што у погледу одговорности за покушај важи опште начело према коме се увек одговара за покушај код оних кривичних дела за која је у закону прописана казна строгог затвора у трајању од пет година или тежа казна. Ако при том имамо у виду и случајеве правне заблуде, прекорачења нужне одбране и крајње нужде, као и оне из чл. 44, ст. 1, из посебног дела КЗ, скоро је извесно да је законодавно решење обухватило најбројнији део, ако не и све, случајеве „најблажих“ кривичних дела. Међутим, и поред овакве њихове „незнатности“, није могућа примена чл. 4, ст. 2, већ искључиво институт за ослобођење од казне по коме је суд дужан да пресудом утврди постојање дела и кривца а само је овлашћен да кривца ослободи од казне што, наравно, не мора увек и да буде.

Одредба чл. 4, ст. 2, има општи значај и важи за сва кривична дела па и за она за која важи институт ослобођења од казне. У случајевима где важи овај институт, бар у погледу горње „теже“ границе опасности датог кривичног дела, решење по чл. 4, ст. 2, мора се тражити испод нивоа „тежине“ коју захтева законодавно решење за ослобођење од казне. Ово излази из природе ствари јер по чл. 4, ст. 2, судско решење треба да гласи да нема ни кривичног дела ни кривца, што је несразмерно блаже. Ако имамо на уму да законодавно решење претпоставља, како смо видели, или *изосталост* наступања последице или, ако је наступила, њену *незнатност* која се незнатност по своме појму и одсуству опасности овде изједначује и упоређује по кривичноправном значају са изосталом последицом, а све ово *mutatis mutandis* предвиђа и одредба чл. 4, ст. 2, онда ће се „примери“ за њену примену врло тешко налазити у конкретним проузроковањима, и зато њена примена у овим случајевима једва да може доћи у обзир.

Проф Франк је њу у случајевима из чл. 44, ст. 1, чак и правно искључио, мада *de lege lata* без основа. (9)

Међутим, не стоји боље ствар ни у свим осталим случајевима који су или могу бити бројни. Стога што се решења и за њих морају одређивати и кретати у границама које даје ово решење јер оно овде, ма и посебно, даје најбољу гаранцију прецизности, баш зато што се непосредно наслања на одређено решење конкретног (донекле, чак конкретнијег) случаја од стране законодавчеве. Наравно, код ових случајева не може се искључити могућност да судско решење утврди да не стоји ни дело ни кризац, иако је реч о делу које је по оствареним последицама и „теже“ од оних за која важи институт овлашћења за ослобођење од казне, мада то не би „смело“ бити већ и због тога што се при редакцији ове одредбе тако нешто није ни претпостављало. Ово је и навело проф. Франка да одредбу чл. 44 означи као *privilegium odiosum* у односу на одредбу чл. 4, ст. 2 КЗ (10).

И заиста, ове две установе тешко је помирити не само систематски, него и правногички како би обе биле исправне у функцији употпуњавања казнене политике, чија је начела и оквире поставио законодавац уопште и код сваког кривичног дела. У ствари, тешкоће долазе у првом реду због систематске немогућности овакве одредбе чл. 4, ст. 2, а друго, због неправилног и захтевима кривичног права неадекватног дефинисања исте, на што смо напред указали. Овакво њено дефинисање и одређивање је само доказ непремостиве противречности до које доводи цела ова одредба само зато што је неправилно одредила и дефинисала *шта није кривично дело*, уместо да одреди и дефинише само *кривичноправни појам друштвене опасности* или неког другог битног елемента у појму кривичног дела. Са оваквом одређеношћу и дефиницијом, ова одредба своди поједине законе, у којима су прописана бића одређених кривичних дела, у извесној мери на пуке формалности јер допушта оваквом својом редакцијом да проузрокување — „дело“ буде извршено са свим битним обележјима дотичног кривичног дела по закону а да ипак не представља кривично дело, што је немогуће примити.

Немогуће зато што свако у закону предвиђено кривично дело има свој претпостављени материјални садржај, и ако је такво дело извршено, онда је оно кривично дело по своме бићу, по својој позитивно одређеној садржини у самом закону, у коме је као такво предвиђено, па му се то својство не може одузети на начин како то чини одредба чл. 4, ст. 2. То је немогуће већ и *de lege lata*, а *de lege ferenda* таква могућност би значила

(9) Проф. Франк на већ наведеном месту долази до овог закључка јер налази да су у случајевима о којима је реч у чл. 44 КЗ углавном дела незнатне друштвене опасности као и случајеви о којима се говори у чл. 4, ст. 2, и несумњиво је у праву. Разлика је само што у првом случају *de lege lata* дело треба да буде такве „тежине“ да се његово постојање као и постојање кривца морају утврдити пресудом, док би у другом случају требало да буде испод ове „тежине“ и онда нема ни дела ни кривца! Према томе, *de lege lata* пропис чл. 4, ст. 2, важи како у случајевима из чл. 44, тако и у свим случајевима из општег дела где се предвиђа могућност ослобођења од казне ако они испуњавају услове из ове одредбе, па се у том случају по њој и решавају а не по односним прописима. Међутим, овај и овакав закључак проф. Франка правда у првом реду то што ће у пракси бити веома тешко или инепмогуће сигурно наћи мерило када се на конкретан начин примени било једна или друга одредба а у таквој ситуацији увек ће се прибећи оној одредби која је мање изузетак а више правило.

(10) Др. Станко Франк: н.д., с. 242 и 120.

да је законодавац при одређивању и прописивању кривичних дела до те мере промашио да и у оним случајевима када су та кривична дела извршена са свим обележјима која им је он дао у закону, нису кривична дела, што је и стварно и правно неприхватљиво.

III. — Новација КЗ из 1959, уместо да отклони недостатке у овим решењима, још више их је компликовала увођењем даљег, још једног начина ублажавања казне новом одредбом у чл. 44, ст. 2, а посебно установом *судске опомене* уместо казне чл. 50а и чл. 50б КЗ.

По себи, нова одредба у чл. 44 ст. 2, у ствари проширује овлашћења суда за ублажавање казне прописана у чл. 43 за у њој наведене случајеве. Логично и систематски узето, овој одредби је било место у овом пропису, редакцијски као став 2, чл. 43 а никако у чл. 44 који садржи институт овлашћења за ослобођење од казне. Ово и зато што она доводи до својих крајњих конзеквенција институт овлашћења суда за ублажавање казне како је дат у чл. 43, тач. 1 и 2. Посебно њој није било места у чл. 44 већ и зато што закон предвиђа ослобођење од казне и у другим случајевима а не само у оном пропису, па како је несумњиво да она важи и за ове случајеве, и то говори против њене редакције на овом месту.

Истина, у чл. 43 реч је о начинима ублажавања казне по нахођењу суда али и поред тога ова одредба овако дефинисана и везана само за случајеве који су посебно предвиђени законом могла би доћи као чл. 43 став 2, а да при том ни она ни остале одредбе чл. 43, ст. 1, ништа не изгубе. Ово и зато што је суд по њој овлашћен да врши ублажавање казне без обзира на ограничења којима је везан у чл. 43, ст. 1. У противном, срећније би решење било да је самостално редигована, рецимо као чл. 43а.

У суштини, за случајеве за које важи и који су многобројни, њен је значај у погледу даљег ублажавања казне несумњиво велики. То се види и по томе што њена примена може довести до тога да се уместо казне строгог затвора или затвора у најмањем могућем трајању, може изрећи новчана казна па и она у најмањем могућем износу по закону (3.000 дин по чл. 37) која је казна несумњиво блага, па ипак постоји могућност њеног даљег ублажења јер се и место ове казне под законским условима може изрећи *судска опомена*. Другим речима ублажавање по овој одредби може довести скоро до истих последица као и само ослобођавање од казне, пошто и код изрицања судске опомене стоји дело и кривац али се у погледу санкције задовољава решењем о судској опомени која није казна нити се учинилац коме је изречена сматра да је кажњен, сем што се према њему могу изрећи мере безбедности.

Из оваквих њених конзеквенција с правом се може извести закључак да она, ма и прикривено и посредно, доводи до *сужавања* могућности а и разлога како за примену одредаба о ослобођавању од казне тако и одредбе чл. 4, ст. 2. То показује и „распон“ који је био пре новеле КЗ између најнижих граница ублажавања и ослобођења од казне; у једном случају од затвора од три дана односно строгог затвора у трајању од године дана, а у другом од три месеца затвора односно новчане казне која се изриче место затвора и која већ стога не може никад бити у најмањем

износу, сада је он од новчане казне, чак и у најмањем износу, односно од судске опомене, која, како смо видели и није казна.

Изрицање судске опомене уместо казне прописано је у чл. 50б КЗ у два случаја:

а) ако је извршено кривично дело учињено под тако олакшавајућим околностима које га чине особито *лаким* а за које је у закону прописана казна затвора до једне године или новчана казна, — чл. 50б, тач. 1;

б) у случајевима извршења кривичног дела за које закон посебно прописује изрицање судске опомене.

Ad a) У погледу редакције, овде треба приметити да нигде у посебном делу КЗ немамо прописану казну о којој је реч већ обрнуто: новчану казну или затвор до [...] једне године, и то у око 60 случајева, али је очигледно да се на ову и мислило само је то у овом пропису свакако омашком обрнуто написано. Према томе, примена ове одредбе могућа је за кривична дела у КЗ за која је у односу на остала кривична дела прописана *најблажа* казна. Изузетак чине само нека кривична дела против части али су она зато сва обухваћена решењем под б.

Недостатак је који се не може избећи код овако изузетних одредаба поготово када теже дефиницијама а то потврђује и одредба о потпуно супротном, особито тешком случају (чл. 41 КЗ) што њена примена зависи од два недовољно одређена услова, услед чега је и при њеној примени улога судске оцене предоминантна.

Али, у тежњи да се и овде што више сузе границе утицаја суда на решење у чл. 50б, ст. 3, прописане су одређене околности које се углавном односе на учиниоца дела које ће суд *нарочито* узети у обзир при оцени да ли има или не места за примену судске опомене. Но, како све ове околности углавном суд мора да цени и при одмеравању казне уопште (чл. 38) њихово поновно понављање овде довело је само до непотребног понављања, док је конкретном решењу мало помогнуто јер би се исто могло постићи и на основу онога што садржи чл. 38.

Из овакве стварне и правне ситуације да је изрицање судске опомене уместо казне прописане код свих кривичних дела код којих је у односу на остала прописана „најблажа“ казна, практичне конзеквенције из овога и из само овог разлога несумњиво доводе у питање не само могућност примене одредбе чл. 4, ст. 2, него и њену целисходност и оправданост уопште. Ово нарочито долази до израза код становишта да се она може применити и да важи само онда када је *de lege lata* реч о кривичном делу „малог значаја“.

Институтом ублажавања казне, као и оним о ослобођењу од казне у зато прописаним случајевима а посебно увођењем судске опомене уместо казне, начело индивидуализације при одмеравању и изрицању казне доведено је до својих крајњих конзеквенција. Ваља при том ипак приметити да еволуција института ублажавања казне како је био решен по КЗ (и ослобођење од казне је у ствари облажавање, само доведено до краја), Новелом иде у корист ублажавања које озбиљно проширује на штету ослобођавања од казне које самим тим сужава. До Новеле, како смо видели, суд је могао да одлучује у далеко ширим границама које чини однос: нај-

блажа могућа казна и ослобођење од казне. Суштина је, међутим, у томе што је законодавно решење дато сада код оба института даље *ограничило судско решење*, у чему се огледа несумњива и потпуно исправна тежња да се и овде суду остави што мање власти, при чему може само да чуди, што је законодавац одредбу чл. 4, ст. 2, оставио недирнуту иако знамо да суд по њој одлучује о далеко битнијим стварима у којима законодавац има потпуно одређена и дефинитивна решења док су решења у области казне углавном релативна.

Све је ово само продубило тешкоће које смо навели у односу између одредбе чл. 4, ст. 2, и одредаба у чл. 44 у погледу могућности њихове примене у пракси. У односу на одредбе о судској опомену још је теже утврдити шта је „мање“ или „блаже“, проузроковање *малог значаја* које није кривично дело по чл. 4, ст. 2, или проузроковање по чл. 50б које је кривично дело иако је учињено под таквим олакшавајућим околностима које га чине *особито лаким*. Исправно је рећи да је право решење сасвим неизвесно ако не и немогуће.

Ако имамо у виду, како смо већ изнели, да одредба чл. 4, ст. 2, има општи значај и да се могућност њене примене не може искључити и код кривичних дела која су уперена против добара чија је вредност далеко изнад вредности оних о којима је реч при примени судске опомене (или се чак и ослобађа од казне!), онда долазимо у парадоксалну ситуацију да „тежа“ проузроковања не само прођу без санкције него и са констатацијом да нису кривична дела уопште.

Да се нађе „право место“ у примени и за случајеве из чл. 4, ст. 2, и за оне за које се може изрећи судска опомена и теорија сматра да постоје тешкоће. „То је тим теже“, кажу аутори, „што се и судска опомена и одредба чл. 4, ст. 2, примењују за дела која можемо сматрати *лаким* с обзиром да су за та дела у закону одређене релативно благе казне“, што се може донекле примити за судску опомену али само ако је реч о *особито лаким* случајевима а никако само лаким, како узимају аутори, али не и у погледу одредбе чл. 4, ст. 2, јер за њено ограничење само на дела „која можемо сматрати лаким“ у закону ослонца нема. Доводећи ову своју мисао до краја аутори закључују: „Строго формално разграничење није могуће[...]" Ово намеће и неизбежно и оправдано питање чему онда треба да служи одредба чл. 4, ст. 2, а нарочито у вези са њиховим становиштем да се она примењује на иста дела за која важи и судска опомена? Ако при томе имамо у виду да се и у случајевима у којима може да се примени судска опомена, не може искључити могућност примене института ослобођења од казне пошто и у њима под одређеним условима може да дође до примене чл. 10, 11, 12, делимично чл. 17, 18 и 22, ст. 2, КЗ, који овај институт предвиђају, онда се тек види колико се и у овим случајевима сужава „оквир“ за могућност примене чл. 4, ст. 2, и колико је заиста у примени немогуће разграничење како између ове одредбе и судске опомене тако и још више између одредаба о ослобођењу од казне, чија примена захтева, не само по томе, што је ослобођење од казне блаже од судске опомене, него и чисто *системно*, да случај кривичног дела на који се оно примењује, мора по својој „тежини“ бити испод оног *особито лаког*, које је услов за

примену судске опомене. Очигледно је да се налазимо у присуству толико „олакшавајућих“ одредаба које у првом реду својим бројем доводе у немогућност своју примену а нарочито правилну примену.

IV. — *Став теорије.* — Одредба у чл. 4 ст. 2, о томе шта није кривично дело изазвала је и у теорији разна и вишеструка размимоилажења. Наиме, један део теоретичара, у погледу сцене природе и значаја дела из ове одредбе, стоји на становишту да је реч о оном делу које је конкретно учињено, дакле о оствареном проузроковању, а други са извесним колебањима да је реч о делу које је и како је описано у закону.

Прво гледиште, и то без икакве резерве заступа др. Станко Франк. „... И дјело за које закон прописује тешку казну, може у конкретном случају бити незнатне друштвене опасности...“ (11), — дакле, и „најтеже“ у закону предвиђено кривично дело може према овоме и не бити то у смислу одредбе чл. 4, ст. 2, ако се при његовом остварењу испуне услови из ове одредбе.

Друго гледиште полази од мисли да је за оцену каквог је значаја једно кривично дело у смислу ове одредбе основна оријентација став законодавца који се одражава у прописаној казни. Стога се по овом становишту „[...] кривична дела против народа и државе, затим кривична дела убиства разбојништва и сл. не могу никад сматрати као дела малог значаја [...]“. Према томе, за кривична дела ове врсте односно њихова проузроковања не може по овом становишту никако доћи до примене чл. 4, ст. 2, и доследно томе, ова се одредба резервише само за кривична дела „малог“ значаја а ова дела „[...] треба да тражимо међу кривичним делима за која закон прописује релативно благе казне [...]“ (12).

Као што се види теоретичари нису сложни у питању које је овде од основног значаја. Наиме, да ли се значај „дела“ из чл. 4, ст. 2 има узети према његовој *појамној* одређености у закону или према *in concreto* оствареном проузроковању о коме има да се поступа и „суди“. Ова и оваква алтернатива има за последицу неслагање у даљем схватању значаја ове одредбе које се огледа у томе што она према једној има општи значај и важи за сва кривична дела односно њихова проузроковања и то без изузетка, док се по другој односи само на поједина кривична дела и према томе нема општи карактер.

Што се тиче првог спорног питања у односу на израз „малог значаја“, сматрамо да се одредба чл. 4, ст. 2, има тако да разуме да она има на уму само *извршено проузроковање*, пошто је исто учињено и стоји пред нама као готов резултат одређене делатности појединца, значај тог проузроковања и значај од њега проузрокованих или изосталих штетних последица и то све у кривичноправном смислу. Овако се има закључити и зато што је, како смо већ рекли, свако у закону описано кривично дело већ по самој замисли законодавчевој кривично дело и зато га је законодавац због таквог његовог *кривичноправног значаја* и прописао у закону као кривично дело, а друго што је питање остварења кривичног дела у животу у вези са

(11) Др. Станко Франк: н.д., с. 242.

(12) Срзентић — Стајић: н.д., с. 140; др Јанко Таховић: н.д., с. 31—37.

чл. 4, ст. 2, искључиво ствар судске оцене (13). При том, судска оцена има да се креће у два правца: да ли дато проузроковање иначе садржи битна обележја дотичног кривичног дела по закону, и ако их садржи онда да ли је при том остварило друштвену опасност као елемент кривичног дела, и онда дотично дело постоји као извршено или је није остварило већ је остварило *незнатну* друштвену опасност која није елемент описаног дела у закону, због чега се учињено проузроковање *на основу судске основе* не може сматрати кривичним делом ни његов учинилац кривцем.

Опис и предвиђеност кривичног дела у закону није ствар никакве произвољности или случајности него је нужна последица унапред претпостављене и сталне опасности наметнуте искуством да ће се оно и то баш као такво догодити. Међутим, док то не буде, док кривично дело не буде извршено и тиме од њега нарушено добро, оно нема интереса за стварни живот и његове односе уопште. Стога и ова околност иде у прилог става да се при оцени овога има поћи од датог проузроковања, од онога што је конкретно и стварно учињено, и што се је поводом тога догодило а нарочито да ли је тиме и у којој мери заштићено добро повређено а не од бића кривичног дела како је оно одређено у закону.

Конечно, и сама чињеница да нигде у КЗ нема одредбе о малом или великом или „већем“ значају овог или оног кривичног дела нити поделе кривичних дела у том смислу говори по себи да се овај израз — малог значења — употребљен једино у чл. 4, ст. 2, може односити само на остварено проузроковање као готове већ учињене радње извршења дотичног „кривичног дела“.

V. — Што се тиче судске праксе и она при примени ове одредбе показује исту колебљивост и разноликост у погледу оцене њеног садржаја и значаја као и теорија. Ово излази, у првом реду из њене природе као праксе која већ по себи условљава и нејединственост и несталност ставова, чему још више доприноси чињеница што при кривичном суђењу, сем изузетно, нема треће и према томе јединствене инстанције за целу земљу већ се мора рачунати са ставовима појединих врховних судова (а њих је 6 док их је до скоро било 7) као „дефинитивним“. Али, оно што је битно код овакве праксе јесте да је одредба чл. 4, ст. 2, и у практичној примени код судова изазвала исте тешкоће и различита схватања што је, разуме се, од посебне важности

Међутим, ставови праксе, колебљиви и неуједначени у свом досадашњем „развоју“, све су се више приближавали и сводили на схватање да је примена чл. 4, ст. 2, могућа само онда када су у питању кривична дела „малог значаја“ које се за сада може узети као скоро доминирајуће а које је изражено у једној пресуди Врховног суда Југославије поводом решавања о кривичном делу из чл. 283, ст. 3, за које је забрањена казна строгог затвора у трајању до пет година на следећи начин:

[...] Одредба чл. 4, ст. 2, може се применити само на недопуштена дела *малог значаја* која услед незнатности или одсутности ште тних последица представљају незнатну друштвену опасност. Из тога

(13) Наводимо овако кратकोће ради, иако увек треба имати у виду и овлашћења тужиоца као органа гоњења да на основу чл. 9 и 10 КЗ примени ову одредбу по својој оцени.

исто тако следује закључак да примена одредбе чл. 4, ст. 2, не долази у обзир када су у питању кривична дела која сама по себи представљају већу, знатнију друштвену опасност [...].“ Кад је реч о кривичном делу „малог“ или „већег“ значаја, суд на истом месту решава овако: „[...]питање, пак, да ли је једно кривично дело малог или већег значаја и да ли представљају незнатну, малу или већу друштвену опасност, процењује се с обзиром на врсту и природу сваког појединог кривичног дела. За кривична дела најтеже врсте, као што су убиство, разбојништво, тешка телесна повреда учињена са умишљајем, итд. јасно је већ само по себи да представљају велику друштвену опасност. Услед тога је у односу на таква дела искључена примена одредбе чл. 4, ст. 2, КЗ“ (14).

При оваквим ставовима и теорије и праксе изгледа као да се нема у виду прави и једини смисао ове одредбе а наиме да у чл. 4, ст. 2, никад није реч о кривичном делу као таквом без обзира које врсте и значаја оно било већ о конкретном проузроковању које само може да „личич“ на односно кривично дело али то није услед незнатне друштвене опасности до које је такво проузроковање довело.

Оваквим ставовима у оцени ове одредбе и посебно њене важности за одређена кривична дела могли би се супротставити још и ови аргументи:

1. — Чл. 4, ст. 2 налази се у општем делу КЗ који садржи основна и општа начела казнене политике државе која безусловно и безизузетно важе за све случајеве посебно прописаних кривичних дела, уколико у самом општем делу није ограничена њихова важност на тачно одређене појединачне случајеве или групу случајева одређене врсте кривичних дела односно њихових учинилаца-криваца (чл. 64—79 који важе за малолетнике).

2. — Сама одредба чл. 4, ст. 2, а ни који други пропис у КЗ не садржи ништа што би ма и имплиците упућивало на закључак да се иста има применити само за проузроковања код неких кривичних дела а код неких не.

3. — Чл. 4 има два става. Нема никакве сумње да први став важи за сва кривична дела и сва проузроковања код истих која садрже њихово биће, и то без икаквог изузетка. Исто се мора узети и за став други јер ни у њему нити у ма ком другом пропису није ништа предвиђено што би ово искључивало. Штавише, с обзиром да одредба другог става благодарећи ни мало срећној дефиницији шта није кривично дело, на изванредан иако прикривен начин сужава домашај одредбе првог става и на први поглед могло би се рећи, као да одредба ст. 1 не важи за сва кривична дела. Ово је, разуме се, апсурдно али је баш у овоме суштина недостатка одредбе у ст. 2 јер када наступи случај њом предвиђен, онда се не може ни говорити да је извршеним проузроковањем учињено кривично дело противно гласу дефиниције која погрешно и недоследно узима да је и у тим случајевима тобоже извршено кривично дело али да оно није то јер представља незнатну друштвену опасност. О осталим недостацима ове одредбе ми смо напред говорили.

(14) Збирка судских одлука: књ. I, св. 2 за 1956 — пресуда Кж—1805/56; књ. II, св. 1 за 1957 — пресуда Кж—347/57; књ. VI, св. 3 за 1961 — одлука под бр. 222; др Богдан Златарић: Кривични законик у практичној примјени, издање „Народних новина“, Загреб, 1956 и 1958, где су наведени бројни примери у којима се види различитост ставова у примени ове одредбе код судова којој није избегао ни став самога писца: „Југословенска адвокатура“, бр. 1 за 1961 — пресуда Савезног врховног суда Кж—91/61.

4. — Одредбе општег и посебног дела КЗ чине једну целину утврђених начела и посебних прописа (одређивање и описа свих кривичних дела), нужних за правилно и адекватно остваривање државне казнене политике. Ова целина и повезаност не смеју бити нарушене ни у теорији ни у пракси тј. у свом остваривању јер би то довело до неједнаке и непотпуне примене права, услед чега би промашила и његова заштитна функција а тиме и сами циљеви казнене политике.

5. — Напред смо изнели да се за покушај извршења кривичног дела сем случајева у којима је закон то посебно одредио, увек одговара за кривична дела за која се по закону може изрећи пет година строгог затвора или тежа казна. Међутим, у случају ако би се покушај предузео на неподобан начин или би се добровољно одустало од извршења кривичног дела, закон у оба случаја овлашћује суд да учиниоце може ослободити од казне. Ово говори да и „најтежа“ дела у своме остваривању могу под датим условима, бити толико „лака“ да закон у тим случајевима не захтева безусловно казну. Дакле, даје суду оно право које нема ни код којег другог кривичног дела па ни оних „најлакших“, сем у тачно одређених неколико случајева о којима је реч у чл. 44, ст. 1.

Исти је случај и са решењем датим у чл. 22, ст. 2, где је суд такође овлашћен да подстрекача и помагача ослободи од казне ако су добровољно спречили извршење дела. Није потребно ни рећи да је подстреквање и помагање могуће код свих кривичних дела па и оних „најтежих“. Не би било по закону, а нарочито би промашила одредба чл. 4, ст. 2, ако се она не би *правно* смела и могла применити и у овим случајевима а под условима у њој прописаним, како то мисле теорија и пракса у наведеним ставовима.

6. — Ограничавањем важности одредбе чл. 4, ст. 2, на дела тзв. малог значаја у ствари на она за која је у закону прописана „најблажа“ казна, њена се примена а тиме и вредност сужава до те мере да се и због овога једва може говорити о њеној оправданости и умесности, а утолико више у присуству новоуведеног даљег ублажавања казне и судске опомене уместо казне. С друге стране, ако се њоме хоће, као што јој је и циљ, да се спречи да се појединци излажу кривичној одговорности и у оним случајевима, када је њихова радња тако незнатна а степен кривичне одговорности тако мали да не представља кривично дело, и да се стога не стиче ни правни разлог за кажњавање, онда је то нужно постићи у првом реду код кривичних дела за која су прописане теже па и најтеже казне јер се баш у овим случајевима могу најтеже повредити како правне установе о бићу и елементима кривичног дела из закона, тако и права грађана, од чега ова одредба исто тако хоће и њих да заштити увек онда када то допушта конкретна незнатност или одсутност повреде заштићеног добра. И зато се њена основна вредност и састоји у томе да се она примени баш у овим случајевима, како је то умесно приметио и проф. Франк, а далеко је њена вредност мања код оних кривичних дела за која је забрањена блажа па и најблажа казна. Зато је једино исправно узети да ова одредба има општу вредност и важи, дакле, за сва проузроковања код односних кривичних дела.

7.— У ствари, свако кривично дело већ по себи је једно *неправо*. Према томе, систем кривичних дела у КЗ није ништа друго до систем одређених појединачних *неправа*, и једина „разлика“ која међу њима постоји детерминисана је не њиховим значајем и тежином већ *природом и вредношћу заштићеног добра*. И као што не може бити градације у праву, не може је бити ни у неправу па су стога сва кривична дела предвиђена у закону као одређено *неправо* истога „ранга“ и „значаја“ јер то извире из њихове природе као *неправа*, на основу чега су и ушла у КЗ. Доследно овоме у КЗ нема нигде одредаба о томе да би се кривична дела „делила“ на она малог или она великог значаја. Исто тако нема ослонца у закону ни тврђење према коме су сва дела угрожена „тешким“ и „најтежим“ казнама дела „тешке природе“, насупрот онима са благим казнама „лаке природе“. Разлика ове врсте могла би да се чини само у границама једног одређеног кривичног дела, рецимо убиства, од убиства на мах, на подмукао или свиреп начин, и једино је у оваквим случајевима ово разликовање кривичноправно од интереса. Међутим, свако разликовање и „подела“ између кривичних дела уопште у потпуној је супротности са њиховим положајем у систему који је карактерисан њиховом одређеношћу и тиме потпуном *самосталношћу* у систему свих кривичних дела. У оваквим и сличним „разликовањима“ наш систем је отишао толико далеко да је одбацио, с правом или не то је друго питање, чак и стару, добро уведену поделу на злочине и преступе чије практичне и „техничке“ вредности су несумњиве, која је била усвојена и у КЗ од 1929. Све што је изнето несумњиво говори да се с правом може узети да су сва кривична дела потпуно „равноправна“, чиме се само подвлаче њихова битна, да тако кажемо, „природна“ разликовања тј. разликовања по *материји и вредности заштићеног добра*, која се по тексту самог КЗ једино може одржати.

На крају може се с правом закључити да и судска пракса, поред теорије, отвара исте па и још веће и теже проблеме како у погледу схватања и примене ове одредбе тако и њеног значаја уопште. Једно се са сигурношћу може рећи да изнета различитост ставова говори по себи да се мора бити веома скептичан у погледу правилне и адекватне примене њене у оном смислу како је она узета у законодавчевој замисли, чиме она добија утолико већи значај не само за судску праксу него у првом реду за сам кривичноправни систем као целину. Ово тим више што је она многоструко спорна: да ли важи за сва, или само за проузроковања код појединих кривичних дела, да ли се могућност њене примене има ценити према бићу описаног кривичног дела у закону, или према конкретном проузроковању, да ли се израз „малог значаја“ (који због свог положаја у тексту чл. 4, ст. 2, и недовољно одређености изазива највише неспоразуме) односи на описано кривично дело у закону или учињено проузроковање и сл.

Ако при свему овоме имамо у виду да се сви наведени случајеви из праксе судова односе на време пре увођења ублажавања казне по чл. 44, ст. 2, и института судске опомене, о којима је напред било речи, може се са основом очекивати да ће ови институти унети даље и још веће неспоразуме око значаја и примене одредбе чл. 4, ст. 2, и њеног положаја како

у односу на ово тако и на целину самог система кривичних дела, што је теорија једним делом, како смо навели, већ и приметила.

VI. — Могу да изгледају чудно сви наведени ставови како теорије тако и праксе, нарочито својом бројношћу па тиме и различитошћу, које ми ни из далека нисмо у могућности овде да цитирамо. Међутим, сви они имају свој основ и корен у првом реду у нејасности и неодређености у оним антиномијама и противречностима којима обилује одредба чл. 4, ст. 2, како сама за себе, тако и нарочито у односу на систем кривичних дела постављених и одређених строго на начелу легалитета, о чему смо напред говорили. Треба овде ипак напоменути да је проф. Франк уочио већ и *de lege lata* наведене њене недостатке ма и делимично, које су у међувремену и касније откриле и запазиле и теорија и пракса, чиме су постали још озбиљнији. Да би се ови недостаци отклонили или бар ублажили, проф. Франк је мишљења на наведеном месту да би било довољно ако би дефиниција у чл. 4, ст. 1, гласила: „Кривично дјело у знатној је мјери друштвено опасно дјело.“ Ми мислимо да се на овај начин проблем не може решити нити се недостаци датог решења отклонити. Напротив, овакво решење повећало би још више истакнуте и постојеће тешкоће и неспоразуме. Прво, оно би се супротстављало пропису чл. 1 као и свим прописима посебног дела у којима су дефинисана кривична дела а донекле и чл. 3 на који се проф. Франк такође позива (15). Друго, оно би на већ неодређене појмове и недовољно одређене и недовољно прецизиране дефиниције додало још једну такву дефиницију са још једним исто тако неодређеним појмом а то је „знатна мјера“ друштвене опасности.

Но, значај свега овога и није у томе да ли је нађен и препоручен најбољи метод за правилно решење проблема. Далеко је значајнија овде чињеница да је одредба чл. 4, ст. 2, већ самом својом појавом наметнула овакве проблеме којима је касније искуство и у теорији и у пракси давало и даје све већи значај а што с друге стране све више намеће потребу или њене измене којом би се она правнолошки уклопила у сам систем, како смо напред изнели, или се једноставно брисала (16).

Др. Саво Стругар

(15) Проф. Франк (н.д., с. 120 и 205) позива се и на чл. 3 КЗ, да би поткрепио материјалну концепцију кривичног дела, и то на целину овога члана. Мислимо да је ово неопходно а неоправдано у првом реду стога што је овде дат садржај појма казне. Можда је до оваквог закључка проф. Франка дошло и због различите терминологије јер је у ст. 2 употребљен израз друштвено опасна делатност а у ст. 3 и 4 једноставно се говори о кривичном делу. Како друштвено опасна делатност из ст. 2 не може бити ништа друго него друштвено опасно дело из чл. 1, 2, 4, ст. 1 и сваког посебног закона у коме је прописано као кривично дело, то је и овде требало ставити једноставно израз кривично дело како је учињено трећем и четвртном ставу. А уколико би се овај израз схватио и узео и самостално у том смислу да би се могао односити једино на оне друштвено опасне делатности које кривично-правно нису опасне већ само уопште, мада за тако нешто нема законског основа, то ни у том случају он не може бити од утицаја на природу и суштину појединих кривичних дела.

(16) Ако је суд овлашћен да на основу конкретних околности датог случаја утврди чињеницу постојања особито отежавајућих околности као кривичноправног услова за примену закона у свим особито тешким случајевима — чл 41 КЗ, дакле и код најтежих кривичних дела или тако олакшавајуће околности које дело чине особито лаким, не видимо разлога за страховање да суд не би могао да изврши правилну примену закона и у случајевима о којима се „мисли“ у одредби чл. 4, ст. 2, када ове одредбе не би било. То потврђује и искуство како код нас тако и на страни.

R É S U M É

Le principe de la légalité et le deuxième alinéa de l'article 4 du Code pénal

Le principe de la légalité du délit et de la peine (du coupable) est le principe primaire et fondamental du droit criminel yougoslave sur lequel est basé tout le système des délits et des peines d'après le Code pénal. Par ce qui précède la disposition du deuxième alinéa de l'article 4 a une importance spéciale et particulière, tout aussi bien à cause de son incompatibilité avec le principe fondamental du Code, que par suite de son impossibilité au point de vue juridico-logique et systématique, à savoir pour plusieurs raisons.

D'après cette disposition il s'ensuivrait que le législateur a déterminé dans l'essence de chaque délit le danger social de telle sorte que la prévision du délit par la loi est pour ainsi dire subordonnée au danger social, ce qui est inadmissible. Car il n'y a pas de délit, en tout premier lieu dans son sens conceptible, comme la loi l'a déterminé, et il n'existe non plus dans la réalité, si du fait de son exécution le danger n'a pas été réalisé qui est de conséquence dans le sens du droit criminel.

Si l'acte exécuté — la cause — n'a pas été réalisé ce danger social prévu par la loi, alors il ne contient pas ce caractère nécessaire pour la réalisation de l'essence même du délit en question déterminé par la loi, d'où il résulte qu'il était superflu de lui retirer cette qualité par cette disposition. Il en est ainsi, de même, parce que la cause du délit qui ne contient pas un tel danger n'est pas contraire au droit et pour cette raison elle ne présente aucun intérêt pour le droit criminel qui est exclusivement le droit du contraire au droit. Or, si elle le contient, alors il est le contraire du droit qui se manifeste en tant que délit exécuté concret et d'après la loi même. Pour toutes ces raisons il est impossible de concilier cette disposition avec le système du Code pénal, ainsi qu'avec les prescriptions des lois spéciales par lesquelles les délits sont déterminés.

Les difficultés surgissent de même quant à la question de savoir comment trouver la voie et rendre possible l'application normale de cette disposition dans les cas où le tribunal est autorisé déjà ex lege de prononcer non seulement les peines les plus légères, mais aussi l'admonition judiciaire au lieu de la peine, et même de libérer de toute peine justement en considération de l'insignifiance, ou bien de l'inexistence du danger social. En réalité la disposition du deuxième alinéa de l'article 4 du Code pénal est encore un procédé de constatation de l'existence du délit, en dehors du procédé légal, à savoir exclusivement en vertu et à l'aide de l'estimation judiciaire, et même à ce point de vue elle mérite une attention particulière.

En égard à cette nature de la disposition du deuxième alinéa de l'article 4 du Code pénal, à sa condition et à son importance, elle a donné lieu à des conceptions différentes tout aussi bien dans son sens conceptif de lege lata, que dans l'application pratique. Tout ceci met en évidence que cette disposition est bien loin d'être acceptée tant au point de vue théorique qu'au point de vue pratique et de gagner tous les suffrages qui sont indispensables et nécessaires lorsqu'il s'agit de prescription d'un tel genre et tout spécialement en droit criminel, par ailleurs c'est justement ce fait qui, par soi-même, attire l'attention sur ses défauts en général, et en particulier de la rédaction dans laquelle elle a été formulée.

En analysant les défauts et les attitudes opposées que cette disposition a engendré dans la théorie et dans la pratique et en soulignant tout particulièrement l'impossibilité de son intégration juridico-logique et systématique dans le droit criminel, tant de lege lata qu'en théorie, l'auteur a exposé les arguments qui font ressortir en détail les difficultés mentionnées et il est arrivé à la conclusion que tout ceci impose la nécessité soit de la modification de la rédaction actuelle dans le sens pour qu'elle puisse s'inclure d'une manière juridico-logique dans le système même du droit criminel et d'éviter de ce fait les diffi-

cultés qui se sont manifestées jusqu'à présent ou bien, si cela n'est pas possible, de la supprimer purement et simplement.

Quand le tribunal est autorisé en vertu de la conjuncture concrète du cas donné de constater le fait de l'existence des circonstances particulièrement aggravantes, et tant que condition de droit criminel pour l'application de la loi dans tous les cas exceptionnellement graves — article 41 du Code pénal, donc même pour les délits les plus graves, ou bien des circonstances atténuantes qui rendent l'acte particulièrement insignifiant, il n'y a pas de raison de craindre que le tribunal ne serait pas en mesure de réaliser l'application équitable de la loi, même dans les cas auxquels on n'y a pas »songé« dans la disposition du deuxième alinéa de l'article 4 quand elle n'existait même pas. Une telle attitude est confirmée de même par l'expérience acquise tout aussi bien en Yougoslavie que dans les autres pays.

О СУДСКОЈ ЗАШТИТИ САМОУПРАВНИХ ПРАВА РАДНИХ КОЛЕКТИВА

Питање заштите самоуправних права грађана и организација постављало се често и раније али је оно тек са доношењем нашега новог Устава добило свој сигуран правни основ и путоказ. Као што је то већ у дискусији о Преднацрту Устава констатовано, до сада се веома ретко дешавало да је предузета судска интервенција за заштиту самоуправних права. У пракси се пак дешава да се самоуправна права не поштују, да се крше. Међутим, правни односно судски систем заштите тих права и одговорности за њихово кршење још није довољно одређен и регулисан. То је једно ново подручје за правну науку и законодавну праксу, али сам живот већ тражи конкретна решења. Због тога би заиста требало уложити нове напоре за даљу разраду правне заштите самоуправних права и изградити нову судску праксу на том подручју. Реч је овде управо о једној таквој пракси, која ће бити одраз стварно нових односа у нашем друштву, односа створених радничким самоуправљањем (1).

Уопште се појављује потреба једне свестраније и боље правне обраде самоуправљања и самоуправних права која уистини — више или мање — дају сасвим нов квалитет и свим другим правима. И то како у материјално-правном тако и у процесноправном или судско-организационом смислу и погледу. А познато је да код нас још није поклоњена довољна пажња ни правним питањима и проблемима који се тичу одговорности настале у вези са вршењем права самоуправљања и располагања друштвеним средствима. Мислимо посебно на имовинску или материјалну одговорност. Више се пак расправља само о извесним питањима друштвено-политичке или економске

(1) На ове и сличне чињенице указао је друг Вељко Влаховић, у дискусији на заједничкој седници Савезне народне скупштине и Савезног одбора ССРН Југославије, објављеној у књизи: Преднацрт Устава Федеративне Социјалистичке Републике Југославије, „Комунист“, 1962, Београд, с. 240 и сл. — У вези са овим интересантно је такође и запажање да су самоуправна права производних колектива била чешће нарушавана од стране комуна него од стране републичких и савезних органа (В. о томе ближе у књизи Института друштвених наука: Радничко самоуправљање — Тенденције и развој, с. 35 и сл.).

природе и углавном занемарује њихов тзв. законски или правни аспект. То је чињеница.

С обзиром на то, ми ћемо⁶ овде покушати да прикажемо и размотримо некоја питања и случајеве из ове области који се тичу судске заштите самоуправних права радних колектива или њихових чланова односно чланова радних заједница радних организација. Имајући у виду нарочито одговарајуће одредбе нашег новог Устава и оне које су донете ради његовог спровођења.

1. *Судска заштита изборног права чланова радне заједнице радне организације.* — Поред одговарајућих гаранција процедуралне природе које се тичу целосходног и правилног остваривања бирачког права радних људи у радним организацијама, наш Основни закон о избору радничких савета и других органа управљања у радним организацијама („Сл. лист СФРЈ“, бр. 15/64) предвиђа такође и један посебан вид или облик судске заштите тога права. Реч је овде о судској заштити која се практично остварује и постиже изјавом жалбе надлежном општинском суду. Таквој пак жалби, узевши уопште, може имати места због појављених неправилности или незаконитости у раду надлежних органа по питањима избора или опозива органа управљања у радним организацијама, као и по питању верификације и престанка њихових мандата. Нашим поменутиим законом (чл. 72, 73 и 74) предвиђене су управо, с обзиром на разлоге за изјаву жалбе као и на категорију или врсту органа против чијег се решења односно акта жалбе изјављује, и две посебно категорије или врсте ове жалбе. То су: прво, *жалба против решења надлежне комисије односно решења радничког савета*; и друго, *жалба против акта радничког савета*. Прва врста жалбе тиче се неправилности и грешака по питањима изборне процедуре а друга пак по питању верификације и трајања мандата чланова радничког савета.

1. *Жалба општинском суду против решења комисије односно решења радничког савета.* — Нашим поменутиим законом (чл. 73) предвиђена су три следећа случаја ове жалбе.

а) *Жалба против решења изборне комисије односно комисије за спровођење гласања о опозиву којим је одбијена кандидатска листа из разлога предвиђених у чл. 32 пом. закона.* По овоме пак законском пропису изборна комисија одбиће кандидатску листу ако нису испуњени прописани услови за подношење кандидатске листе, ако је листа поднесена по протеку законског рока или ако подносиоци листе нису отклонили недостатке због којих им је листа била враћена.

б) *Жалба против решења комисије којим се поништава избор односно гласање о опозиву због неправилности у раду бирачког одбора.* — Реч је овде о решењу надлежне комисије које она у смислу чл. 72 пом. закона доноси по приговорима поднетим јој од стране појединих кандидата за члана радничког савета, подносилаца кандидатских листи, бирача или дотичне синдикалне организације.

в) *Жалба против решења радничког савета којим је у случају чл. 58, ст. 2, поменутог закона одбијен предлог за покретање поступка за опозив.* — По овој одредби раднички савет ће одбити предлог ако нису испуњени услови за подношење предлога по одредбама овог закона.

Право на изјаву жалбе надлежном општинском суду у горе наведеним случајевима имају: подносиоци кандидатске листе, сваки кандидат односно подносиоци предлога за покретање поступка за опозив и синдикална организација. За доношење одлука по овој жалби надлежан је општински суд на чијем је подручју седиште радне организације односно радне јединице. Жалба се подноси у року од 48 часова од дана достављања решења. А суд доноси решење у року од 48 часова од дана пријема жалбе и против његовог решења нема места жалби. — Решење надлежног општинског суда по овој жалби је дакле правоснажно и коначно.

2. *Жалба општинском суду против акта радничког савета.* — По нашем закону (чл. 74) постоје следеће жалбе које се изјављују општинском суду против акта радничког савета у вези са верификацијом и трајањем мандата његових чланова.

а) *Жалба против акта радничког савета којим се верификује мандат односно одбија верификација мандата члана радничког савета у смислу одредбе чл. 40 закона.* — По овој законској одредби изборна комисија дужна је после утврђивања резултата избора радничког савета поднети радничком савету извештај о резултату избора, а раднички савет пак на првој седници после одржаних избора верификује мандате изабраних чланова радничког савета. — Ову жалбу може изјавити сваки бирач односно кандидат за члана радничког савета. Жалба се подноси општинском суду на чијем је подручју седиште радне организације, и то у року од осам дана од дана доношења акта радничког савета (чл. 74, ст. 1).

б) *Жалба против акта радничког савета којим се утврђује да је члану радничког савета престао мандат на основу опозива односно којим се утврђује да члану радничког савета није престао мандат на основу опозива у смислу одредбе чл. 61 закона.* — По овој законској одредби, комисија за спровођење гласања дужна је поднети радничком савету извештај о резултату гласања о опозиву. А члану радничког савета престаје функција кад раднички савет утврди да му је мандат престао на основу опозива. Ову жалбу могу изјавити члан радничког савета односно подносиоци предлога за покретање поступка за опозив. Жалба се и у овом случају подноси општинском суду на чијем је подручју седиште радне организације, и то опет у року од осам дана од дана доношења акта радничког савета.

У вези са овим питањима, треба напоменути и то да су нашим поменим Основним законом сагласно одговарајућим начелима и одредбама новог Устава предвиђене и извесне битне промене у погледу бирачког права за избор органа управљања у радним организацијама. Тако, на пример, бирачко право, које је до сада било ограничено само на раднике у сталном радном односу у радној организацији, проширује се на све чланове радног колектива односно радне заједнице (2). То право сада имају тзв. сезонски радници који су ангажовани на краће време за вршење сезонских послова. Осим тога, сада је бирачко право проширено и на лица која се у радној организацији школовањем и практичним радом оспособљавају за одређена занимања (ученици у привреди и сл.) — Од важнијих пак питања тзв.

(2) Према терминологији овог закона (в. чл. 1 и др.) израз „радни колектив“ замењен је изразом „радна заједница“.

изборне процедуре сматра се да треба поменути могућност избора радничког савета по изборним јединицама, што је стварно од посебног интереса и за садашњи процес интеграције наших радних организација (3).

II. *Судска заштита права директора радне организације.* — Поред осталих гаранција које наш поменути Основни закон о избору радничких савета пружа директору радне организације од евентуалних незаконитих одлука радничког савета по питању његовог разрешења, такође је предвиђена и одговарајућа судска заштита његових права. Овај закон даје директору право да може и једном посебном жалбом тражити од суда да утврди: да ли су постојали услови за његово разрешење и да захтева накнаду штете која му је причињена неоправданим разрешењем (в. чл. 97).

Наиме, по чл. 97 директор који је на основу одлуке радничког савета разрешен дужности може тужбом против радне организације тражити: да суд утврди да није био спроведен законом прописани поступак за разрешење директора односно да не постоје чињенице које представљају законски разлог за разрешење директора и тражити накнаду штете ако му је она одлуком о разрешењу проузрокована. Ова тужба се подноси општинском суду на чијем је подручју седиште радне организације, и то у року од 60 дана од дана достављања одлуке о разрешењу. Ако је ипак директор против одлуке о разрешењу изјавио жалбу општинској скупштини, он тужбу може поднети тек пошто општинска скупштина донесе одлуку о жалби, и то у року од 60 дана од дана кад му буде достављена одлука општинске скупштине (чл. 97, ст. 1). — Међутим, одлука суда донесена по овој тужби нема дејство на извршење одлуке радничког савета о разрешењу директора (чл. 97, ст. 2). Што значи да таква судска одлука, уколико се тиче њене правоснажности има само одговарајуће имовинскоправно или грађанско-правно дејство.

Овој и оваквој тужби могло би без сумње имати места и у случају разрешења директора у установама. Наиме, по нашем Основном закону о органима управљања у установама („Службени лист СФРЈ“, бр. 22/64) у установама се образују савет (раднички савет односно одговарајући орган управљања) и управни одбор (чл. 1). А директор односно одговарајући орган управљања именује се на начин предвиђен Основним законом о избору радничких савета и других органа управљања у радним организацијама (чл. 5). Овај пак наш закон не садржи и некоје специјалне, посебне одредбе које би се имале применити у случају разрешења директора извесне установе. Што значи да се и овде на сходан начин примењују поменуте законске одредбе које се тичу разрешења директора радних организација.

Иначе, тужба о којој је овде реч јесте несумњиво једна потпуна или тзв. осуђујућа или кондемнаторна тужба. По таквој тужби суд, као што је познато, доноси и одговарајућу пресуду; тј. такву пресуду која има својство тзв. извршног наслова и на основу које тужилац може тражити и принудну наплату досуђеног потраживања. Али би директор у наведеном случају могао такође, сходно одредбама чл. 175 Закона о парничном поступку,

(3) В. експозе Трајча Грујоског, савезног секретара за законодавство и организацију, дат на 10 седници Савезног већа Савезне скупштине одржаној 31. марта 1964. објављен заједно са пом. Основним законом, издање „Службеног листа СФРЈ“, 1964.

подићи и само тужбу за утврђење и тражити да суд својом пресудом утврди само то да није био спроведен законом прописани поступак за разрешење директора. Пошто он за такво једно судско утврђивање односно за подизање овакве тужбе несумњиво има, тј. може имати и потребан законом предвиђени правни интерес. Осим тога, по овде наведеним и сличним тужбама може се појавити и питање страначке способности и парничне или стварне легитимације учесника у поступку. Што се све има ценити и просуђивати према датим околностима и чињеницама конкретног случаја (4).

У вези пак са горе поменутом жалбом која се изјављује општинској скупштини, овде треба имати у виду и следеће одредбе истог закона. Наиме, ако при доношењу одлуке о разрешењу директора није спроведен законом прописан поступак или ако је раднички савет донео одлуку о разрешењу директора и поред тога што комисија сматра да захтев није основан, директор може у року од осам дана од дана достављања одлуке о разрешењу изјавити жалбу општинској скупштини. Жалба задржава извршење одлуке радничког савета о разрешењу директора. А општинска скупштина може по жалби укинути одлуку радничког савета о разрешењу директора или потврдити ту одлуку. Одлука општинске скупштине је коначна. Но, у таквом случају општинска скупштина може одлучити да се, пре доношења одлуке по жалби, у погледу разрешења директора претходно изјасни радна заједница радне организације (в. чл. 96). — Нашим новим Уставом одређен је ближе правни положај директора предузећа и других радних организација. У одговарајућим уставним одредбама дата су управо и основна начела о именовану и разрешењу директора као и о његовој одговорности. Поред осталог, нарочито је интересантно преношење права именованја и разрешења директора радне организације на раднички савет као и установљавање његове реизборности. Резумљиво је пак, да се је у садашњој фази развоја нашег друштвеног и економског система морао обезбедити и одређени утицај друштвене заједнице у предвиђеном поступку именовањем и разрешењем директора.

Но, директор може у овде наведеном случају тражити од надлежног суда и једну још потпунију и ширу заштиту својих права. Тако, по чл. 100 Основног закона о избору радничких савета директор који је разрешен има права из радног односа одређена прописима о радним односима. А то значи да би он могао такође покренути и одговарајући грађанскоправни односно радни спор, сагласно постојећим посебним одредбама Закона о парничном поступку које се тичу поступка у парницама из радних односа (чл. 413—417). — Али, као што је познато, за остваривање својих права из радног односа радник односно члан радног колектива је дужан да се претходно обрати органима самоуправљања па тек онда суду (5).

Према томе, данас се пред наше судство постављају стварно многи нови и сложенији задаци, и то како у области законске заштите личне сло-

(4) В. у вези са овим питањима наше чланке: Питање правне личности радних колектива, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 2/1954; Питање стварне легитимације за тужбу по основу грађанско-правне одговорности радних колектива према друштвеној заједници, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 1—2/1955, и тамо наведену литературу.

(5) В. о томе ближе др. Александар Балтић: Основи радног права Југославије, Београд, 1961, с. 223 и сл.

боде и права појединаца тако „и у области остваривања самоуправних права организација, установа и грађана, и у даљњој консеквенци у обезбеђењу стабилитета и јединства новог уставног уређења“. У вези пак са тим и таквим задацима дошло је код нас и до појаве једне значајне нове судске институције односно установе, до оснивања уставног судства (6). Нашим уставним судовима је, као што ћемо даље видети, поред осталих нарочито деликатних задатака по питању заштите уставности и законитости, поверена и заштита права самоуправних и других основних права и слобода.

III. Осврт за заштиту права самоуправљања пред уставним судом. —

По нашем новом Уставу противустанан је сваки акт којим се наноси повреда праву самоуправљања радних људи (чл. 9, ст. 6). Због таквог једног акта може такође имати места и интервенцији надлежног уставног суда.

Тако, Уставни суд Југославије у границама своје надлежности одлучује и о заштити права самоуправљања и других основних слобода и права утврђених нашим уставом: кад су те слободе и права повређени појединачним актом или радњом од стране органа федерације и у другим случајевима које одреди савезни закон а није обезбеђена друга судска заштита (чл. 241, ст. 2). По одговарајућим пак одредбама нашег Закона о Уставном суду Југославије од 21 децембра 1963. („Службени лист СФРЈ“, бр. 52/63) сматраће се да судска заштита права самоуправљања и других права и слобода није обезбеђена ако законом није предвиђена надлежност другог суда (в. чл. 36, ст. 2). — Према томе ова судска заштита је дакле тзв. субсидијарног карактера. Што значи да њој практично може имати места само у случају када по постојећим прописима да пружање такве заштите нису стварно надлежни други наши судови. Заинтересована лица су дакле по постојећим прописима дужна да претходно користе друга предвиђена редовна правна средства и путеве за заштиту њихових самоуправних и других основних права и слобода у случају повреде тих права или слобода појединачним актом или радњом, па тек онда да се евентуално обрате и надлежном уставном суду. То је управо један од стварних и правних услова за могућност покретања поступка пред уставним судовима. А то данас заиста упућује и на закључак: да је надлежност уставних судова у погледу заштите права самоуправљања, као и других основних права и слобода у ствари прилично ограничена. Мада наш нови Устав иначе несумњиво полази од концепције: да је заштита ових права један од првих или приоритетних задатака уставних судова. — Сличне одредбе и у истом смислу садрже наравно и уставни појединих наших социјалистичких република (7).

У вези са овим треба напоменути: да по нашем Уставу (чл. 249) поступак за оцењивање уставности и законитости пред Уставним судом Југославије могу — поред осталих тамо предвиђених органа и установа — покренути и радне или друге самоуправне организације ако је повређено њихово право утврђено Уставом Југославије. Тај поступак покреће, тј.

(6) В. о томе ближе др. Јосип Хрнчевић: Судство у условима друштвеног самоуправљања, „Наша стварност“, бр. 2, фебруар 1962, с. 133 и сл.

(7) В. у вези са овим питањима веома интересантне и садржином богате чланке Евгени Димитров: Значењето и улогата на Уставниот суд во уставниот систем на СР Македонија; др. Иво Пухан: Заштита на правата и слободите на човекот и граѓанинот пред уставните судови, „Правна мисла“, бр. 6, Скопје, 1963.

може покренути Уставни суд Југославије и по сопственој иницијативи. Уопште, право иницијативе односно стварне легитимације за покретање поступка пред нашим уставним судовима је широко постављено.

И по нашем Закону о Уставном суду Југославије свако може захтевати од Уставног суда да покрене поступак за оцењивање уставности и законитости прописа и других општих аката. Уставни суд може покренути тај и такав поступак и по сопственој иницијативи. Осим тога, и сваки члан Суда може захтевати да се тај поступак покрене и да Суд о томе одлучи. Уставни суд пак покреће поступак у другим случајевима из своје надлежности на предлог грађана, органа и организација сагласно Уставу и овом закону (в. чл. 4 пом. закона). — Међутим, *предлог за заштиту права самоуправљања и других основних права и слобода који су повређени појединачним актом може се поднети само ако су коришћена редовна правна средства за заштиту ових права и слобода*. Под тим пак условом предлог за покретање поступка за ову заштиту може поднети свако чије је Уставом утврђено право самоуправљања или друго основно право или слобода повређено (в. чл. 36 и 37 истог закона). Иначе, Уставни суд спроводи поступак на основу одредаба овог закона, а у питањима која нису уређена овим законом може сходно применити одговарајућа правила процесних закона (чл. 49). Наш поменути закон садржи и извесне посебне одредбе о заступању органа и организација, као и других учесника у поступку пред Уставним судом.

У вези са тим, овде такође треба имати у виду да је стварна компетенција наших уставних судова далеко свеобухватнија и шира од појединих досадашњих наших судских поступака и њима одговарајућих правосуђа; те да ће то, с обзиром на познату деликатност и сложеност њиховога задатака, захтевати и изградњу адекватних метода и начина њиховога рада односно поступка. Имајући у виду и познату чињеницу, да се поступак или правна процедура наших уставних судова односи првенствено на нормативне акте. — Иначе, у томе поступку би могло имати места и извесној, наравно субсидијерној, примени појединих одредаба и правила нашег грађанског процесног права.

Познато је да је имституција Уставног суда уведена у наш уставни систем као једна новина и то првенствено ради заштите уставности и законитости. — Истичући посебно специфични карактер овога суда, друг Кардељ, поред осталог, каже: да Уставни суд, како Савезни тако и у републикама, представља више део скупштинског система него традиционалну судску институцију; да је он састављен од висококвалификованих стручњака и од јавних радника које именује Савезна односно републичка скупштина. И да је то — каже друг Кардељ — и разумљиво јер у нашим условима Уставни суд свакако не може бити чисти судски орган који би само статички, тј. формалноправно приступао појединим појавама и проблемима и у области уставног поретка него ће их ценити према објективној друштвеној и политичкој садржини процеса из којих ти проблеми и појаве ничу. У том смислу ће Уставни суд предузимати и одговарајуће политичке иницијативе у Скупштини и другим друштвеним органима. На тај начин ће и увођење Уставног суда „допринети остваривању општег курса да се у решавање проблема из

области друштвених односа што више уносе елементи споразумевања и арбитраже“ (8).

Истакнуто је такође да се једна од битних претпоставки за увођење уставног судства састоји у томе што су се самоуправне институције и демократске форме учешћа радних људи у друштвеном животу толико афирмирале да је управљање друштвеним пословима путем државног апарата постало кочница даљег социјалистичког прогреса, и да се у таквим условима уставно судство јавља „као поступак самог система самоуправљања и новог уставног уређења“ (9).

IV. *Питање управног спора против аката органа радничког самоуправљања.* — По нашим досадашњим прописима који су се тицали овог питања против аката радничког савета као и аката других органа радничког самоуправљања није имало места управном спору. Наиме, по нашем Закону о управним споровима од 1962. („Службени лист ФНРЈ“, бр. 23/52) управни спор се може водити само против управног акта. Управни акт у смислу овог закона је такав акт државног органа који је донет у каквој управној ствари а којим се решава о извесном праву или обавези одређеног појединца или правног лица (чл. 5). Међутим, решења односно акти радничког савета, као што је познато, нису управни акти државних органа већ су то самоуправни акти органа радничког самоуправљања. Наше привредне и друге радне организације су у ствари својеврсне друштвене организације. Зато се против аката њихових самоуправних органа до доношења новог Устава и његовог спрочећења није могао водити управни спор (10).

По нашем пак новом Уставу о законитости коначних појединачних аката којима државни органи или организације које врше јавна овлашћења решавају о правима или обавезама, одлучује суд у управном спору ако за одређену ствар није законом предвиђена друга судска заштита. А само савезним законом може се изузетно, у одређеним врстама управних ствари, искључити управни спор (чл. 159). Међутим, према прелазним и завршним одредбама Закона о Уставном суду Југославије до усклађивања Закона о управним споровима са Уставом, против сваког коначног појединачног акта којим је повређено Уставом утврђено право самоуправљања или друго основно право или слобода може се водити управни спор и кад је важећим законима искључен управни спор, осим ако је за заштиту тих права и

(8) Тако Едвард Кардељ: Нови Устав Социјалистичке Југославије, Реферат на заједничкој седници Савезне народне скупштине и Савезног одбора ССРНЈ објављен у цит. књизи „Преднацрт Устава“... с. 118 и сл. Ту су изнета нешто опширније и нека објашњења о начелима и разлозима којима се руководила Комисија за уставна питања коју је Савезна народна скупштина формирала децембра 1960, и ставила јој у задатак да предложи Скупштини „начелне поставке и ставове за израду новог Устава“.

(9) Тако др. Хрнчевић у наведеном чланку, с. 136 и сл. — Уколико се посебно тиче уставног положаја уставних судова у односу на остале судове, в. интересантан чланак проф. др. Велимира Иванчевића: Нека питања организације уставних судова у Југославији и положај њихових чланова, „Зборник Правног факултета у Загребу“, бр. 1/1964, Загреб.

(10) В. о томе Закон о управним споровима, са стручним коментаром Богдана Мајсторовића, изд. „Архива за правне и друштвене науке“, Београд, 1952, с. 43 и сл. В. и др. Велимир Иванчевић, др. Миливој Ивчић и др. Антон Лалић: Закон о управним споровима с коментаром и судском праксом, Загреб, 1958, с. 28 и сл. — Ограничавајући појам управног акта само на акте државних органа, закон је — кажу ови аутори — искључио могућност да се покреће управни спор против аката органа који нису државни, тј. против аката самосталних установа и организација. Што у првом реду важи за наша предузећа и друге наше привредне односно радне организације.

слобода предвиђена друга судска заштита. Приликом пак усклађивања Закона о управним споровима прописаће се у којим случајевима о заштити Уставом утврђеног права самоуправљања и других основних права и слобода, кад је такво право или слобода повређена радњом, одлучују редовни судови (чл. 75). Но, одредбе Закона о Уставном суду Југославије које се односе на заштиту Уставом утврђеног права самоуправљања и других основних права и слобода примењују се само ако је појединачни акт којим је повређено такво право или слобода донет после проглашења Устава односно ако је радња којом је повређено такво право или слобода предузета после проглашења Устава или још траје (в. чл. 76 овог закона). — Према томе, по нашим одговарајућим новим прописима, тј. оним прописима који су донети после проглашења нашег новог Устава, могло би под одређеним условима имати места управном спору и против аката радничког савета и других органа радничког самоуправљања.

Чињеница је да највећи део слобода и права које зајемчује наш нови Устав „припадају човеку као људској личности и ствараоцу у друштвено-политичким односима“. Отуда наш Устав поставља начело да се све слободе и права које он зајемчује не могу одузети ни ограничити било којим другим правним актом или прописом. А права стечена на основу рада су неотуђива (в. чл. 36 и 70). Доследно томе, грађани уживају и судску заштиту ових слобода и права (11). — Нашим новим Уставом прихваћен је дакле и у овој области принцип строге законитости и правичности а са њиме и поменута установа управног спора. Мада би се иначе, тј. из разлога правне сигурности по истом питању могло прихватити и једно друкчије, управо досадашње решење. То је несумњиво.

Не можемо се овде, разумљиво је, упуштати у једно свестраније и ближе разматрање овога веома интересантног правног питања које и по својој практичној важности без сумње заслужује посебну пажњу. Тиче се управо ближег утврђивања правног положаја радних организација у светлости наших нових уставних одредаба и прописа. А дефинисање положаја и места радне организације у уставном систему је несумњиво једна од битних претпоставки и услова за обезбеђење права радних људи а исто тако и за вршење њихових обавеза према заједници (12). У вези са овим напомињемо да по нашем новом Уставу (чл. 13) радну организацију могу основати, сагласно закону, друштвено-политичке заједнице, радне и друге организације и грађани. Радна организација се оснива као предузеће или друга привредна организација за делатности у области привреде или као установа или друга организација за делатности у области образовања, науке, културе, заштите здравља, социјалне заштите или других друштвених служби. Све пак наше радне организације, без обзира на то ко их је основао имају по нашем Уставу исти положај. Што значи да све оне, као и њихови органи, уживају и исту правну односно судску заштиту. А законом се могу прописати услови за спајање радних организација као и за осамостаљивање или издвајање њихових појединих делова.

(11) В. о томе ближе у књизи Преднацрт Устава Федеративне Социјалистичке Републике Југославије, изд. Новинског издавачког предузећа „Комунист“, Београд, 1962, с. 147.

(12) В. о томе ближе др. Никола Балог: Положај радне организације, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 3—4/1962.

*

*

*

То су све несумњиво нови путеви у развојку правних наука а посебно у развоју и развојку нашега новог процесног права и правосудног система. Речено је, међутим, и то са разлогом: да је правни аспект само један од многобројних аспеката и нашега новог Устава који је у основи друштвено-политички и уставно-правни документ. И да наши правници, разумљиво је, ни у овом погледу немају никакав монопол већ да су они само сарадници на овом значајном друштвено-политичком послу (13).

Али, тај тзв. правни аспект, уколико се тиче нашег радничког самоуправљања, па и нашег друштвеног самоуправљања до сада, изгледа нам, није увек долазио до свога непосреднијег и правог изражаја. Досадашња пак организација наших судова, којима је поверена функција заштите самоуправних односно радних и других права грађана, била је углавном изграђена и заснована на концепцијама и мерилима тзв. класичног правног система у коме су средишне или најважније позиције припадале грађанском и кривичном праву. У томе погледу, и наравно не само у томе, извесна темељнија и значајна померања извршена су и предвиђена стварно тек нашим новим Уставом. У тој области такође има доста ствари које су или побољшане или сасвим оригиналне и нове. Познато је, на пример, да наш нови судски систем предвиђен овим Уставом чине *судови опште надлежности и специјализовани судови* који се оснивају и установљавају за одлучивање о одређеним стварима из судске надлежности.

Према томе, ради успешније и боље заштите самоуправних права наших радних колектива, као и заштите друштвене имовине којом управљају ти колективи, требало би решити и извесна конкретнија питања и проблеме који се тичу адекватне организације и унапређења рада судова. Потребно је, наиме, да се — после познате значајне реформе нашег судског система која је извршена новим Уставом — и уређење наших судова даље прилагођава новом развоју и развојку друштвено-економских и правних односа у нашој земљи, а посебно развојку система радничког и друштвеног самоуправљања.

Др. Адам П. Лазаревић

R É S U M É

De la protection judiciaire des droits d'autogestion des collectifs de travail

Dans cet article a été examiné en premier lieu la question de la protection judiciaire du droit électoral des membres de la communauté de travail de l'organisation de travail. Cette protection, d'après notre Loi fondamentale sur l'élection des conseils ouvriers et des autres or-

(13) Тако Владимир Симић: Место Преднацрта новог Устава у правном развојку и улога правника у јавној дискусији о Уставу, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 3—4/1962, с. 208.

ganes de gestion dans les organisations de travail, est réalisée pratiquement en déposant une plainte au tribunal communal compétent. Il y a deux sortes spéciales de cette plainte: premièrement, la plainte contre la décision de la commission électorale compétente c'est à dire la décision du conseil ouvrier et, deuxièmement, la plainte contre l'acte du conseil ouvrier. La première sorte concerne les irrégularités et les fautes relatives aux questions de la procédure électorale et la deuxième aux questions de vérification et de la cessation c'est à dire de la révocation du mandat des membres du conseil ouvrier.

Pour la protection des droits du directeur de l'organisation de travail il existe des dispositions de loi spéciales. En effet, étant donné que nos conseils ouvriers ont actuellement le droit d'élection et de révocation du directeur de l'organisation de travail, notre Loi fondamentale, ci-dessus mentionnée, assure au directeur, en dehors des autres garanties, celle qui le protège des décisions illégales éventuelles du conseil ouvrier, et la protection judiciaire correspondante de ses droits. Ainsi, le directeur peut exiger par une plainte spéciale contre l'organisation de travail que le tribunal communal compétent constate si les raisons invoquées pour sa révocation sont basées sur la loi. Il peut en même temps demander les dommages intérêts pour le tort qui lui a été causé par la révocation injustifiée. D'autre part, en tant que membre du collectif de travail, il est obligé de s'adresser préalablement pour la protection et la réalisation de ses droits aux organes d'autogestion, et seulement après au tribunal.

Dans ce travail a été présenté aussi un bref aperçu sur la protection des droits d'autogestion auprès de nos cours constitutionnelles. Il a été constaté à ce propos, entre autres, que d'après la nouvelle Constitution yougoslave de l'année 1963 tout acte qui porte atteinte au droit d'autogestion est considéré comme anticonstitutionnel. Un tel acte peut donner lieu à l'intervention de la cour constitutionnelle compétente. Ainsi, la Cour constitutionnelle de Yougoslavie, dans les limites de sa compétence, décide aussi de la protection des droits d'autogestion et des autres droits et libertés fondamentaux des citoyens, des organisations et des institutions. Mais ces décisions peuvent avoir lieu seulement dans le cas quand les droits et libertés mentionnés sont violés par un acte individuel ou par une action de la part des organes de la fédération et dans les autres cas qui sont prévus par la loi fédérale si une autre protection judiciaire n'en est assurée. Cette compétence de nos cours constitutionnelles est donc de caractère subsidiaire. Elles décident en tout premier lieu de la constitutionnalité et de la légalité des actes juridiques généraux ou normatifs.

La question du contentieux administratif contre les actes des organes d'autogestion a été examinée de même. D'après nos prescriptions qui étaient en vigueur jusqu'à présent, contre les actes du conseil ouvrier, ainsi que contre les actes des autres organes d'autogestion le contentieux administratif ne pouvait pas avoir lieu. D'après ces prescriptions, en effet, on pouvait intenter le contentieux administratif seulement contre l'acte administratif des organes d'Etat. Cependant, d'après nos prescriptions correspondantes nouvelles on peut intenter le contentieux administratif, dans les conditions déterminées, même contre les actes du conseil ouvrier et des autres organes de l'autogestion ouvrière.

Dans la conclusion il a été constaté, entre autres, qu'il est nécessaire actuellement, après la nouvelle réforme constitutionnelle, de réglementer d'une manière plus adéquate et plus détaillée l'organisation et le travail de nos tribunaux. Notre juridiction doit se conformer davantage au développement existant des rapports socio-économiques et juridiques dans notre pays, et tout spécialement au développement de l'autogestion ouvrière.

САМОУПРАВА СЕОСКИХ ОПШТИНА У БУРЖОАСКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Ако се запоставе супротстављања доминирајућих србијанских политичких партија захтевима хрватских и словеначких политичара за организовањем југословенске државе на федералној основи, може се тврдити да се по уједињењу 1918. озбиљно настојало, на законском, правном регулационој локалне управе на демократским принципима по угледу на унутрашње уређење западноевропских либералних држава, па и Енглеске.

Наиме, истакнути представници буржоаских странака без обзира на своја размислилажења у погледу решавања националног питања слагали су се у једноме: све локалне, територијалне јединице на које би се земља поделила, образовале би се на самоуправној основи било у оквирима историјских покрајина (уколико би се спровео принцип федерализма), било у оквирима мањих области (уз централизовану државу). Ово гледиште унето је и у све уставне нацрте који су поднети одговарајућем одбору Уставотворне скупштине од стране група посланика, од стране влада или од појединаца.

Принцип самоуправности локалних заједница прокламован је и у првом југословенском уставу, Видовданском, пошто су пренебрегнути захтеви федералиста и успостављена централизована држава.

Образложења дата тада од представника централизма сводила су се на мишљење да је самоуправност локалних органа довољна за остваривање главних циљева уједињења: за учвршћивање државног и народног јединства, за обезбеђење политичких слобода грађана, за подстицање привредне иницијативе, за убрзање културног развоја земље, итд., — док би, насупрот томе, федеративно уређење „пробудило сепаратизам“ између покрајина и изазвало „племенску подвојеност“ опасне по то јединство.

Тако је *локалној самоуправи* дат прворазредан значај: она је имала, с једне стране, да потврди концепције централиста пред онима који су свој интерес везивали искључиво за федеративно уређење, а с друге стране, да обезбеди пуно и демократско поступање у односу на све грађане — оно, дакле, што је својствено свакој либералној, буржоаској држави за какву је проглашена и држава Срба, Хрвата и Словенаца Видовданским уставом.

Пошто је државу СХС поделио на области (са највише 800.000 становника), срезове и општине (према „географским и економским приликама“) — Видовдански устав је одредио да се „за послове месног: општинског, среског и обласног значаја успоставља месна: општинска, среска и обласна самоуправа“ (чл. 95 Устава). Затим је додато да ће се „ближе одредбе о овом уређењу и надлежности самоуправних тела (општина, срезова и области) донети нарочитим законом“ (чл. 98). Овде ће се улазити само у то у којој су мери реализовани самоуправни принципи у општини (1).

Следеће године (1922) по доношењу Устава објављене су уредбе и закони којима је регулисана локална управа и локална самоуправа: Уредба

(1) Види чланак од истог писца: Неке карактеристике самоуправног система Југославије (од 1918—1941), „Анали Правног факултета“, бр. 1—2, 1963.

о подели земље на области, Закон о општој управи, Закон о обласној и среској самоуправи, Уредба о пословном реду у обласној скупштини, као и Уредба о пословном реду у среској скупштини.

Тада, међутим, није донет и посебан закон о општинама.

У овим законима и уредбама помињу се општина и општински органи само утолико уколико је при њиховом спровођењу било неопходно и дотицање општина. На пример: кад се и под којим условима поједине општине могу „из својих области излучити и припојити другој области“ (2). Затим, да ће се надзор од стране државних органа над општинским самоуправним органима регулисати посебним законом као и неке напомене о управи и самоуправи градова (да ће се и то регулисати посебним законима, итд.). На крају, како већи део посла око избора обласних и среских скупштина пада на општине, то се регулишу: учешће општинских органа у изборима (једног члана општинског одбора у бирачким одборима), обавезе општина да у току обављања избора обезбеде ред и мир, као и интервенцију полиције у случају избијања нереди. Осим тога, једним расписом Министарства унутрашњих дела (бр. Ф. Бр. 1559 од 5. X. 1923.) регулисано је питање надзора над овим општинама у којима су се налазила седишта великих жупана (постављених на чело области) у том смислу што је наглашено да су им срески начелници непосредна надзорна власт. Уз ове, донето је и неколико прописа (правилника, уредаба и закона) — „о избору општинских заступстава: 1922. за Далмацију и Словенију, а 1927. за Хрватску и Славонију са Сремом, за Босну и Херцеговину, за Банат, Бачку и Барању. Овим законима измењен је дотадањи начин избора општинских органа уз ограничења односно уз везивање права гласа за плаћање одређеног пореза.

Према томе, све до доношења јединственог закона о општинама са важношћу за читаву територију Југославије до 1933., примењивали су се прописи о општинама донети у југословенским покрајинама до уједињења: Закон о општинама за Краљевину Србију од 5. јула 1903. (са изменама и допунама од 1903, 1904, 1905, 1909), за Далмацију од 30. јула 1864, за Словенију низ посебних Закона о општинама за сваку словеначку покрајину појединачно (За Истру, Штајерску, Корушку — 1863, 1864 и 1865), Закон о уређењу општина и трговишта у Хрватској и Славонији од 1870., XXII Законски чл. од 1886. о општинама за Бојводину, Закон о управи сеоских општина од 8. фебруара 1907 за Босну и Херцеговину, итд.

Сви ови закони регулисали су статус општина и општинску самоуправу на посебан начин и саобразно различитим правним системима који су се примењивали у југословенским земљама пре уједињења. Најширу самоуправу имале су општине у Далмацији. Да би јој се уочила суштина која је доцније у борби за увсђење општинске самоуправе често истицана износимо њене основне особине. Наиме, у Далмацији је општина била готово

(2) У току првих пет година по ступању на снагу Уредбе — по престанку њихових „самоуправних представништава“ (општинског збора, општинске скупштине) и скупштине оних области којој желе да се припоје, с тим што ову одлуку треба да одобри и министар унутрашњих послова уз престанак Министарског савета. После тога општине се могу припајати само на основу закона. За Босну и Херцеговину, уз одлуку истих форума, за припајање општина тражи се три петине гласова и одобрење Народне скупштине (чл. 4 и 5 Уредбе о подели земље на области).

независна од државне власти у свом раду на остваривању општинских задатака.

На челу општине налазила се „месна управа“ и сеоски збор. Учешће у збору било је везано за висину пореског оптерећења, те је у њему учествовала углавном једна четвртина пореских обвезника. (Ово је измењено доношењем поменутог Закона о избору општинских заступстава за Далмацију 1922. по коме су надаље сеоски збор сачињавали сви мушки чланови општине који су имали право гласа и 21 годину старости. Закон је донет да би се изједначио изборни систем у читавој земљи, прокламован првим изборним законом по коме је изабрана Уставотворна скупштина и у коме није био предвиђен изборни цензус).

Општински збор бирао је Општинско веће, а Веће је бирало Општински одбор. Ова два форума заједно чинили су општинску управу.

Надлежност општинског одбора сводила се на расправљање и давање мишљења о неким чисто комуналним задацима за које је општина била надлежна. (На пр.: о доприносу за подизање школе и изградњу општинских путева, о располагању општинском имовином, итд.). Његове одлуке имале су, међутим, само консултативно дејство и могле су се спровести тек пошто их усвоји Општинско веће.

У Далмацији су општине биле састављене од делова који су се називали „одломцима“. На челу сваког одломка (у ствари села или засека у саставу једне општине) стајао је „главар“ кога је у одсуству замењивао сеоски пристав. Дужност им је била да се брину о реду у своме месту и да на одређен начин учествују у раду општинске управе заступајући своје одломке. Уз одломке постојале су и „махале“ (у оквиру одломака), које су имале тако исто своје посебне зборове бирача, главаре и приставе. Махале су биле насељенији и удаљенији крајеви одломака а њихови зборови састајали су се одвојено једино при избору поменутих органа.

Главаре и њихове заменике бирало је општинско веће између тројице чланова општине које би предложили зборови.

За обављање полицијске службе главари су располагали сеоском „рондом“ која је имала на челу свога „арамбашу“ и заменика — „подарамбашу“. И једног и другог бирали су чланови сеоског збора на исти начин као главаре и њихове заменике.

Насупрот томе, „рондаре“ (месне полицајце) постављао је средњи начелник на предлог општинске управе. Приликом преузимања дужности (и оружја) ови су полагаали заклетву.

На крају, долазили су још пољари и лугари (чувари поља и шума). Прве је именовала Општинска управа, а друге Општинско веће, с тим што су *потврђивани* и од стране средњег начелства.

Служба свих поменутих општинских органа била је почасна са изузетком пољара и лугара који су били плаћени органи и исто тако полагаали заклетву и носили оружје.

Надлежности општина у Далмацији правно су регулисане оквирним, државним, аустријским Законом о општинама од 1864. Према том Закону одређено је да Покрајински сабор доноси посебне општинске правилнике који ће те надлежности детаљисати и саобразити месним приликама. Сходно томе општински органи били су подређени *вишем самоуправном телу*, Покрајинском сабору.

На основу изнетих података може се закључити да се општинска самоуправа у Далмацији састојала: прво, у *изборности* свих општинских органа, друго, у *подређености* тих органа *вишем самоуправном телу* (а не

државном органу), и треће, у знатној слободи одлучивања у питањима која су од интереса за општину.

Оваква општинска самоуправа каква је постојала у Далмацији имала је своје корене у далекој прошлости, па се и могла одржати добрим делом и због тога што се ослањала на традицију. Томе је припомогла одређена материјална база у којој су доминирали заостаци односа колективне својине (уз личну и породичну). Наиме, сваки одломак имао је своја одвојена добра (земљу, пашњаке, шуме). Услед тога представљао је и засебну „катастарску и пореску општину“ (систем колективног опорезивања од стране државе). Сви одломци имали су затим и заједничку својину у општини. И једном и другом управљао је општински одбор односно општинско веће, а коришћење је било појединачно (од стране одломака) (2а).

Приходи од заједничке општинске својине одлазили су на подмиривање заједничких општинских трошкова, а приходи од имовине одломака нису се делили између његових становника већ су исто тако одлазили у посебан фонд за издатке од опште користи за дотични одломак. Уколико неки од одломака не би био у стању да равномерно учествује у подмиривању општих трошкова, због оскудице у заједничким добрима (и личној имовини) — пошто учешће у коришћењу тих добара није било подједнако — остали одломци додавали би сразмерно својим приходима онолико колико је било неопходно за сабирање укупне суме. Сразмера је одређивана висином пореза коју је држава разрезивала на општине и висином неопходних средстава за остваривање самоуправних, општинских задатака.

Установа подвојене колективне својине (одломака и општина) повлачила је и састављање посебних буџета: сваки одломак правило је своје буџете а њихов збир представљао је општи буџет. Поред тога састављен је и посебан буџет општине на основу општинске својине и обавеза и потреба општине.

Овакав систем имовинских односа (и буџетских) изгледао би врло погодан за самостално економско и културно подизање појединих крајева (одломака). Међутим, ако се има у виду привредна заосталост покрајине у то време и постојање чак и феудалних (колонатских) односа са италијанским феудалцима који су односили добар део прихода, као и систем високог пореског оптерећења наметан од стране раније аустријске а затим и југословенске државе — и општине и одломци нису имали много користи од своје економске и политичке самосталности. Напротив, имућнији одломци морали су „издржавати“ оскудније који су готово редовно били задужени.

Закључак би према томе био да се већа самоуправност далматинских општина могла одржати захваљујући, прво, архаичним односима својине, друго, компликованом режиму коришћења те својине утврђеним давна-

(2а) На пример: Општина Макарска је имала 1910 Општинске имовине — 13.522,66 ха, а приватне — 5.269,34 ха (на 11.016 становника); Општина Книн је имала општинске имовине — 43.856,17 ха а приватне — 17.130,83 ха (на 22.810 становника); Општина Шибеник је имала општинске имовине — 23.509,03 ха, а приватне — 22.375,97 ха (на 24.747 становника); Општина Задар је имала општинске имовине — 9.746,55 ха, а приватне — 22.436,45 ха (на 32.551 становника). Ове општине су спадале у највеће општине Далмације и главну привредну грану представљало је сточарство осим у Задарској општини. (Андрија Бабић: Криза политичких општина Далмације. „Савремена општина“, бр. 6, септембар 1926, 37—49, Београд.)

шњим обичајима правом чије су поштовање обезбеђивали општински органи, и треће, ставу државе да из *постојећих ситуација* извуче што више користи без улагања неопходног капитала за подизање покрајине из застојности — о чему се она није старала.

У Словенији, као што је већ поменуто, општине су биле организоване бројним законима аустријске државе који су донети за сваку словеначку покрајину посебно. Карактеристично је овде да су општински органи (општинска представништва и општински одбори) имали двоструке надлежности: самоуправне и делегиране (пренесене) од стране државе. Прве су обухватале послове од општег интереса за општинаре (исто као и у Далмацији) а друге су се сводиле на вршење функције месне полиције (и убирања пореза). Самоуправа се састојала у изборности општинских органа (уз везивање изборног права за сталешку припадност и имовно стање до измене Законом о избору представништава од 1927. и у подређености самоуправних органа вишем самоуправном телу, Покрајинској скупштини (као у Далмацији), док је она постојала а затим среском начелнику и бану.

Најмању самосталност имале су општине у Војводини. Њихово уређење окарактерисано је као „варијанта магистратског устројства општинског надлештва, састављеног из часника и службеника“ (према Законском чл. XXII из 1886. о општинама у Војводини). Другим речима, у општинској управи учествовали су поред изабраних представника и професионални службеници.

Војводина је иначе имала две врсте општина: мале и велике. На челу малих општина (до 5.000 становника) налазило се општинско поглаварство као колегијално тело, које се састојало од општинског кнеза (председника или бирова) и његовог заменика. Затим, од најмање два часника (одборника), окружног бележника, „окожног сиротињског оца“ (који се старао о сеоској сиротињи) и лекара. У поглаварство великих општина улазили су исти функционери са додатком још два часника и општинског благајника. Кнез је био представник државне власти са највећим утицајем у општини и широким правима самосталног одлучивања. Остали чланови поглаварства били су њему подређени. При доношењу одлука од општинског интереса кнез је могао да се консултује и са осталим члановима поглаварства али није морао. Због тога је опште мишљење да је општина у Војводини била уређена по бирократском систему управљања (што је и разумљиво јер није имала аутономан статус и директно је била подређена Мађарској; са бирократским системом се наставило и у новој држави).

У Хрватској (и Славонији), која је у оквиру Аустро-Угарске имала извесну аутономију те према томе и право на самосталну унутрашњу управу и организација оних општина које нису имале магистрате, била је слична организацији општина у Војводини. На челу општине налазио се општински одбор биран од најимућнијих становника општине (са највећом пореском ставком) у који су, осим изабраних чланова, улазили: општински начелник, општински бележник, општински благајник и други. Општине у Хрватској биле су подређене у првом степену котарској (сре-

ској) управи, а у другом степену — великом жупану односно жупанији. Исти систем настављен је и по уједињењу.

У Босни и Херцеговини општина или није била организована или је организована као полуаутономна јединица: сви општински органи били су изборни али и подређени управним властима. Општине су се делиле на сеоске и градске чији су статуси регулисани и одвојеним законима. Сеоске општине имале су као своје органе: збор кућних старешина изабраних у сваком селу, веће сеоских старешина бирано од збора кућних старешина на пет година, и сеоског главара (кнеза, начелника, муктара, махал-башу) кога је бирало веће из своје средине исто тако на пет година. Главаре је потврђивао котарски (срески) уред.

Црна Гора је добила савременију територијалну поделу (на области, капетаније, вароши и општине — села) тек 1910. Законом о „административној подели Књажевине Црне Горе“. По том Закону општина у Црној Гори је имала слично уређење као општина у Србији. Међу општинским органима истицао се нарочито сеоски суд („примиритељни“), састављен од кметова, патријархалних сеоских функционера и најугледнијих чланова сеоске заједнице.

Краљевина Србија (према Закону о општинама од 1903) имала је следеће општинске органе: општински збор, општински одбор и општински суд. Општински збор бирао је општински одбор а одбор је бирао општински суд. На челу одбора и суда налазио се председник.

За општинску самоуправу у Србији, поред осталог речено је: „битно начело, које је целом закону требало да да обележје, на име: да су општине у исти мах и самоуправне јединице и делови државне заједнице, није доследно спроведено“. — „Законом о општинама истина дата је у принципу аутономија тим административним јединицама, — признато им је да су „у својим унутрашњим општинским пословима самоуправне“, — али су представницима државне Централне и Локалне Управе, којима је над њима поверен надзор резервисана тако широка права, да се може сматрати да општине не уживају никакву самосталност. Као што је показано нема одлуке ниједног општинског органа која би била сама собом дефинитивна: не само што свака од њих може бити задржата од извршења, — тицала се она локалних или општих интереса, — него има и таквих одлука из круга чисто самоуправних послова, које не добијају правне вредности без нарочитих одобрења државних власти“. И, затим, додато је да — „под надзор државне власти потпадају не само све функције, биле оне државног или самоуправног карактера, него и сами органи који их врше у општинама. Она оцењује њихову способност, ревност и исправност, може их не само привремено заменити својим чиновницима, него и захтевати да се дефинитивно уклоне са својих положаја“. — „Збор је једини орган власти у коме се народна сувереност манифестује на непосредан начин, — али не само што је и он у своје право решавања стављен под општи надзор државне власти, него је ограничен и у својим приватно-правним финансиским атрибуцијама: најважније његове одлуке (о туђењу имања и задужењу) немају вредности без нарочите потврде Државног Савета, а право вотирања приреза припада му само онда кад они прелазе извесну своту непосредног пореза (10% у сеоским, 15% у варошким општинама)“. И, на крају, се подвлачи да „поред ових основних погрешака, нарочито се својом несавршеношћу истиче систем бирања. Осим тога, што је Уставом већ

бирачко право везано за извесан цензус, сам начин по коме се бира не даје гаранције да ће народ имати у самоуправним телима своје право представништво". При том писац мисли на утицај политичких партија при избору општинских органа и истицање општинских функционера према партијској припадности (Др Коста Кумануди: *Основи јавног права Краљевине Србије*, II књ., Београд, 1909, 307—309).

На основу врло сумарног прегледа положаја општина у југословенским покрајинама могу се утврдити неколико чињеница: прво, нема битних разлика у њиховој организацији ако се проблем третира са формално-правне стране: она је спроведена на мање или више јединствен начин (општински збор или скупштина, општински одбор, председник, кнез или начелник), друго, разлике су много веће ако је реч о постављању организације и компетенцијама извршних органа (општинског одбора, председника, начелника, кнеза, итд.). Сваки закон о општинама доноси нешто посебно у том погледу: или председник сâм обавља највећи део општинских послова, или је управа организована колегијално са већом самосталношћу одлучивања, или се комбинују ова два система. Посебно су повучене разлике у степену контроле општинских органа од стране државе. Према овим разликама и констатовано је, при општем оцењивању положаја општина, да је њихова организација спроведена или на „непосредно-демократској основи“ (кад је „тежиште код општинског збора“) или на „посредно-демократском или репрезентативном начелу“ (кад је „тежиште код општинског одбора“).

Разлике су постојале и у одређивању прихода за остваривање самоуправних и делегираних задатака. Док су надлежности општина расле у разним областима привреде, културе и просвете, здравства, социјалног старања, итд., с друге стране материјална средства за њихово подмиривање су била и незнатна и неједнака. Најважнији извори прихода — општински прирези — различито су одређивани не само према покрајинама већ и по општинама које се у основним својим позицијама нису битно разликовале (3).

Сва ова хетерогеност — како у правном регулисању организације и надлежности општина тако и у пореским оптерећењима и величини средстава којима располажу, налагала је, ако не доношење једног посебног општег Закона о општинама који би и овај део локалне управе регулисао на јединствен начин а оно одређивање подједнаких критеријума у питањима од којих зависи испуњење самоуправних и других задатака. Разлог недоношења посебног закона о општинама онда кад су донети и остали закони о локалној управи и самоуправи треба тражити у схватањима владајућих кругова о тренутној неважности овог сектора за учвршћивање централизма. Зато је било довољно разбијање историјских покрајина на мање области и истицање функције жупана и средског начелника који су постављани од централне власти. Али, како се током времена све више

(3) „Оптерећење општинским прирезима веома је неједнако. Док област Бачка плаћа 120 динара по глави, Сремска 100,86, Београдска 72,95, дотле Подунавска плаћа на 57,37, а 11 области се крећу од 30 до 41 динара; 8 области се крећу од 19 до 26 динара, Љубљанска, Мариборска и Сплитска немају више од 10 до 14 динара по глави... У 40 општина Босне и Херцеговине 5,16 дин. по глави“ (Милорад Б. Тошић: *Стање општинских приреза*, „Савремена општина“, бр. 3, јуни 1926.)

наметала и важност општина за функционисање осталих сектора државне управе, о њима се све чешће расправља у низу закона који су регулисали односе у тим секторима као и њихове међусобне обавезе (према Државном Савету, управним судовима, министарствима, војсци итд.).

Због важности пореског оптерећивања и регулисања општинских прихода прво је донет Правилник о финансијском пословању у општинама (4. јануара 1926.). Правилник је имао да среди и уједначи пореске стопе према реалним могућностима сваког места. У центру пажње Правилника налазио се општински буџет: његово састављање (од стране општинске управе и три месеца пре почетка буџетске године), прецизно фиксирање расхода и прихода и њихово одобравање (унапред за целу годину), итд.

Исте године (1926) састављен је и први Пројект Закона о општинама који је објављен и стављен на дискусију.

Министар унутрашњих послова (Божа Максимовић), у чијем је ресору Пројект припремљен, дао је у разговору са новинарима неке изјаве које представљају истовремено и гледиште владајућих кругова о појави тога пројекта. Тако је напоменуо, поред осталог, да околност што се „с Пројектом није журило“ указује да је „брига свију била усредсређена на консолидацију саме државе“. — Ова изјава потврђује већ изнето становиште да владајући фактори нису сматрали да је једнообразно регулисање статуса општина од битног значаја за ту „консолидацију“. Затим, изјава да је објављивање Пројекта „ове године диктовано обзирима једне недељиве народне државе“ указује да се иста политика настављала: евентуално доношење и овог закона треба да учврсти унитаризам и да потенцира непопуштање захтевима политичара са супротним ставовима по питању унутрашњег уређења земље (3а).

У извештају комисије која је израдила Пројект наведено је да „ново уставно и правно уређење јавнога живота у држави, а нарочито уређење државне управе, изискује неминовно, да се и законодавство о општинама томе новом стању прилагоди и постави, уколико прилике то допуштају, на нову, *јединствену основу*. Али и *законодавство о општинама* и онакво, какво постоји у појединим покрајинама, не одговара више измењеним приликама и потребама новог доба“. Да би се пак „дошло до најбољег закона“ и корисних мишљења „радника који се тим проблемима нарочито баве и општина“. Пројект се ставља на дискусију.

Између многобројних стручних и других примедба правника које су дате на Пројект — и неки истакнути политичари (и веће политичких партија) објавили су своја гледишта или о Пројекту или поводом Пројекта. Неки од њих су учествовали и у доношењу историјских одлука о унутрашњем уређењу Југославије у Уставотворној скупштини.

Тако, др Лазар Марковић (министар за Конституанту и издначење закона у првој влади СХС и професор Правног факултета за грађанско право) дао је своје мишљење полазећи од искуства да се обично не прави разлика између самоуправе и аутономије, те он ту разлику одређује („на научан начин, без икаквих политичких и партијских тенденција“). Што се тиче самоуправе, по његовом мишљењу, она је „један чисто административни принцип који нема никакве везе са политичким питањем о уређењу и организацији државе“ а своди се на „класификацију административних послова у држави“, с тим што „самоуправа обухвата [...] оне послове административног ка-

рактера који по својој природи интересују или једну општину, или један срез, или најзад и читаву једну област и који најбоље и најлакше могу да се задовоље од стране непосредно интересираних лица. Државна администрација извршила је дакле једно издвајање свих послова локалног карактера, а административне природе, па је те послове поверила самоуправним телима организованим као општине, срезове и области. Та подела није извршена као подела на инстанце него пак као дефинитивно разграничење између двеју администрација“. Затим је додао да је чл. 96 Устава дао „јасне и одређене прописе о чисто управном карактеру самоуправних функција“. Што се тиче контроле самоуправних органа од стране државне управе, која је највише нападана, Марковић сматра да „та контрола постоји само ради тога да се боље обезбеди примена самоуправног принципа, да се сачува и обезбеди законитост и локалне управе, као што је обезбеђена и треба да буде обезбеђена законитост државне управе“. (За аутономију је навео да је то „једно политичко право које обезбеђава подељеност државних функција између државне целине и појединих државних делова. Разлике су дакле у садржини и у суштини појмова, у карактеру овлашћења и у циљу који се хоће да постигне“. Према томе није та „разлика механичка или квантитативна него је разлика у интимној природи једне или друге установе“). Као битно питање за испуњење самоуправних задатака сматра имовинско питање и при том мисли да треба оставити довољно средстава самоуправним јединицама за реализовање њихових задатака, јер и по његовом мишљењу „од правилног решења тога питања зависи успех самоуправног принципа“ (4).

Др. Воја Маринковић (бивши министар и „дворски човек“) насупрот томе је у свом ставу према Пројекту конкретан. Наиме, због историјског наслеђа и дотадање пуне контроле општине од стране управне власти, због заосталости земље, итд., он сматра да „о правој независности самоуправних општинских органа од државне извршне власти или тачније од административне власти не може бити ни помена. Општинска власт узета у целини мора остати под јаким надзором државне административне власти“ (5).

Светозар Прибићевић (министар и најистакнутији политичар међу Србима у Хрватској), истичући да „нигде у нашем народу пре рата није постојала општинска самоуправа“ („изузевши донекле Далмацију и словеначке крајеве“) одлучно се супротставља „државном турском над општином, како је било у досадашњим различитим законодавствима, под којима су досада живеле наше општине, а које је преузео и нови пројекат општинског закона за целу државу“. И по његовом мишљењу „појму самоуправе одговарало би само то да контролу над радом општинске самоуправе врше више самоуправне власти, а не државни функционери“, чија је (у законском пројекту) контрола „толика и таква, да самоуправа напросто ишчезава пред чиновничком омнипотенцијом“ (6).

Јован М. Јовановић вођа Земљорадничке странке и сматрајући се због тога и најпозванијим да да оцену пројекта закона (са позиција своје странке) истакао је, поред других ствари, да „по новом закону ако га Народна скупштина прими, извршна власт ће бити не само контрола над сеоским и градским општинама, него и њен стварни управљач. Под данашњим политичким и партијским приликама то значи, да би, у даноше моменту, све општине чија је већина и опозиција према странци на влади, могле бити потпуно парализоване у

(4) Др. Лазар Марковић: Самоуправа и аутономије, „Савремена општина“, Београд, децембар 1926, бр. 9, с. 12—19.

(5) Др. В. Маринковић: Општинска самоуправа, „Савремена општина“, Београд, децембар 1926, бр. 9, с. 19—20.

(6) Светозар Прибићевић: За слободну општину, „Савремена општина“, Београд, децембра 1926, бр. 9, с. 20—22.

своме раду. Права полиције су таква, по томе закону, да се човек пита зашто уопште мењати данашње стање у општинама. Поглавар срески присуствује седницама општинског одбора; поглавар срески може у свако доба прегледати рад општинског одбора, разрешавати председника одбора од дужности; итд“. — „Ако се овоме дода још и то: да је финансијска самоуправа општине врло много ограничена; да су културно-социјални задаци општине сведени на најмању меру, као и самосталност у извођењу њиховом; да овај предлог закона није водио рачуна о начелу које је и Устав поставио имајући на уму привредне и културне интересе — људи разних друштвених редова (чл. 45) — онда се може рећи да сеоске и градске општине, треба да буду само један подређени орган политичке власти“. Зато пледира да „општина као самоуправна јединица у свима питањима која се искључиво односе на њезине интересе, мора бити потпуно независна од нижих и виших управних власти“. Јер, Јовановић сматра да „општинска самоуправа“ — „има да подигне село и сељака на виши културни ступањ“. Зато јој одређује следеће задатке (који су, по његовом мишљењу, у пројекту запостављени): „поправка свих хигијенских услова за живот и умножавање здравога сељачкога становништва (примаље, бабице, лекари, апотеке, сеоске амбуланте, боље хранење, боље одевање, становање); путеви; одгајивање стоке; школе (у којима ће се поред писмености одгајивати љубав ка селу, рад на подизању села, сеоске интелигенције); задруге за све привредне послове, итд“ (7).

Значајна је и изјава министра др Антуна Корошца као вође Словенске људске странке и федералисте, иако се не разликује битно од претходне изјаве Јовановића. Наиме, Корошец каже да „циљ сваке обичинске управе мора бити, да постане обичина за њене члене културна институција, ки даје побуду ин помоч за свак напредек. Не сме па бити циљ обичине, да постане средство за оскрбљивање, обогатење ин подпирење странкарских пријатељев. Странке со в демократични доби потребне, ин сигер потребне в држави ин обичини, тода њих деловање мора бити медсебојно тековање, како би се могло народу већ користити.“ И даље — „автономија обичине мора бити велика. Контрола државне власти мора бити изведена на минимум, ураднике за обичинско управо мора избирати обичинска управа сама, држави пристоји к већему, да предпише њихово квалификацијо. То је кршење автономije, ако државна власт поставља обичини њене секретарије, благанике им морда ше друге функционарије“ (8).

На крају, и Драгиша Лапчевић, истакнути социјалиста, пошто је претходно напоменуо да је „савршено сагласан [...] да садања организација општине произилази из класне организације нашега друштвеног и државног живота, и да само укидањем класне владавине може бити изведена демократска организација општине“, изнео је ипак „захтеве“ које социјалисти у том моменту „постављају буржоаској држави“: „1. да се сви комунални избори врше с општим правом гласа и с изузетком привредно неактивних лица; 2. да се избори изводе у пуној пропорцији; 3. да се бирају само општински саветници (одборници), па да се они конституишу у извршну управу општинску; 4. да се општинска управа [...] подчињава само закону и судовима; 5. за подмирење општинских издатака завести директне комуналне порезе, у првом реду порез на повећање незаслужене вредности имањима; 6. свако место за себе да чини општину; уколико су поједина места економски нејака за извођење већих комуналних задатака, да праве савез с другим местима“ (9).

(7) Јов. М. Јовановић: Село и град, „Савремена општина“ Београд, децембар 1926, бр. 9, с. 25—28.

(8) Др. А. Корошец: Кај је обичина? „Савремена општина“, Београд, децембар 1926, бр. 9, с. 22—23.

(9) Драгиша Лапчевић: О организацији наше комуналне службе, „Савремена општина“, Београд, бр. 9, с. 28.

Иначе, што се тиче организације општине Пројект не уноси неке знатне новине. Као органи општинске самоуправе предвиђају се: општински одбор, општинска управа и председник општине. Општински одбор може имати од 12 до 24 одборника у зависности од броја становника општине. Општински одбор бира два до три одборника (према потреби и броју одборника) за чланове општинске управе и исто толико њихових заменика. Председником постаје онај носилац кандидатске листе која је добила већину на изборима за општинске одборнике, а заменик други на листи — који се сад бирају по сличном поступку као народни посланици — општим, једнаким, непосредним и јавним гласањем. Чланови управе бирају се међутим, тајним гласањем. Зборови бирача, зборови кућних старешина, представништва нису предвиђени у Пројекту као општински органи.

Најзначајније је у Пројекту то што предвиђа „велику општину“ од најмање 2.000 становника. И овде општине имају своје „посебне делове“, са посебном управом: месним збором и месним старешином. У месни збор улазе сви бирачи дотичног дела општине а дужност му је да бира месног старешину на три године. Месни старешина је помоћни орган председника општине у свом „делу“, ранијем селу или засеку. (Организација делова општине подсећа на организацију општинских одељака у Далмацији што унеколико потврђује изјаву комисије да при састављању Пројекта није „губила из вида [...] што се у досадашњем партикуларном законодавству ма које покрајине показало као добро“.)

Осим ових, и мишљења многих других политичара, правника и новинара која су објављена у тадањој штампи, садрже у основи сличне примедбе. Пројекту је замерено (и од централиста и од опозиције) — да није обезбедио самоуправност општина, на што указују: јавно гласање при избору општинских одборника, јака контрола општина од стране државних органа (велики утицај политичких власти а у првом реду средског начелника), и остављање незнатних материјалних средстава за обављање комуналних задатака. На посебном месту критиковано је укидање општинских судова који су дотле постојали, а о чему ће доцније бити речи.

Међутим, и поред истицања све актуелности доношења Закона, Пројект закона о општинама није изнет пред Народну скупштину све до 1933.

У међувремену донето је више прописа који су регулисали питања са разних подручја и додељивали нове дужности и општинама. Тако је, и пре изгласавања општег закона, у много чему изједначено функционисање општина у целој земљи по одређеним задацима. На пример: Закон о самоуправним путевима којим се одређују обавезе општина у њиховој изградњи и одржавању, Закон о унапређењу пољопривреде којим се уводе извесне новине у начину рада на подизању пољопривреде и сточарства, Закон о народним школама којим су предвиђене шире могућности учешћа општина у народном просвећивању, Закон о сузбијању болести и штеточина културних биљака који регулише обавезе општина у таквим акцијама, Закон о устројству војске и морнарице (попис стоке, превозних средстава одржавање смотри, итд.). Сви ови закони су из 1929.

Пре ових, а на другом плану, донети су закони од изузетне важности и за општину. Проглашење диктатуре краља Александра Карађорђевића

6. јануара 1929 и концентрација целокупне власти у његове руке („Краљ је носилац све власти у земљи“ — чл. 2 Закона о краљевској власти и врховној државној управи) није могло оставити ни општину недирнуту.

Законом о измени Закона о општинама (и обласним самоуправама од 6. јануара 1929) све општинске управе разрешене су дужности и наложено је великим жупанима да поставе нове. Број чланова управе одређивао је министар унутрашњих послова. (Истовремено, распуштени су и обласни самоуправни органи, обласне скупштине и обласни одбори а велики жупан имао је да постави у областима *комесаре*).

Законом од 14. јануара 1929. укинута су сви прописи дотадањих Закона, уредаба, правилника и статута који су регулисали избор органа општинске самоуправе.

Законом од 12. фебруара (о изменама и допунама у Законима о општинама) спајање општина, стварање нових, разгруписавања, као и одређивање назива и седишта општина имало је убудуће да се врши Уредбом министра унутрашњих послова и по пристанку Министарског Савета (уместо, као раније, по договору између општинских органа). — Истим Законом укинута су општински зборови а њихове надлежности прешле су на новопостављене управе. Истовремено су укинута и сеоски (месни) зборови (и скупштине) а замењени су управом од 5—10 грађана из места које је именовао велики жупан дотичне области.

На крају, пошто је уведена подела земље на девет бановина а укинуте области, Уредбом од 4. новембра 1929. укљопљена су подручја срезова и општина у оквиру бановина а да о томе није затражено посредно или непосредно мишљење њихових становника.

Међутим, са овим променама у општинама стварне околности се нису битно измениле. Самоуправа је и пре тога била фиктивна: на изборима се водило рачуна да на важна места дођу људи одани режиму пошто се врло често дешавало да се утиче на бираче (посредно или непосредно) обећањима о уступању концесија појединим местима и читавим крајевима. Само, режим се још више компромитовао и дао конкретније основе за нападе опозиције против државног уређења а, осим тога, све је дошло у време тешке привредне кризе која је тада задесила Југославију (пад цена пољопривредних производа, опадање развоја индустрије, повећање броја незапслених, итд.). Доказ за то је и чињеница што је непуне две године доцније, донет Устав и враћене неке установе, мада непотпуне, из доба пре шестојануарске диктатуре.

Отуд, на седницама влада, поред других питања, све чешће се додиривао и проблем општина. На једној од таквих седница („под председништвом Њ. В. Краља“) издата је декларација (15. децембра 1930) која садржи и налог Министру унутрашњих послова: 1. да „донесе чим пре Закон о организацији и раду [...] сеоских општина [...]“ и 2. „да изврши регруписавање општина где год се потреба покаже и где становници заинтересованих општина то буду тражили“ (10).

На трећем редовном заседању Народне скупштине (3. новембра 1932) Министар унутрашњих послова поднео је предлог Закона о општинама.

Закон је имао да се усагласи са новим октроисаним Уставом од 3. септембра 1931.

У чл. 84 Устава прокламовано је да се „организација општинских управа и делокруг њиховог рада уређује особеним законом по начелу самоуправе“. Али, додато је и то (у чл. 96) да иако су „општине самоуправна тела“, „њима се особеним Законом могу ставити у дужност и акта управне власти и оне их врше под надзором одређених органа“.

Пројект који је поднет Скупштини не разликује се битно од Пројекта који је стављен на дискусију 1926.

У Народној скупштини, којој је поднет предлог Закона о општинама, присуствовало је мало посланика: једва нешто више од половине од укупног броја изабраних. У то време Парламент је бојкотован од доброг дела опозиционих, нарочито пречанских посланика, због спречавања нормалног партијског рада увођењем земаљских листа при изборима за Скупштину.

У тако „крњем“ Парламенту дискутовало се веома жучно о Закону (или поводом Закона). Било је много више говорника који су нападали Закон него оних који су га бранили, с тим што је већина ипак изгласала Закон. И „унитаристи“ и „Југословени“ искористили су Пројект да ставе примедбе и на политику владе и на државно уређење — све у име истих принципа, тј. „унитаризма“ и „Југословенства“.

Известилац већине у Законодавном одбору (др. Милосав Стојадиновић), иступајући и сам у Скупштини као представник „интегралног јединства“ и као „оптимиста уколико се тиче југословенства“ — истакао је у свом врло дугачком говору неколико карактеристика Закона из којих се види и циљ његовог доношења: 1. Закон треба да „зближује и сложи, а оне елементе хетерогене и растурне у нашој држави збије у једну нераздвојну целину“, 2. Закон „унифицира седам разних система и законодавстава“, 3. Закон „ствара један тип општина у једној недељивој држави и једном народу“, 4. Закон представља „систем везивања самоуправних и државних послова“ — и све то на један „модеран“, „савремен“ начин, те да је због тога то „један добар закон“ и да Скупштина треба да га изгласа (11).

У дискусији у којој су још неки посланици подвукли исти задатак закона стављене су следеће примедбе:

Прво, — уместо овог Закона који унифицира целокупно досадашње општинско законодавство, изједначује организацију општина и функционисање њихових органа, уједначује делокрут рада и надлежност, фиксира циљеве, — требало је донети само један оквирни закон а подробности оставити бановинама. Такве примедбе су ставили углавном неки словеначки посланици (Богумил Вошњак, Алојзије Павлич) подсећајући да има општина, пре свега у Далмацији и у Словенији, „које непрекидним самоуправним животом живе толико стотина и стотина година“, и да, према томе,

(11) Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, трећи редован сазив 1932/33 г., књ. III (заседање од 20. II до 11. III 1933) Београд, с. 3—5.

„овакве општине не могу се ставити под исти закон као једна општина у Зетској или у Вардарској бановини“. Зато предлажу да „општинско уређење припадне бановини“ („према приликама појединих крајева“) „пошто је потпуно немогуће да у једној држави од 14 милиона становника која има огромне разлике у својим границама има само једно општинско уређење“. Јер, иако је „одушевљен“ (Павлич) „за југословенско јединство“, иако је „национално Југословен“, он је ипак „културно Словенац“. („Ми смо унитарци, али у исто време ми смо и за децентрализацију“. — „Ми смо од наших народа упућени да спроведемо децентрализацију наше државне управе, а Влада долази са Законом који је један тестимонијум централизма“, и, како каже Вошњак, децентрализација је за њега „као унитаристу“ „једини пут“ да се „сузбије разорна тенденција федерализма“. Међутим, „оваквим Законом и скученим појмовима о децентрализацији неће се сузбити опасност, која прети и грози нашој земљи од федерализма“ (12).

Известилац већине у Законодавном одбору обавестио је да су сличне примедбе од стране неких посланика стављене и у Законодавном одбору. Међутим, већина сматра да ако би се саставио само један оквирни закон „на основу кога би се донели посебни закони и уредбе са законском снагом које би обухватиле раније политичке територије, онда бисмо и даље имали у околини Земуна један пропис а у Београду и околини други. То је мање више враћање на историско-политичке индивидуалности које су покушавали да оживе ових дана у свој њиховој одвратности“ (13). А на захтев да се бановинама остави да доносе уредбе одговорено је да би се тада „дошло у сукоб са основном организацијом државе“ (14).

Друго, — како је уочено да је оријентација закона на стварање „великих општина“ — што је представљало и највећу промену у дотадањем режиму — то се и преко штампе и у Скупштини постављало питање да ли је таква смерница оправдана, поготово што се у односу на претходни пројект у новом Пројекту минимум становника који треба да има једна општина повећао од 2.000 на 3.000. Неки су нападали владу још у време дискусије о првом Пројекту да је ова новина уведена из чисто фискалних разлога. Непосредно пре изношења Закона пред Народну скупштину стављене су и овакве примедбе: да је овај Закон само — „један доказ више да се бирократија по правилу одушевљава установом великих општина поред — за први мах — прихватљивих разлога: да разграната (становништвом многобројна) општина може више да жртвује на личне и материјалне расходе, да таква општина пружа веће гаранције за остварење многобројних комуналних задатака, да је подеснија за јачање националне културе и стварање средњег сталежа, услед јачег промета и већег богатства — бирократија је за агломерацију општина већ и због тога што је велика општина најподеснији кортешки инструмент владајуће партије, не мање што се повећањем броја општина повећава и посао надзорних

(12) Исто, с. 19 и 38.

(13) Мисли се на усташке демонстрације које су у то време организоване у Хрватској од стране Франковаца.

(14) Стенографске белешке, с. 6.

власти, а повећање послова повлачи за собом и повећану одговорност, па и слабију експедитивност“ (15).

У Народној скупштини нису се много истицала преимућства „мале општине“ али се инсистирало на смањењу минимума становника који једна општина треба да има — од 3.000 на 2.000, како је већ било предвиђено и у ранијем Пројекту. При томе се указивало на тешкоће које ће се појавити при спајању малих, нарочито растурених општина, као што су проблем сређивања раније преузетих обавеза ових општина по разним уговорима (на пример, о риболову, о лову, о испашама, итд.), проблем прихода које су мале општине дотле имале, итд., затим, проблем удаљености општинског центра за општинаре нових општина која би у неким случајевима износила чак и 20 км. (Међутим, остало је онако како је било предвиђено другим Пројектом — општина је морала имати најмање 3.000 становника, са изузетком нарочито за брдске крајеве у којима је једна општина могла имати и мање становника. При томе се нису порицала преимућства „велике општине“ — а нарочито њене веће могућности за општи привредни развој, итд.).

Треће, у вези са претходним питањем о величини општине, тражило се у Скупштини, с једне стране, прецизирање обима комуналних самоуправних задатака, а с друге стране одређивање и обима државних послова које се општинама стављају у надлежност. Захтевано је „да се послови пренесеног делокруга сузе и сведу на најмању меру, тј. да општине врше претежно функције [...] самоуправне [...]“ (при томе је један од посланика навео да у Хрватској општине свршавају четири петине државних послова а само једну петину самоуправних (16). Осим тога, истичана су мишљења да је „општина деградирана на степен државне филијале“ док су јој за подмиривање издатака остављени само прирези и трошарине.

Четврто, стављане су замерке, нарочито од стране опозиције, да „економском делу Закона о општинама није посвећена никаква пажња“, и да нарочито није регулисано питање „општинских финансија“, док су с друге стране општинама стављени „велики финансиски терети“.

Пето, — како је Пројектом укинута судска надлежност коју су општине дотле имале, на то се оштро реаговало, нарочито од стране посланика из Србије, пошто је у Србији општински суд са председником на челу био главни орган власти и у ствари обављао све послове у општини

(15) Насупрот томе, наведена су многа преимућства малих општина као: „мања општина претпоставља скромну организацију са незнатнијим оптерећењем и интензивнијим радом, јер је терен рада скученији; у њој се боље врши превентива, а и репресалија. У мањој општини је увек више иницијативе, задаци се лакше реализују на територији малој и према маломе броју лица; администрација је тачнија, бржа, са јачом бригом за непосредне интересе суграђана. Морална основа је код мале општине солиднија, контрола јавности је јача, велики део послова обавља се добровољним кулуком (...) итд., затим, „честити имућни сељаци немају ни грађанске куражи да приме положаје“ у великим општинама (...), док у великим општинама често долазе до речи и људи страни, с противним интересима, непознати, „куфераци“, губи се осећај солидарности (...) — и спречава самостална делатност општинске самоуправе“. При томе је писац истицао пример Словеније са „сићушним обштинама“ које „функционирају сразмерно боље него ма које друге општине, па ни близу не троше толико на управне издатке као војвођанске општине, док на издатке чисто самосталног делокруга троше више но ове“. (Др. Милорад М. Влашкалин: За мале општине, „Полиција“, бр. 22—23, за новембар 1932, с. 1073—1075.

(16) Стенографске белешке, с. 8.

(„судска власт, коју су раније по општинском закону имале општинске управе, сада је њима потпуно избијена из шака“). По новом Закону, како се тада истицало, и за мале спорове морало се ићи или код средског начелника или код средског суда, а ова надлештва су за многе општинаре била удаљена тако да би се до „правде“ долазило и у најситнијим споровима на много компликованији начин и уз веће трошкове. На то се одговарало: „[...] сваки је од нас дошао са свога посебног подручја и сваки је био уверен и мислио да је оно што је код њега постојало до сада најбоље. Ми смо напр. чули од Шумадица: па, побогу, брате, зар ви хоћете наше кметове да нам укинете? Ми из Хрватске смо опет говорили: зар наше напредне општине са стручно образованим бележницима хоћете да нам сведете на ниво најобичнијих босанских или србијанских сеоских општина“ (17). Иначе, судска надлежност општинских органа по дотадашњим покрајинским законима била је регулисана на различите начине и разним законима о општинама, кривичним законима, законима о судском поступку (кривичном и грађанском), итд.

Поред ових стављено је врло много *примедаба политичке природе* — пре свега на изборни систем, затим на права надзора рада самоуправних органа од стране управних власти, итд.

По изборном систему инсистирало се на постављању листи према партијској припадности, а што законом није предвиђено, („да не може бити нико кандидат ко не припада једној политичкој странци“). На то се од стране представника већине у законодавном одбору врло оштро реаговало, а један од посланика (Светислав Михајловић) је у свом иступању одговорио опозицији: „ви хоћете да општине буду куле партиске којима ћете завладати и одатле ретовати. Ви хоћете да председник општине, баш ви из опозиције који се толико размећете са демократизмом, ви хоћете да будете у општини газде, да наместите за председника своју креатуру, а да председник има за деловођу општинског слугерађу, који нема никаква права и кога може најурити кад год хоће и ко хоће и на тај начин да држите власт у својим рукама“. Насупрот томе, они (тј. већина) хоће „чисто југословенство, кад имамо радикалско-сељачку демократију“, које закон обезбеђује — те зато и сматрају да је „владино предлог добар и одборске већине“ (18).

Затим, пошто се резултати избора општинских одборника сумирају по систему који је усвојен за земаљске листе при избору народних посланика (да се три четвртине одборника узимају са оне листе која је добила већину без обзира колико је та већина незнатна у односу на друге листе) тражено је да се и то измени, што није учињено. Врло дуге дискусије вођене су и око права гласа — и не само око тога да ли јавно или тајно гласање већ да ли да се и женама да право учешћа на општинским изборима. Било је више ставова по том питању. Неки посланици (Гавранчић, Кешљевић, Перић, Драговић) пледирали су за додељивање права гласа женама без икаквих ограничења („жене су по својој одлучности и своме осећању дужности умеле увек да нађу прави пут којим треба да пођу“ био је одговор

(17) Стенографске белешке; Из говора Светислава Михајловића, с. 20.

(18) Стенографске белешке, с. 20—21.

онима који су износили мишљења да жене, будући заостале и у огромној већини неписмене, не би умеле правилно да употребе своје бирачко право. Други су предлагали да се само универзитетски образованим женама и женама „које самостално воде радње“ да „општинско изборно право“. Трећи су тражили да се изборно право не третира на исти начин у свим покрајинама а посебно питање права гласа жена (Вошњак: „Не треба дати исто изборно право у Словенији и у Црној Гори“) (19). И, разуме се, највише је било оних који су се супротстављали свим овим предлозима. Један од посланика је дао и овакво образложење (Милан Радовић): да „ни ми мушки народ нисмо најписменији, а камо ли жене“. — „Када будемо напреднији и зрелији ми и наше жене, онда ћемо дати право гласа женама“ (20). Било је посланика који су предлагали чак и то да се „ограничи изборно право онима који немају никаквог иметка и ништа не плаћају, нити дају општини“, као и да „треба искључити на тим изборима, или им бар сузити њихова права, и фабричким радницама“ (због тога што су „опасни“) (21). Питање тајног или јавног гласања третирано је од стране малог броја опозиционара, пошто је јавно гласање усвојено и у новом изборном Закону који је донет после октроисаног Устава. Посланици који су тражили тајно гласање у општинама истицали су да једино оно може да обезбеди „да се савесни људи несметано и без ичијег утицаја и притиска било с које стране слободно опредељују“ (22). На то је један од посланика одговорио да онај који има „грађанске куражи гласаће како треба без обзира да ли је гласање јавно или тајно“ (23).

Највише се полемисало око одредаба Закона које обезбеђују надзор државне власти над општинским органима. То питање се сматрало битним које, како је један од посланика рекао, „задире у само срце проблема“. И док су представници већине сматрали да је самоуправа обезбеђена и уз државни надзор (у „циљу заштите законитости“) наводећи да и у западно-европским земљама постоји државна контрола над општинама („па и у Енглеској“), дотле је опозиција настојала да покаже да Закон не даје ни „минимум“ самосталности општинама, да је „негација принципа самоуправе“ и да је „реакционаран“ чак и „према србијанском Закону о општинама“. Други посланици су били још оштрији: наводили су да Закон „уводи пандурију у општину“ с обзиром да су се среском начелнику давала врло широка овлашћења: да присуствује седницама општинског одбора, да у сваком моменту може да прегледа рад општинских органа, да може да задржи од извршења сваку његову одлуку било с образложењем да је незаконита, било да је нецелисходна, да — иако нема право да казни председника — има право да га смени (прско бана) ако не изврши његове наредбе. Међу посланицима један је запитао каква је то онда самосталност општина кад се „самоуправа помиње у закону четири пута, бан 36 пута, а срески начелник 75 пута“! Чак је и вођа једне мале, фашистичке странке (Хођера) окарактерисао Закон као „реакционаран“, питајући се „коме

(19) Исто, с. 33.

(20) Исто.

(21) Стенографске белешке, с. 46. 7.

(22) Исто, с. 26

(23) Исто, с. 33.

уопште треба овај Закон?“ Дискусија се затим заоштрила и по праву председника општинског одбора да кажњава: новчано до 50 динара или затвором до 24 часа. Ове казне одмах су извршене с тим што се накнадно могла изјавити жалба. Зато су неки посланици предлагали да се председнику не даје ово овлашћење због тога што отвара могућности за разна „шиканирања“ грађана („и жена“), нарочито оних који су опозиционо расположени према влади („значи, председник може да стрпа у хапс и оцепи 25 батина, а после тога можеш ићи да се жалиш!“). Насупрот томе, други су указивали на нелогичност захтева да се председнику одузме право кажњавања док се с друге стране поставља да он мора да изврши наредбе среског начелника, и, у случају да то не учини — начелник има право да га смени. Отуд — „или дати право кажњавања председнику“ или у противном — „треба одузети и власт среском начелнику“. (Да је ова примедба била оправдана потврђују многи подаци о смењивању председника и о одлукама Државног Савета којима се нека смењивања поништавају.) Посланик који се залагао за одузимање председнику права кажњавања додао је и то да је, у законодавном одбору, један од посланика изјавио (др. Кешељевић): „наши Црногорци неће да гласају ако се председнику не да власт“ (24).

Закон је изгласан без усвајања примедба 20. фебруара 1933. — у присуству 207 посланика (од 307 прозваних), од којих је 198 гласало за а 15 против.

Посланици из Далмације одбили су да учествују у доношењу Закона а један од њихових представника (др. Кожуљ) је изјавио: „да је овај Закон много назаднији од дотадашњег, постојећег далматинског Закона о општинама“ (тј. аустријског из 1864).

У буржоаској политичко-правној теорији као основни елементи општинске (и друге) самоуправе истичу се: избор општинских органа од стране народа („спољни израз општинске аутономије“); независност општинских органа према државној власти (мања или већа), зависност према народу чију вољу треба да спроведе. Онамо где је изражена већа контрола од стране државних власти над општинским органима где су права њиховог одлучивања спутана вољом једног или више државних функционера; тамо нема самоуправа. Другим речима, јако изражен „административни надзор“ представља битан елемент централизма и одговара систему хијерархијски организоване власти а никако самоуправи.

У југословенском случају постојала је изборност општинских органа. Али како су се одборници бирали јавним гласањем омогућено је онима који спроводе изборе да утичу на бираче у своју корист тако да је овај елемент доведен у питање. Тиме је и тако званом „колективном елементу“ умањен значај — народ се консултовао једино у месним заједницама и у одређеним случајевима а није имао право опозива изабраних органа пошто је и то препуштено државним властима. На крају, општински одбори спутани су у свом раду вишеструким надзором од стране среског начелника, бана, Министра правде, Државног савета, тако да је општина у суштини

— по томе што је на овај начин била подређена — вршила функцију месне, односно, најниже инстанце државне власти (у првом реду полициске).

Сретен Вукосављевић, један од најбољих познавалаца тадањих прилика на селу, писао је 1936: „мало по мало држава је потпуно подвластила општину себи, направила је својим органом [...] са четири петине својих функција она је државни управни орган“. Највише због тога је Закон о општинама нападан са више страна и од многих писаца све до 1941. („Прегруписивање општина“, „Наша самоуправа“, бр. 8—9, 1936).

У организацији самоуправа — општинских и других — неоспорно је да је питање надзора једно од битних питања: степеном државне контроле и мери се обим самоуправности једне локалне заједнице. У Југославији је надзор схваћен на примитиван начин: уместо да се препусти општинарима да они спроводе ту контролу у стварима које се тичу њихових непосредних интереса, везаних за општину, наметнута је државна сила и онамо где она није била неопходна по интересе владајућих кругова. У првом случају та контрола не би била мања, ни мање ефикасна ако је организована. Међутим, у датој ситуацији, кад је донет Закон о општинама оно на чему се настојало његовим доношењем представљало је нормално кретање у оквиру тадање дириговане политике у организацији државе.

Наиме, пошто су одбачени захтеви за федеративним уређењем, у коме би организација унутрашње управе била препуштена федералним јединицама, питање спровођења централизма неминовно је везано за унификацију правног система у целини, с обзиром да је држава СХС наследила више „правних подручја“, управо онолико колико је било покрајина или држава. Са унификацијом организационог законодавства отпочело се одмах по уједињењу већ са проширивањем одредаба србијанског Устава од 1903. о личним правима грађана и на покрајине које су ушле у састав југословенске државе (као и девете и десете главе србијанског Кривичног законика), затим доношењем првог закона о избору народних посланика за Уставотворну скупштину, онда Видовданским уставом, као и пропратним законима, итд. У том настојању да се што више власти усредреди код централних органа, углавном код Краља и влада, општина је остала неизмењена осим у ономе што је било битно за функционисање осталих државних органа, као њена подређеност прво областима (уместо обласним скупштинама као у неким покрајинама) а затим и бановинама преко среских начелника, итд. Отуда је 1926. састављен и пројект Закона о општинама с намером да се употпуни организационо законодавство. Несрећене политичке прилике, све заостренији сукоби у Парламенту између националних буржоазија око позиција у врховном апарату власти и тежњи представника Хрватске и Словеначке да „код своје куће буду независни“ — одлагале су усвајање Пројекта.

Али услед многих тешкоћа које су се све чешће јављале пре свега у области приватноправних и других односа и због њиховог регулисања на различите начине у свакој покрајини посебно почев од 1928. доноси се низ закона. Проглашење диктатуре унело је извесне измене и у дотадање унифицирано право (у првом реду укидање изборности органа у свим фо-

румима који су дотле били изборни) али није заустављен рад на доношењу нових закона. И, управо период непосредне диктатуре (од 1929. до 1931) испуњен је веома живим законодавним радом. Иза тога рада стајао је увек и одређени политички циљ. Поред потреба свакодневног живота и развоја који су наметали изједначење права — унификација је имала да послужи и учвршћивању централизма („унитаризма“ и „југословенства“) који је опозиција и даље нападала. У основи имала је да послужи настављању шестојануарског политичког „курса“ иако се при проглашењу октроисаног Устава наглашавала намера враћања на парламентаризам. Доношење Устава представљало је у ствари формалноправну фасаду за спровођење диктатуре владара и притиска на политичаре који су тражили промену режима.

Закону о општинама намењен је исти циљ: да обезбеди пуну власт врховима и у најнижим локалним телима путем контроле рада општинских органа преко функционера који су долазили на своја места уз квалификацију да су „унитаристи“ и „Југословени“.

Поставља се питање зашто су се против Закона о општинама изјашњавали посланици, политичари, га и министри, који су имали исте концепције о државном уређењу, тј. концепције о „јединственој југословенској нацији“ и „јединственој држави“. Одговор је једноставан: буржоазија је и у једној националној држави поцепана на разне политичке фракције, углавном према својим активностима у производњи, повезујући се политички према могућностима обезбеђења личних интереса у тој активности. У Југославији односи су се компликовали и вишенационалним саставом становништва, тако да је југословенска буржоазија била разједињена не само по својим привредним оријентацијама и интересима већ и национално. Вођена и у томе економским захтевима она се борила истовремено за обезбеђење режима у коме ће моћи да их најуспешније реализује. Заинтересована за целокупан систем владавине, пре свега за позиције у врховној државној управи, она је исто тако била заинтересована и за то какав ће се систем управљања завести у општинама, тј. тамо где живи и где обавља своје послове.

Већа слобода у постављању општинских органа одговарала је оном делу југословенске буржоазије који није директно учествовао у управљању државом. При том се није требало бојати да се управа у општинама неће организовати у интересу „владајуће класе“. Међутим, интерес оних који су дириговали налагао је успостављање пуне контроле и над општинским органима, у првом реду у циљу обезбеђења победе на изборима, те, према томе, и за продужење владавине. И, у моменту доношења Закона о општинама учвршћивање централизма, насупрот све упорнијим дивергентним тежњама опозиције и политичког заоштравања јер је то било доба привредне кризе, постављало се као веома важно и још више него на почетку. Доказ за то пружа и доношење Закона о градским општинама већ следеће 1934. године.

Пред упорношћу спровођења такве политике неким групама унитариста изгледало је целисходније да у општинама остане неизмењено стање које им је иако архаично, више одговарало јер нису видели преспективе извлачења максималне користи од једнообразног уређења општина. Отуда

се могло десити словеначким посланицима да се у Скупштини боре за „аустро-угарску самоуправу“ пред опасношћу од тоталног централизма у оквиру кога није могло бити места за све унитаристе а још мање за спозиционаре. Отуда и захтев да општински органи одговарају за свој рад „вишим самоуправним телима“ односно бановинама у којима су они могли имати више слободе у привредним и у политичким кретањима.

Према томе, у питању нису били захтеви за успостављање стварне самоуправе у оквиру које би народ у најширем смислу могао да врши утицај на рад и држање општинских органа већ жеље да се обезбеде позиције неких група буржоазије и у територијалним заједницама. При томе је испуштена из вида оштра разлика између контроле и злоупотребе права контроле. Злоупотреба се може вршити без обзира на то да ли су општински органи подређени државним или самоуправним властима. Енглеска буржоаска држава имала је тада најпунији систем локалне самоуправе само због тога што су били загарантовани: слобода избора за представничка тела и утицај бирача на рад самоуправних органа путем права опозива и великим значајем јавног мњења. Међутим, и овде (у Енглеској) се цео систем кретао прво у оквирима буржоаске класе кад је била реч о избору локалних органа (и централних) и друго, у области комуналних задатака (бриге о осветлењу, водоводу, канализацији, социјалним установама, итд.). За веће издатке (и за подизање основне школе, на пример) потребно је било одобрење Парламента односно влада.

Услед друштвених и економских прилика у Југославији, пре свега услед сиромаштва саме грађанске класе, врло заинтересоване за било какве позиције у власти, затим нерешеног националног питања иза кога су се крили исто тако нерешени економски односи између националних буржоазија, са тенденцијом код Хрвата и Словенаца да се решавају у националним оквирима (отуд борба за федерализам) — није се могло мислити на примену ширих политичких права грађана где долази и обезбеђење самоуправног система као у неким либералним западноевропским државама. — На то указује целокупан политички развој буржоаске Југославије.

Рујица В. Гузиња

R É S U M É

Le self-government des communes rurales dans la Yougoslavie bourgeoise

Dans set article a été exposé l'histoire de l'administration dans la communauté locale la plus étroite — la commune — dans les provinces yougoslaves avant la formation de l'Etat yougoslave en 1918 (en Serbie, au Monténégro, en Croatie, en Slavonie et en Dalmatie). Il a été constaté que dans ces provinces on avait maintenu le régime qui a été instauré dans les années soixante et quatre-vingt du siècle dernier. Ses caractéristiques principales ont été présentées. Dans certaines provinces existait un self-government plus large

des communes (une plus grande indépendance des organes communaux — de l'assemblée communale et du comité communal — à l'égard des autorités supérieures de l'Etat) et une participation plus grande des membres de la commune dans l'administration de la commune, et dans certaines régions ce self-government a été insignifiant (en Serbie, en Croatie, en Voïvodine). Dans les provinces où le self-government des organes a été très restreint le contrôle de l'Etat sur leur travail a été dominant.

Dans ces conditions de systèmes différents hérités du passé de l'administration de la commune avait été formé le nouvel Etat — le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes. Quoique l'on avait réclamé l'adoption d'une loi uniforme sur les communes qui serait valable sur tout le territoire de l'Etat, cette loi n'a été adoptée qu'en 1933. Dans l'entre-temps certaines modifications ont été apportées — en premier lieu le système électoral a été modifié dans les communes dans la mesure qu'il a été adapté au système électoral établi par la première Constitution yougoslave (en 1921). Les plus grands changements dans l'administration de la commune ont été effectués quand le roi Alexandre Kara-Djordjević a instauré la dictature (en 1929). A cette époque l'éligibilité des organes de la commune de la part des membres de la commune a été complètement abolie et leur nomination a été confiée aux autorités supérieures de l'Etat. La deuxième Constitution yougoslave (octroyée en 1931) a rétabli le système de l'éligibilité.

La loi uniforme sur les communes a été promulguée en 1933.

L'auteur a exposé la discussion qui a eu lieu à l'Assemblée Nationale à l'occasion de l'adoption de la loi. Il a confronté les vues différentes et opposées relatives aux questions de l'organisation et à la compétence des organes communaux, l'ampleur du self-government communal, etc.

Dans la conclusion il a été constaté: premièrement, que la loi uniforme sur les communes avait été constamment ajournée — quoique la législation organisationnelle a été entièrement unifiée — parce que pour la réalisation du centralisme d'Etat qui fut introduit dès le commencement — la commune ne représentait pas une importance de tout premier ordre. En effet, elle ne pouvait pas troubler les forces politiques qui s'étaient engagées dans la voie de l'organisation centraliste de l'Etat. Ensuite, dans l'article on a fait ressortir que la loi uniforme sur les communes n'a pas assuré un self-government plus large des communes malgré les réclamations du peuple et des députés de l'opposition. La commune a été soumise par cette loi sous le contrôle intégral de l'autorité de l'Etat, c'est à dire du sous-préfet d'arrondissement.

A la fin, le système de self-government dans les communes de Yougoslavie a été comparé avec le système de self-government dans les pays de l'Europe occidentale, en premier lieu avec le système anglais et il a été constaté qu'au point de vue juridique formel il n'y a pas de grandes différences entre l'un et l'autre système. En effet dans les autres pays aussi est assuré le contrôle de l'Etat sur le travail des communes surtout en ce qui concerne la disposition des moyens matériels. Les différences sont pourtant notables dans leur application. En Yougoslavie n'existait pas la liberté de l'élection des organes communaux de la part du peuple — l'intervention de la police et des gouvernements était dominante. Ensuite, la révocation et la punition des organes communaux n'étaient pas confiées aux électeurs mais aux autorités de l'Etat. Ces faits peuvent être expliqués par les circonstances historiques concrètes dans lesquelles s'étaient formée l'unification des provinces yougoslaves avec des systèmes juridiques et politiques différents, l'état arriéré de la classe bourgeoise, la structure de la population composée de plusieurs nationalités, le rôle prédominant du souverain dans le gouvernement du pays, ainsi que par d'autres facteurs.

МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ И ИСТОРИЈСКЕ ДИСЦИПЛИНЕ*

Историја сваког народа садржи међународне погледе на догађаје који су били од значаја и утицаја на његов прошли живот. За теорију међународних односа, историје народа могу да послуже као посредан извор за уочавање порекла међународних догађаја. Управо, у историјама народа налазимо унутрашње политичке факторе који су дејствовали на извештајан спољнополитички ток, као и дејства у супротном правцу. Међутим, од далеко већег и непосреднијег значаја су за нас начини прилажења међународним односима и историјским дисциплинама као што су дипломатска историја, историја дипломатије, историја цивилизације и најзад сама историја међународних односа.

Аутори дипломатске историје излажу и осветљавају спољну политику једне земље, билатералне спољнополитичке односе или комплексе спољнополитичких односа у једном историјском периоду. У свом излагању они теже да изнесу начин остварења једног или више спољнополитичких програма, задржавајући се највише на односима између појединих влада, квантуму њихових снага и борбама за престиж. Дипломатска, војна и политичка средства привлаче њихову пажњу; утврђују се добијене инструкције и испитује њихова примена, нарочито њихови облици који се понекад испољавају у својеврсним маневрима, успелим или неуспелим обманам. Главне улоге у дипломатској историји имају шефови држава, министри иностраних послова и њихов дипломатски апарат. Личне особине дипломата су најчешће предмет њихових подробних анализа. Као главни, често и једини извори користе се дипломатски архиви а понекад дневна штампа.

Писци дипломатских историја избегавају улажење у порекло једног спољнополитичког програма, у узроке постанка спољне политике, у социолошке разлоге успеха или неуспеха спољнополитичких акција. Ови аутори, не улазе, наравно посебно и дубље, у „питања за која (државе) имају и интереса да се споразумеју приликом преговора и склапања уговора“, — како то каже, на пример, Дебидур (Debidour) (1). Он то правда малим људским веком поред тога што би такво излагање историје морало да буде изнесено на веома велики број страна. Међутим, по свој прилици да се више ради о природи дисциплине. То је метод писања дипломатске историје и прећи такав оквир значило би нешто друго од уобичајеног схватања ове врсте историје, историје спољне политике једне земље или низа земаља.

Дипломатска историја једног народа, једне земље или државе обухвата или један њен период или се даје у целини, од њиховог ступања на историјску позорницу све до последњих година. Њихови писци том приликом иду за тим да бране или правдају извесну спољнополитичку акцију или начин вођења спољне политике или пак целокупну спољнополитичку стратегију у једном времену. Друга врста дипломатске историје представља обраду одређеног историјског периода, као што су дипломатске историје

* Овај чланак даје преглед једног дела излагања на курсу на Трећем степу наставе међународног смера на Правном факултету у Београду школске 1963/64 под називом: „Међународни односи и развој политичке мисли.“

(1) А. Дебидур: Дипломатска историја Европе, Београд, 1933, т. I, с. XI.

периода од 1815—1870 Гијоа (Guyot) (2) или Буржоаа (Bourgeois) (3). Други аутори ове врсте радије обрађују спољнополитичке односе једног континента или региона у ограниченом временском распону, као Дебидур своју *Дипломатску историју Европе* и низ писаца европских и америчких дипломатских историја. Но, по свом методу се оне веома мало а често и нимало не разликују. Правило је да писци ове врсте дипломатских историја, на пример, Европе у XIX в., постављају своје системе дипломатских историја на бази тадашње међународне политичке равнотеже, односно на њеном успостављању, сређивању, угрожавању и нарушавању. То је изврсно формулисао Дебидур рекавши: „Оно што се зове европском равнотежом, то је морална и материјална равнотежа која, од Урала до Атлантског океана и од Леденог мора и Средоземног, гарантује како-тако поштовање постојећих уговора, територијалних граница које су они утврдили и политичка права која су санкционисали; један ред ствари у коме све силе држе једна другу у шкрипцу и у ком ниједна од њих не може наметнути силом своју хармонију и своју власт другима“ (4).

Има дела која носе и друге наслове а по својој садржини су дипломатске историје у изнетом смислу. Дobar део монографија из совјетске историографије носи наслов: спољни односи или спољна политика једне земље или региона или пак међународни односи а у ствари представљају по свом предмету и начину изношења догађаја дипломатску историју у класичном смислу (5).

Док је ауторима дипломатске историје циљ да осветле спољну политику једне или више земаља, дотле друга врста историчара ставља себи у задатак да изложи развој дипломатије, односно систем дипломатских односа у целини и у међусобној повезаности једног историјског периода или једног континента, као што је Хилова (Hill) (6) и совјетска *Историја дипломатије* у редакцији Потемкина (7); или пак једне врсте дипломатије, као што је на пример познато Лангерово (Langer) дело *Дипломатија империјализма* (8). Дакле, предмет историје дипломатије није само спољна политика већ скуп свих односа који сачињавају дипломатију једног временског раздобља. На први поглед, може се чинити да ту нема разлике. Међутим, ипак је има, наравно уколико аутори чине разлику између спољне политике и дипломатије у целини.

Данас постоје два систематски обрађена дела историје дипломатије, углавном европске, и то Хилова и совјетска у редакцији В. П. Потемкина.

Хилово дело у три тома обухвата период дипломатије римске историје све до XVII в., док совјетска историја дипломатије, у ствари колективан рад совјетских историчара, почиње са старим истоком а завршава се са 1939. Хил сматра да у повезаним дипломатским односима треба тражити и

(2) Guyot: *Histoire diplomatique 1815—1870*, Paris, 1930, 1931.

(3) Bourgeois: *Histoire diplomatique 1815—1870*, Paris, 1932, 1933.

(4) Дебидур: н. д., с. XIII.

(5) На пр., Жуков: *Международни отношения на даљнем Востоке, 1870—1945*, Москва, 1951.

(6) D. J. Hill: *A History of Diplomacy*, t. I, II, III, New York, 1905, 1906, 1914.

(7) *История дипломати*, под редакције акад. В.П. Потемкина, т. I, II, III, Москва, 1941, 1945.

(8) W. L. Langer: *The Diplomacy of Imperialism*, t. I, II, Harvard, University, 1935.

мотиве којима су они били инспирисани. Он иде за тим да изнесе „генезу целокупног међународног система“ у његовој еволуцији. У каузалитету међународних односа он види једну од главних карактеристика свога дела.

Совјетски аутори историје дипломатије поставили су себи сличан, мада садржајно и методолошки различит задатак. Они су пошли, како кажу у предговору дела, од анализе међународних односа у епохама које су се смењивале, да би дали кратку историју дипломатије, од старог доба до почетка Другог светског рата. То је, по њиховим речима, „први покушај марксистичке обраде у овој области и у овим размерама.“

Појам дипломатије од стране аутора совјетске историје дипломатије није довољно одређен, мада је прилично јасно изграђен у совјетској дипломатској и правној теорији (9). Одсуство општег увода у коме би био рашчишћен појам и схватања дипломатије свакако би дало далеко адекватнију обраду изабраног предмета. Користећи се добрим делом начином излагања у Хиловом делу, које се наводи у предговору првом тому, писци совјетске историје дипломатије су заиста излагали *развој дипломатије* у првом тому, док су у остала два тома изнели *дипломатску историју* углавном Европе, задржавајући се највећим делом на спољним политикама великих сила, нарочито руске и доцније совјетске спољне политике у њиховим међусобним односима. Суштинско тумачење је засновано на мислима марксистичких класика. Осећајући, коначно, одступање од првобитног методолошки одређеног задатка, и стога празнине у другом и трећем тому, писци су додали расправе академика Тарлеа и Колчановског о поступку, методама, организационим облицима и техници савремене дипломатије. Но, овај додатак није могао да испуни оне празнине до којих се дошло одступањем од претходно одређеног начина анализе.

Иако су различити циљеви и начини излагања аутора дипломатске историје и историје дипломатије у примени њихових различито постављених начина анализа они долазе до резултата, за које је тешко рећи да ли представљају дипломатску историју или историју дипломатије. Они пак писци којима је предмет излагања једна врста дипломатије или карактеристике једне дипломатије примењују метод историје дипломатије са можда више успеха, на пример Моватова (Mowat) *Историја европске дипломатије 1451—1789* (10), мада и они долазе у ситуацију до комбинују оба метода често до те мере да се читалац нађе у недоумици у коју би га врсту укључио. Такво је, на пример већ наведено Јангерово дело *Дипломатија империјализма* или Мунова (Moon) књига *Империјализам у светској политици* (11).

Међународни односи на одређен начин улазе у предмет и једне релативно младе историјске гране: историје културе и цивилизације. У англосаксонској и француској литератури термини цивилизација и култура употребљавају се у скоро истом значењу. У немачкој литератури, нарочито старијој социолошкој, и под њеним утицајем у литератури земаља Источне Европе, под историјом цивилизације подразумева се материјална страна

(9) Дипломатически словарь, т. I, Москва, 1948, с. 570—591.

(10) R. V. Mowat: A. History of European Diplomacy, 1451—1789. New York, London, 1928.

(11) P. T. Moon: Imperialism and World Politics, New York, 1927.

људског развика а под историјом културе духовни развој човека. Гледано са становишта развоја људског друштва уопште, тешко је чинити ову разлику, мада би се са практичне стране она могла да користи. Но нас интересују међународни односи онако како се они третирају у овој историјској дисциплини.

Извесни аутори излажу цивилизациони развикак више народа стандардним историјским методом. Њима је циљ да истакну доприносе појединих народа одређеној цивилизацији и истовремено да укажу на њене утицаје. Тако су историчарима цивилизације народи и субјекти и објекти једног одређеног цивилизованог процеса. Ако се тај процес излаже у његовој еволуцији уобичајеним историјским методом, онда је то, како рекосмо, стандардна историја цивилизације као што је то позната *Историја европске цивилизације* Гизоа (Guizot) (12), а од модернијих дела Меја (May) (13) и Фергусона (Ferguson) (14). За извесне историчаре, међутим, као што је то познати британски историчар Арнолд Тојнби (Arnold J. Toynbee), (15) цивилизација има јединствено значење и зато се предмет историјског разматрања цивилизације састоји у генези појединих цивилизација и њиховим манифестацијама, а према његовим властитим, унапред одређеним филозофским критеријумима. Ова врста историчара добрим делом одваја цивилизацију као посебан предмет и третира је независно од друштвеног процеса у народима у којима се она рађала и развијала. Њихов метод је тако више историјско-филозофски него историјски у опште схваћеном смислу. Но, не мора да је сасвим спекулативан, као што је то случај са делом Тојнбиа, а може у целини такво да буде, као на пример Шпенглерова књига, код нас позната под насловом *Пропаст Запада* (16).

За нас је од нарочитог интереса развој цивилизације односно културе, почевши од XV века када народи почињу управо ту културу и цивилизацију све више заједнички да користе и развијају. Почевши од XV столећа, а нарочито од XVII и XVIII века до данас, све је изразитија тенденција на културној и цивилизационој интеграцији света, особито са формирањем светског тржишта, саобраћајних средстава и сложених система комуникација (17).

У ширем тумачењу међународних односа за нас могу бити од интереса и они аутори који у историји цивилизације виде збир појединих цивилизација односно култура, као и они писци који излажу на свој начин концепцију светске културе. Први могу бити од значаја за теорију о међународним односима ако нам дају представу о одређеним схватањима у једној земљи, о начину понашања и о начину резновања. У том случају пружа нам се могућност откривања смисла њихових акција на међународном плану као и представе о њиховом међународном општењу. Друга врста писаца

(12) M. Guizot: *Histoire de la Civilisation en Europe depuis la Chute de l'Empire romain jusqu'à la Revolution française*. Paris, 1878.

(13) A. J. May: *A. History of Civilization*, New York, 1956.

(14) W. K. Ferguson — Geoffrey Bruun: *A. Survey of European Civilization*, New York, 1952.

(15) A. J. Toynbee: *A Study of History*, t. I—X, London, 1945. Види H. L. Mason: *Toynbee's Approach to World Politics*, New Orleans, 1958, са богатом литературом о Тојнбу као историчару цивилизације и међународних односа.

(16) O. Шпенглер: *Пропаст запада*, Београд, 1936.

(17) O томе види предавања (шипилографисана) проф. др. А. Вајса: „Развикак цивилизације“, издање Високе школе политичких наука, Београд, 1961, св IV, с. 80.

историје културе односно цивилизације може бити од значаја за нас ако из њихових дела можемо да сазнамо како су се, с једне стране, примале и користиле заједничке тековине човечанства или ако, с друге стране, добијемо тумачења о перспективама даљег развоја таквих цивилизација и култура у целини узетих.

Све до појаве *Историје међународних односа* у осам томова, у општој редакцији професора са Сорбоне Пјера Ренувена (Pierre Renouvin) (18), поједини историчари су ток међународних односа користили за објашњавање развоја њиховог централног предмета, на пример, међународних економских односа (19) или још чешће, међународног права, као што је то чинио несумњиво велики историчар међународног права и међународних односа професор ганског универзитета Ф. Лоран (F. Laurent), пишући своју *Историју међународног права и међународних односа* у осамнаест великих томова (20). Данас се све чешће јављају историје међународних односа краћих, нарочито новијих периода (21).

Већ поменути савремени историчар проф. Ренувен, са низом најугледнијих француских историчара, у *Историји међународних односа* шире поставља предмет ове историјске дисциплине. У општем предговору (I т.) он критикује метод дипломатске историје чији аутори верују у примордијални утицај људи-државника. У довољности дипломатских докумената он види главну заблуду ових историчара. Ренувен се такође не слаже ни са методом који се састоји у уверењу да економски и социјални услови играју одлучујућу улогу између народа. Статистичким, графичким и дијаграмским подацима не омогућује се откривање „историјских тајни“, истиче Ренувен, интерпретирајући речи Federico Chaboda који сматра да се велике, историјске снаге налазе у осећањима, у колективним пасијама. За ову трећу концепцију су ове снаге везане нарочито за темпераменте, традиције и с тим у вези за одређен начин мишљења. За појимање историје међународних односа, према последњој концепцији, главно је познавање менталних реакција и стања душе, конкретно развој националног осећања, концепција националних интереса, морална кохезија становништва.

Критикујући сва три наведена метода, проф. Пјер Ренувен не одбацује ни један од њих. Он налази да сваки од наведених метода има свог озбиљног оправдања и да их зато треба све подједнако користити. Он је ову своју основну идеју разрадио доцније у студији „Савремена историја међународних односа“ (22), формулишући прецизно да међународни односи у историјској перспективи треба да се излажу са становишта економског, финансијског и демографског као и са гледишта социјалне психологије. За

(18) *Histoire des Relations Internationales*, publiée sous la direction de Pierre Renouvin, t. I—VIII, Paris, 1953—1960.

(19) На пример, V. J. Puryear: *International Economics and Diplomacy in the Near East*, London 1935.

(20) E. Laurent: *Histoire du Droit des Gens et des Relations Internationales*, t. I—XVIII, Gand—Paris, 1850—1870. После трећег тома Лоран се није задржао само на развоју међународног права већ је знатно проширио свој предмет разматрања тако да би по његовом мишљењу наслов »Etudes sur l' Histoire de l' Humanite« више одговарао карактеру његовог дела. Види предговор другог издања, Париз, 1879, с. V.

(21) На пример, François Le Roy: *Les Relations Internationales de 1945—1950*, Paris, 1955 и низ сличних.

(22) Pierre Renouvin: *L'Histoire Contemporaine des Relations Internationales — Orientation de Recherches*, »Revue Historique«, 1954, vol. 2, II, p. 233—255.

њега економски и финансијски интереси у правилу служе као „инструменти за политичку акцију владајућих“; демографски фактор је значајан јер открива разлоге за велике покрете народа; мада критички гледа на социјално-психолошки метод, Ренувен је изгледа њиме највише одушевљен и поред тога што у закључку констатује да је тешко дати хијерархијски редослед свих наведених фактора у историјском развоју међународних односа.

Без обзира на тумачење догађаја и појава као и оцена у развоју међународних односа у појединим историјским епохама, са којима се можемо и не морамо сложити, француски историчари су приступили знатно ширем и дубљем разматрању историје међународних односа.

Из излагања историјских дисциплина у којима међународни односи представљају третирани предмет долазимо до закључка да се оне разликују и по ширини предметног разматрања и по начину приступања међународним односима.

Излагања наведених историјских дисциплина разликују се по ширини предметног разматрања у томе што се различито схвата обим међународних односа. Методолошке разлике се огледају у својеврсним појимањима суштине предмета међународних односа. Док се једни аутори задржавају само на идејним мотивима историјских акција људи и нација, други улазе у испитивање порекла тих мотива али, како смо видели, често једнострано и делимично.

Да бисмо дошли до уочавања објективне законитости у развоју међународних односа, нужно је истраживати у целини и у дијалектичкој повезаности корене међународних односа који се налазе како у друштвеним условима живота народних маса тако, и пре свега, у развоју материјалне производње људи и њихових друштвених и државних заједница. Тако, истовремено долазимо до констатације да истраживање и проучавање законитости у развоју међународних односа превазилази оквири предмета разматрања наведених историјских дисциплина. Оне свакако могу и као такве широко да послуже у теоријској анализи међународних односа али не могу дати свестране одговоре на сложена питања која са собом носе и воде у будућност савремени међународни односи. Предмет науке о међународним односима не може бити одређен нити разјашњен оним историјским методом који не узима у обзир бројна сложена дејства низа одлучујућих и потенцијалних фактора. Уколико се историјски метод напушта и евентуално користи параисторијски, брзо се одлази у сфере идеалистичке филозофије историје. Тада се, међутим, такав историјски метод претвара све више у спекулативни, са циљем да се изазове одређена представа о свету, извесна неадекватна слика његова а не са циљем да се омогући откривање законитости у објективној стварности динамичког друштвеног кретања најширих, међународних размера.

R É S U M É

Les rapports internationaux et les disciplines historiques

L'histoire de chaque peuple contient les vues sur les événements qui ont présenté de l'importance et qui ont exercé l'influence sur sa vie dans le passé. Pour la théorie des rapports internationaux, l'histoire des peuples peut servir de source indirecte pour discerner les origines des événements internationaux. Justement, dans l'histoire des peuples nous pouvons trouver les facteurs politiques internes, qui ont agi sur un certain courant de la politique étrangère, ainsi que les actions dans le sens contraire. Cependant, les modes d'approches aux rapports internationaux et aux disciplines historiques telles que l'histoire diplomatique, l'histoire de la diplomatie, l'histoire de la civilisation et enfin l'histoire même des rapports internationaux, présentent pour nous une importance bien plus grande. L'auteur s'est arrêté dans son étude sur les caractéristiques de ces disciplines historiques et leur importance pour la science des rapports internationaux.

De l'exposé des disciplines historiques dans lesquelles les rapports internationaux représentent le sujet traité, l'auteur a tiré la conclusion qu'elles diffèrent tant par l'ampleur de la matière étudiée que par la mode d'approches aux rapports internationaux.

Les présentations des disciplines historiques mentionnées diffèrent quant à l'ampleur de la matière étudiée en ce que la sphère des rapports internationaux est conçue différemment. Les différences méthodologiques se reflètent dans les conceptions qui sont propres à l'essence de la matière des rapports internationaux. Tandis que certains auteurs s'arrêtent seulement sur les motifs préliminaires des actions historiques des hommes et des nations, d'autres se consacrent à l'examen de l'origine de ces motifs, bien souvent d'une manière unilatérale et partielle.

Pour arriver à discerner les régularités objectives dans le développement des rapports internationaux, l'auteur est d'avis qu'il est nécessaire d'examiner dans l'ensemble et dans l'enchaînement dialectique les racines des rapports internationaux que se trouvent tant dans les conditions sociales de la vie des masses populaires que, et en tout premier lieu, dans le développement de la production matérielle des hommes et de leurs communautés sociales et d'Etat. Ainsi nous arrivons en même temps à la constatation, selon l'auteur, que les recherches et l'étude des régularités dans le développement des rapports internationaux dépassent les cadres de la matière de l'examen des disciplines historiques mentionnées. Incontestablement, elles peuvent aussi comme telles servir utilement dans l'analyse théorique des rapports internationaux, mais elles ne peuvent pas d'une manière générale donner la réponse aux questions complexes qui entraînent et dirigent vers l'avenir les rapports internationaux contemporains. Le sujet de la science des rapports internationaux ne peut pas être déterminé ni expliqué par la méthode historique qui ne prend pas en considération les nombreux effets complexes de toute une série de facteurs décisifs et potentiels. Si l'on abandonne la méthode historique et qu'on se serve éventuellement de la méthode para-historique on se trouve promptement transporté dans les sphères de la philosophie idéaliste de l'histoire. Dans ce cas, cependant, une telle méthode historique se transforme de plus en plus en méthode spéculative dans le but de provoquer une représentation déterminée du monde, une certaine image inadéquate de celui-ci, et non point dans le but de rendre possible la découverte des régularités dans la réalité objective du mouvement social dynamique dans les proportions les plus larges, internationales.

ПРОМЕНЕ У СХВАТАЊУ КОЛХОЗНЕ СВОЈИНЕ И ЗНАЧАЈ
УГОВОРА У КОЛХОЗНОМ ПРАВУ

1. — Увод. — Колхозно право се на совјетским правним факултетима изучава као посебна правна дисциплина. О томе колики се значај придаје овом предмету и његовом продубљеном изучавању говори и чињеница да колхозно право и земљишно право у систему организације правних факултета образују самосталну катедру — катедру земљишно и колхозног права. И не само са гледишта правне теорије већ и са гледишта успостављања социјалистичких производних односа на совјетском селу, последњих година је изузетна пажња поклоњена изучавању односа у колхозу као основној јединици совјетске пољопривреде. Стога није наодмет проучити извесне појаве и тенденције у развоју колхозног права у СССР као једној социјалистичкој земљи. Без обзира на низ специфичности и особености које су биле својствене земљи која је прва ступила на пут социјалистичког развоја корисно је упознати се и са тим искуствима. Овде ће бити обрађена само нека од најбитнијих питања. Поред историјског прегледа развоја колхозног права, који с обзиром на карактер рада треба да нађе место, посебно ће бити обрађено питање карактера колхозне својине, правни положај и карактер међуколхозних организација, заједничка својина удружених колхоза и колхозних удружења, као и промене у области уговора и значаја уговора у колхозном праву.

2. — *Историјски преглед развоја колхозног права.* — Један од првих аката совјетске власти — Декрет о земљи од 26. октобра 1917. са Сељачком поруком о земљи (1), означили су без сумње први корак у развоју нових односа на совјетском селу. Поред своје општедруштвене улоге, ови први акти совјетске власти, су посебно значајни и као правни акти. Ти акти су представљали зачетак једне посебне гране совјетског права — колхозног права. Истина ова грана права није настала одједном већ извесном релативно дужом еволуцијом. Могуће су врло различите периодизације развоја колхозног права али са чисто правног гледишта оцртавају се три фазе. Наравно да би и оваква подела била само условна и то само ради боље прегледности пошто је реч о јединственом друштвеном процесу.

(а) Први период, започет, као што је већ напоменуто, Декретом о земљи и Сељачком поруком о земљи карактеристичан је по низу инструкција, закона, декрета, упутстава, одлука и других аката разних органа совјетске власти. Ови акти су били усмерени на постепено организовање разних облика колективне обраде земље колхоза, колхозне својине и друштвених односа у колхозима. То су били зачеци колхозног законодавства а касније и колхозног права. Тако је у Инструкцији од 4. децембра 1917 (2) било препоручено да се земља у првом реду дели, задругама безземљашких и сиромашних сеоских газдинстава и производно-радним ортаклацима, друштвима. Закон о социјализацији земље од 19. фебруара 1918 (3) у чл. 35 утврђује: „РСФСР, у циљу бржег достигнућа социјализма, указује сваку помоћ (културну и материјалну) заједничкој обради земље, дајући предност

(1) В. И. Ленин: Сочиненија, Т. 26, Ленинград, 1949, с. 226 и 227.

(2) СУ РСФСР 1917, № 7, с. 105.

(3) СУ РСФСР 1918, № 25, с. 346.

радним комунистичким, артељним и задружним организацијама-газдинствима у односу на инокосна.“ После доношења овог закона почели су се оснивати, поред већ организованих државних, совхозних газдинстава и први колхози. Оснивање првих колхоза вршило се на добровољној основи. Сељаци су сами одлучивали да ли да остану на свом поседу или да приступе једном од облика колективних газдинстава.

У том периоду имамо више врста колективних газдинстава и то како по форми тако и по различитим односима у тим газдинствима. То су пре свега: заједница за колективну обраду земље, радна задруга, опште задруге и колхози. Постојало је једно богатство облика и форми колективног обрађивања земље и сарадње у пољопривреди. Број ових газдинстава нагло је растао. То нам илуструју следећи подаци: у 1918. број колективних газдинстава у читавој земљи износио је 1.579, да би се у 1919. повећао на 6.188 а у 1921. на 16.000. Није се само повећао број колективних газдинстава већ се постепено мењала и форма, облик њихове организације. Док је у 1918. основни облик колективног газдинства била пољопривредна комуна, дотле је у 1921. то постала пољопривредна задруга (артељ). Ова промена у облику организације колективног газдинства знатно је утицала на проширење колективизације пошто су у та газдинства почели да ступају и средњи сељаци (средњак) (4). Врло значајна мера у овом периоду је и доношење основног правног акта — Земљишног кодекса РСФСР који је упоредо са својим главним задатком регулисао и низ питања од значаја за колхозно право. Истина, основни задатак Земљишног кодекса је био да регулише земљишне односе на основу државне својине земље у инокосном сектору пољопривреде, међутим, низ одредби су непосредно регулисале и односе у колективним газдинствима. У Земљишном кодексу се утврђују особени земљишног уређења пољопривредних комуна, задруга и заједница за колективну обраду земље. При уређењу ових односа истиче се лењински принцип да се колхозни начин искоришћавања земље изграђује на основу добровољне сагласности корисника земље и уједињавањем парцела које су на индивидуалном коришћењу, или додељивањем земље заједницама од стране државних органа за питања пољопривреде. Ипак, Земљишни кодекс је само регулисао основна правна питања у вези са искоришћавањем земље од стране колхоза. Он се није упуштао у регулисање правних односа унутар колхоза нити је додиривао статутарне облике колхозне изградње. У овим правним оквирима које је поставио Земљишни кодекс и напред поменути прописи непосредно после преузимања власти од стране Совјета и развијало се колхозно право све до 1927. до краја овог периода.

(б) Други период је започео Одлуком о колективним газдинствима од 16. марта 1927. која је предвиђала низ мера усмерених на учвршћење колхоза и колхозне својине. Убрзо је донет и Савезни закон о општим начелима о искоришћавању земље и земљишном уређењу СССР од 15. децембра 1928. Овим законима се даје ефикасна подршка колективним искоришћавањима земље, у првом реду колхозима. Те године (1928) већ је било укупно 33.000 колхоза али су они били мање величине. У једном колхозу било је просечно учлањено по 15 сељачких газдинстава а просечна

(4) Ја. Ф. Микољенко и А. Н. Никитин: Колхозно право, Москва 1946, с. 17.

обрадива површина која је припадала поједином колхозу износила је око 60 хектара. Број совхоза крајем 1928 износио је само 1.407, а било је свега 6 машинско-тракторских станица (МТС) (5). Већ следеће године 1929/1930 пришло се наглој и масовној колективизацији совјетске пољопривреде. У овој акцији се само формално позивало на извесне демократске принципе при удруживању пољопривредника а као што је познато, у пракси је принуда широко примењивана. У ствари у многим крајевима дошло је до једног масовног притиска на сељачке масе и принуда различите врсте (политичке, административне, економске и сл.). Добрим делом ове мере су у пракси објашњаване борбом против кулачких елемената и потребом да се кулаци ликвидирају као један посебан слој сељаштва. Међутим политичко-правни захват је био знатно шири од доктрине ликвидације „кулачества“ као класе.

У складу са насталим друштвено-економским променама на совјетском селу долази и до појаве нових правних облика за њихово регулисање. У 1930. појавио се први Угледни статут (правила) пољопривредне организације који је донет у законодавном поступку. Овај акт је био правна основа даљег развоја колхозног права. Следи и већи број одлука, решења и упутстава партијских органа и органа совјетске власти. Читава ова нормативна делатност се правно кондензује у Угледном статуту (правилима) пољопривредне задруге од 17. фебруара 1935, а нешто касније ти принципи се учвршћују Уставом СССР. У овом другом периоду који траје до 1940. завршена је колективизација совјетске пољопривреде. Тако је у 1940. у пољопривреди СССР било 4.159 совхоза, 7.069 машинско-тракторских станица и 236.900 колхоза који су обухватили 96,9% свих сељачких гасдинстава (6). На основу поменутих нормативних аката власти и општег стања у совјетској пољопривреди развила се и теорија колхозног права. Настала у тим специфичним условима совјетске привреде, а посебно пољопривреде тога доба, теорија колхозног права се лагано развијала тако да немамо неких битних и посебно значајних промена све до 1953.

(в) Од 1953. започиње трећи период развоја у коме и колхозни односи и колхозно право доживљавају дубоке промене. Овај период развитка колхоза и колхозног права је карактеристичан посебном бригом за унапређење пољопривреде као гране националне привреде која се налази у заостатку у односу на друге привредне гране. Предузима се низ како економских тако и организационо-правних мера да се обезбеди савремена пољопривредна производња. Овај период који је у току биће предмет посебне анализе у даљем излагању али не као посебна тачка већ непосредно у току проучавања извесних конкретних питања колхозног права.

3. — *Стање у правној теорији.* — У совјетској правној теорији у области колхозног права једно од централних питања је питање карактера колхозне својине. Ово питање је заузимало посебно место и у совјетској теорији колхозног права а и у пракси судских и других државних органа СССР. И поред врло јаког супротстављања, превладало је схватање да колхозна својина нема карактер групне својине, да то није групна својина

(5) Народное хозяйство СССР, Москва, Госиздат, 1956, с. 10.

(6) Исто, Народное хозяйство СССР, Москва, Госиздат, 1956, с. 99 и 100.

тј: заједничка својина групе лица, у основном један посебни облик приватне својине већ да је то посебан облик социјалистичке својине (7). За ово друго схватање које је преовладало, поред друштвено-економских аргумената, по мишљењу многих совјетских писаца, налази се чврст ослонац и у чл. 54, Грађанског кодекса РСФСР који гласи: „Разликује се својина: а) државна (национализована и муниципализована); б) задружна; в) приватна.“ У вези са овом одредбом истиче се да је совјетски законодавац јасно истакао да задружна својина нема никакве везе са групном својином која је у начелу облик приватне својине.

При даљем расчлањавању питања и ближе одређивању карактера колхозне својине и субјекта права колхозне својине у правној теорији се често истицало да право коришћења, управљања и располагања припада искључиво одређеном колективу трудбеника. Подвлачило се да је субјект права колхозне својине поједини колхоз као такав и да је само он надлежан да управља колхозним средствима и колхозном имовином. Из оваквог резновања, по нашем мишљењу, могао би се извести логичан закључак да иако је колхозна својина истог типа као и државна тј. социјалистичка, она се за сада по свом облику, форми појављује као својина одређеног радног колектива, ипак мање више тачно одређених трудбеника и њихових породица које сачињавају тај колхоз, значи у крајњој линији ипак одређене групе трудбеника-појединаца. Међутим, совјетски писци у својој анализи не иду до краја у расчлањивању овога појма већ се после констатације да право коришћења, управљања и располагања припада одређеном колективу, задовољавају констатацијом да ће се у процесу свога развитка овај облик својине (колхозна својина) све више приближавати општеној својини (8).

У питању објекта колхозне својине совјетски правни писци су углавном били јединствени у томе да је он одређен Уставом СССР од 1936. и то члановима 5, 7 и 8; и одредбама Угледних правила (статута) од 17. фебруара 1935. У цитираним уставним одредбама је утврђено да објект колхозне својине сачињавају: а) друштвена предузећа са живим и мртвим инвентаром; б) производи остварени у току колхозне производње, и в) друштвени објекти. Међутим, даљи развитак колхозне својине у пракси је недвосмислено показао да је врло тешко а можда чак и непотребно помоћу правних прописа утврђивати који објекти могу бити у колхозној својини а који не. С друге стране, неки совјетски правни писци предлажу да би требало избећи стриктно навођење у правним прописима који све објекти могу бити у колхозној својини већ се задовољити са општом правном формулом према којој би колхозни могли имати право својине на свим имовинским објектима осим оних који представљају искључиву својину совјетске државе (9). Други пак сматрају да би одређивање круга објеката колхозне својине требало да буде решено у колхозном законодавству а не општом формулацијом. Једна општа формулација која одређује шта све може бити

(7) Ја. Ф. Микољенко и А. Н. Никитин: н. д., с. 99—101.

(8) Н. Т. Осипов: Ленински кооперативниј план и проблеми развитија колхоза, „Правоведеније“, № 2/1960, с. 77.

(9) Л. Н. Баховкина: К вопросу об об' ектах колхозној сопствености, „Совјетскоје государство и право“, № 7/1958, с. 26.

објект колхозне својине, сматрају ови совјетски писци (10), не би била у складу са специјалном правном способношћу колхоза као правног лица. Према овом схватању у колхозном законодавству би било целисходно утврдити да друштвену својину колхоза сачињавају: а) друштвена предузећа са живим и мртвим инвентаром; б) друштвени објекти; в) машине; г) усеви и засади; д) производи добијени у процесу колхозне производње; е) новчана средства и други објекти неопходни колхозу за остварење пољопривредне производње а такође и за задовољење других животних и културних потреба колхозника (11). Основ за овакво схватање објеката права колхозне својине дају одредбе Закона о даљем развиту колхозног система и реорганизацији машинско-тракторских станица од 31. марта 1958. (12). Овако широк круг објеката колхозне својине објашњава се чињеницом да је у основном колхоз социјалистичко предузеће које улази у јединствени систем националне планске привреде СССР па је неопходно да располаже са свим објектима који су потребни за његову нормалну и трајну привредну делатност. Приметимо да је колхозна својина у пракси и до сада постојала углавном на скоро свим објектима који су напред изнети. У том смислу спор је у доброј мери теоријског карактера. Тако су основни објекти колхозне својине: трактори, комбајни, све врсте других пољопривредних машина, радна и друга стока, предузећа за прераду пољопривредних производа, транспортна средства, привредне зграде и постројења, грађевине за културне и животне потребе колхозника, пољопривредни производи, новчана средства и др. Сматра се да су ова наведена средства, поред већ датог земљишта од стране државе на вечито и бесплатно коришћење, довољна да колхоз максимално и интензивно искористи земљишне и друге природне услове за повећање пољопривредне производње и побољшање животног стандарда удружених колхозника. Па ипак, иако се колхозна својина простира на један врло широки круг објеката, она је у извесном смислу ограничена. Колхозни не могу имати, на пример, право својине земљишта, рудног богатства, вода, шума и других објеката који су према Уставу СССР у државној односно општедруштвеној својини (овај термин је све чешћи у совјетској правној литератури). Сматра се такође да у колхозној својини не би могла бити таква индустријска предузећа која немају везе са пољопривредом или рударска предузећа, на пример, рудник угља и слично (13).

Сматрамо да је питање објеката колхозне својине тесно повезано са питањем специјалне способности колхоза као правног лица. Колхоз је правно лице настало удруживањем радног сељаштва ради обављања и унапређења пољопривредне производње и његова основна и допунска делатност су утврђени у статуту (правилима) који је од стране органа догичног колхоза донет у складу са Угледним статутом (правилима). Према томе било каква казуистика у овом питању је сувишна. Довољно је утврдити принцип. Начелно би колхоз могао стећи право својине на свим оним објектима који су неопходни за остварење пољопривредне производње и чије кори-

(10) О. А. Кичатова: К вопросу об объектах права колхозной собственности, „Правоведение“, № 1/1960, с. 75.

(11) Исто, с. 75 и 76; слично Н. Д. Казанцев: Колхозное право, Москва, 1962, с. 252.

(12) „Известија“, од 1 априла 1958.

(13) Н. Д. Казанцев: н. д. с. 257.

шћење је у непосредној вези са пољопривредном делатношћу — прерађивачка предузећа затим производима оствареним сопственом производњом и производњом својих погона, као и право својине на свим добрима неопходним за задовољење културних и других животних потреба колхозника (14). По свему судећи у праву би били они совјетски правни писци који се залажу за једну општу формулу да колхозна својина може обухватити, бити конституисана на свим објектима који нису у прописима одређени као објекти у искључивој својини совјетске државе.

У погледу садржине права колхозне својине совјетски правни писци се знатно не разликују. Углавном постоји јединствени став који се своди на то да се садржина права кохозне својине састоји у следећим овлашћењима: *држању, коришћењу и располагању*.

Право држања састоји се у томе да колхоз може поседовати све имовинске вредности које се по закону могу налазити у његовој својини. Право коришћења према совјетским писцима значи могућност и обавезу, обавезност искоришћавања оруђа и других средстава за производњу а такође и свих других имовинских вредности од стране колхоза у чијој су својини. Ова могућност и обавеза искоришћавања имовинских вредности мора се вршити у циљу да се осигура правилно вођење колхозне привреде и да се оствари унапређење пољопривредне производње. Овде је потребно приметити да је очигледно реч о једном више социолошком него правном објашњењу овлашћења коришћења као компоненте колхозне својине јер се говори о „могућностима“ и „обавезности“ искоришћавања што није довољно правно дефинисано али се уочава настојање писаца да и правно уобличи ова схватања а онда наравно долазе у доста тешку ситуацију да својинско овлашћење једновремено садржи и „могућност“ и „обавезност“. Под појмом *располагања* у совјетском праву се подразумева такво овлашћење колхоза да самостално спроведе организацију искоришћавања свих производних средстава, расподелу натуралних и новчаних прихода и искоришћавање других објеката колхозне својине а такође и право отуђења, прибављања или издвајања једног дела ствари. Ово овлашћење треба да се врши уз вођење рачуна о задовољењу интереса совјетске државе, колхоза и колхозника (15). Неопходно је приметити да овако широко постављено право располагања не садржи само оно класично овлашћење које би иначе том појму одговарало — *ius abutendi*, већ практично оно садржи и низ обавеза. У првом реду, према совјетским писцима, ово овлашћење би садржавало и неке обавезе које су испреплетане са управљањем колхозном имовином и имовинским вредностима у колхозној својини. То се најбоље види из

(14) Код совјетских писаца постоји низ различитих схватања о особеностима и правном режиму појединих објеката колхозне својине. Види А. В. Венедиктов: *Государственаја социјалистическаја сопственост*, Акад. наук СССР, Москва, 1948; М. И. Козир: *Об'ект права колхозној сопствености*, Москва, 1956; Н. Д. Казанцев: *Право колхозној сопствености*, Јуриздат, 1948; И. В. Павлов и Л. Н. Бахочкина: *Право колхозној сопствености в СССР*, изд. А. Н. СССР, 1957; О. А. Кичатова: *К вопросу об об'ектах права колхозној сопствености*, „Правоведение“, Ленинград, № 1/1960 и др. У наведеној литератури се посебно расправља о појму „друштвена предузећа колхоза“. Неки закључују да се под овим појмом подразумева то да он обухвата све привредне делатности колхоза којима се постиже производња са свим живим и мртвим инвентаром. Пре свега ту би дошла земљорадња и сточарство, као и све помоћне делатности и предузећа за прераду пољопривредних производа. Изгледа да је више реч о економском него о правном појму.

(15) Н. Д. Казанцев: *Колхозно право*, с. 258 и сл.

даљег објашњења и анализе коју дају совјетски писци. У ствари, они овлашћење располагања ближе тумаче као право колхоза да преко својих органа управља целокупном колхозном имовином. На пример, да приликом доношења производно-финансијског плана и његовог остварења утврђује обим фондова и обим и висину награде за рад колхозника а самим тим се, сматрају совјетски писци, решава и питање отуђења и прибављања предмета колхозне својине тј. врши се овлашћење располагања као једна компонента права колхозне својине. У совјетској правној теорији нарочито је детаљно разрађено питање обима овлашћења одређених органа колхоза у погледу располагања са средствима колхозних фондова (недељивог фонда, фонда сопствених обртних средстава, фонда удела-учешћа, семенског основног фонда сточне хране и резервног резервног фонда људске хране, фонда за помоћ који су у нужди и неспособни за рад и фонда за културне потребе). Међутим, ова детаљна разрада конкретних овлашћења нису посебно интересантна јер је реч само о непосредној примени права располагања објектима колхозне својине схваћеног као скупа врло различитих овлашћења и обавеза. Ова права и обавезе и поред своје разнообразности мотивисана су јединственим циљем: да се са објектима колхозне својине поступа у интересу државе, колхоза и колхозника.

Горе изнето схватање права располагања са правног гледишта није сасвим на месту јер се једновремено говори и о овлашћењима и о обавезама у једном истом појму. Много је исправније говорити о овлашћењима која су евентуално ограничена одређеним прописима или другим актима које доноси сам колхоз на основу законских овлашћења (статут, одлуке скупштине колхоза и слично). Строго узевши, када се каже да одговорни органи колхоза могу располагати колхозном својином у складу са интересом државе, колхозника и колхоза није се ништа правно одређено рекло. Пре свега то су три различита правна субјекта па је немогуће да се њихови интереси у сваком конкретном случају располагања објектима колхозне својине потпуно подударaju. Могуће је чак да ови интереси буду сасвим супротни. Осим тога, ко је тај који ће оценити те интересе? Таква оцена би увек морала да буде мање или више субјективна. Стога је сасвим на месту и за колхозно право сакључити да колхози имају право располагања предметима који сачињавају њихову својину у оквиру и у складу са законским и другим прописима.

Неки совјетски писци, узимајући у обзир промене у погледу круга објеката који могу бити у колхозној својини после доношења Закона о даљем развоју колхозног система и реорганизацији машинско-тракторских станица од 1958. (16), као и непосредним проширењем овлашћења у пракси, сматрају да је потребно унети одговарајуће измене у чл. 7 Устава СССР и у одговарајућим члановима устава савезних република. Према овим писцима потребно је ускладити те уставне одредбе са стварним развојем и достигнућима у овој области. По овом мишљењу требало би унети нове уставне одредбе да колхози могу имати у својину сву пољопривредну технику, све врсте пољопривредних машина затим то проширити у складу са привредном делатношћу колхоза и на изградњу међуколхозних електри-

(16) Сборник решениј по сељском хозјаству, Москва, 1963, с. 280 и сл.

чних централа, предузећа за производњу грађевинског материјала и других привредних објеката (17).

Оно што показује извесну изразито нову тенденцију у колхозном праву је појава међуколхозних организација, њиховог посебног правног положаја и питање карактера права веједничке својине удружених колхоза. То питање ће бити детаљније обрађено у следећој тачки.

Извесна питања која су напред наведена добила су своје решење мада се о томе изричито совјетски писци ни у најновијим радовима из ове области не изјашњавају: у Основима грађанског законодавства и грађанског судског поступка СССР и савезних република, чл. 20—23.

4. — *Међуколхозне организације и њихов правни положај.* — У совјетској правној литератури наводи се да су се међуколхозне везе појавиле још пре II светског рата али углавном при изградњи иригационих система. Међутим, значајнији развитак међуколхозне повезаности почиње тек од 1954. Под појмом „межколхозних свјазеј“ подразумева се сарадња колхоза у производњи и привредној делатности уопште као и сарадња на подизању објеката за културне и друге објекте животног стандарда и стварању услова за побољшање животних прилика колхозника. У тој сарадњи долази до уједињавања средстава и радне снаге са циљем да се остваре предвиђени производни задаци и постигну бољи животни услови колхозника. Плодови те сарадње су међуколхозне хидроцентрале, предузећа за производњу грађевинског материјала за изградњу колхозних постројења, затим подизање циглана, пилана и разних других предузећа за производњу различитог грађевинског материјала, изградњу нових путева и изградња и оснивање предузећа за конзервирање пољопривредних производа, млекара, пекара и сличних предузећа. У резолуцији XXI конгреса КПСС, када се говори о развоју народне привреде за период од 1959—1965, истиче се потреба сарадње и уједињавања средстава неколико колхоза ради изградње и коришћења објеката од заједничког интереса (18).

Правна основа за ову међуколхозну сарадњу постојала је још и знатно раније. Тако је Министарски савет СССР донео Одлуку о утврђивању правила и реда при грађењу и искоришћавању електричних централа и електричних постројења од 3. фебруара 1951. (19), а затим је донето и низ других савезни, републичких и локалних прописа који су правно регулисали међуколхозну сарадњу и у осталим областима изградње од заједничког интереса. Нарочито значај су имале одлуке Централног комитета КПСС и Одлука Министарског савета СССР од 10. јануара 1961. „О мерама за даље учвршћење привреде и финансијског стања колхоза“ (20). У Основима грађанског законодавства Савеза СССР и савезних република говори се о заједничкој својини колхоза и других задружних организација (21). Поред

(17) А. М. Каландадзе — А. И. Корелов: Некаторие вапросу колхозново права, „Правоведение“, Ленинград, № 3/1958, с. 26.

(18) Материјали са XXI ванредног конгреса КПСС, Госполитиздат, 1959, с. 148.

(19) Сборник решениј по сељскому хозјајству, Москва, 1963, с. 49.

(20) СП СССР, 1961, № 1, с. 1.

(21) Основи грађанског законодавства Савеза ССР и савезних република, издање Института за упоредно право у Београду, 1963, у чл. 23, ст. 1, предвиђају: „У својини колхоза, осталих задружних организација и њихових удружења, налазе се њихова предузећа, установе за одмор и разоноду, зграде, уређаји, трактори, конбајни, и друге машине, транспортна средства, стока за вучну и приплод, производи ових организација и остала имовина која одговара циљевима њихове делатности.“

тога донето је низ одлука и угледних правила од стране скоро свих савезних републичких, обласних и рејонских органа управе, тако да постоји један огроман број прописа који зависно од локалних услова ближе регулишу међуколхозну сарадњу.

Према мишљењу неких совјетских писаца наведене измене а и друге измене и допуне колхозног законодавства које проистичу из праксе социјалистичке изградње показују да би било неопходно кодификовати колхозно законодавство (22). Они сматрају да би та кодификација требало да се изврши путем доношења једног новог Угледног статута (угледних правила — „Примернова Устава“) који не би искључивао стваралачку иницијативу колхозника. То би се постигло на тај начин што би одредбе новог Угледног статута требало да буду формулисане тако да имају у основи диспозитиван карактер. На тај начин би дошла до изражаја стваралачка иницијатива колхозног сељаштва (23).

Наравно да је појава нових субјеката колхозног права — разних међуколхозних организација изазвала настајање нових правних односа. Ти нови правни односи настали су у два правца. Пре свега нови правни односи између самих колхоза поводом међуколхозне организације и правни односи сваког појединог колхоза са том новонасталом међуколхозном организацијом као самосталним правним лицем.

Поставља се питање какав карактер има уговор између колхоза — члана (учесника) и међуколхозне организације. По мишљењу неких совјетских писаца тај уговор није факт којим се ствара право већ да правни односи настају самим чланством у тој организацији (24). На тај начин, сматрају ови писци, уговор има нижи, конкретизирајући значај. Међутим, ови совјетски писци сматрају да само уговор за пружање услуга од стране међуколхозне организације нечлановима те организације, субјектима права који нису учлањени у ту међуколхозну организацију, представља основни правни акт којим настају правни односи. Мишљења смо да се овакво резоновање не би могло прихватити јер ако уговор већ има карактер уговора и ако је прописима дозвољен, он мора имати снагу правног акта којим настају права и обавезе уговорних страна. Свако друго тумачење би било неприхватљиво и за совјетско право без обзира на постојање извесних ограничења у прописима или планским актима.

Што се тиче карактера уговора између колхоза о стварању међуколхозне организације постоје различита мишљења. Неки писци сматрају да је то посебан уговор о задружном друштву — ортаклуку („договор кооперативново товаришества“) који се знатно разликује од уговора о обичном ортаклуку (25). У следећој тачки овога рада покушаћемо да дамо детаљнију анализу ових уговора и то при обради питања о карактеру уго-

(22) А. М. Каландадзе — А. И. Корелов: н. д., с. 31. Аутори се позивају на став Л. И. Демба у раду: Проблеми кодификације колхозног права, „Социјалистическаја законитост“, № 3/1953.

(23) А. М. Каландадзе — А. И. Корелов: н. д., с. 32.

(24) Н. Д. Казанцев: Колхозное право, с. 284. Аутор се позива и даје за право проф. А. А. Рускољ-у изнетом у делу: Колхозное правоотношеније в. СССР, Госјуриздат, 1960, с. 70.

(25) К. И. Седунов: Договору кооперативново товаришества и техническово облуживанија в колхозној електрификацији, „Правоведение“, Ленинград, № 2/1960, с. 85.

вора у колхозном праву. У сваком случају реч је о новим уговорима који регулишу новонастале односе у међуколхозној сарадњи која је многобројна и врло различита па се може с правом констатовати да је и у овом смислу реч о једној новој тенденцији у развиту колхозног права. То нам потврђује и чињеница да је и у теорији и совјетској правној пракси на реду решавање врло значјних питања за даљи развитак колхозне правне науке у СССР. Оно што посебно карактерише овај напор у совјетској теорији и пракси колхозног права је студиозно и више правно прилажење овим питањима и знатно изостављање раније толико уобичајених економских и политичких питања и елемената при разматрању ових института односно сада се осећа њихово свођење на једну разумну меру.

5. — *Питање заједничке својине удружених колхоза.* — У празној литератури из области колхозног права доста је дискутовано питање карактера заједничке својине удружених колхоза. Постоји схватање да би се с обзиром на степен подруштвљења средстава за производњу, организацију управљања и карактер делатности међуколхозних организација све те организације могле разврстати у три групе. Прву групу би сачињавале организације које не образују заједничку (26) својину неколико колхоза. На пример центри за исхрану међуколхозних стада стоке која се образују ради заједничке паше. У том случају стока не постаје заједничка, не долази до сливања имовинске масе већ стока остаје у својини сваког појединог колхоза. Друга група међуколхозних удружења је карактеристична по томе што образује заједничка својина удружених колхоза али управљање не врше само удружени колхози већ и одговарајући државни органи. Таква удружења би била, на пример, међуколхозни осигуравајући фондови (27), а затим објекти који служе за подизање животног стандарда и културе колхозника: санаторијуми, школе, школски интернати, болнице, породилишта, пионирски логори и сл. а понекад и међуколхозне електричне центре. У трећу, најбројнију групу дошла би таква међуколхозна удружења која имају заједничку својину и искључиво право управљања. Циљ ових удружења је пружање услуга привредног карактера и стицање одређених прихода-зараде. То су пре свега међуколхозне грађевинске организације, предузећа за производњу грађевинског материјала, међуколхозне станице за вештачко осемењавање живинарске фарме, предузећа за прераду пољопривредних производа, организације за мелиорацију и иригацију и сл. У погледу међуколхозних електричних централа питање није јединствено решено јер оне могу у зависности од свог карактера припадати разним напред наведеним групама (28). И поред низа разлика, преовладало је мишљење да вредности настале на основу уговора о међуколхозној делатности припадају свим колхозима учесницима удружења. У ствари, ове новонастале вредности такође представљају колхозну својину. Самим удруживањем није дошло до промене карактера својине. Реч је о заједничкој својини (сусвојини) удружених колхоза. Пошто се поред колхоза као учесници у изградњи и коришћењу могу појавити и друга општедруштвена правна лица и државна организација, то се сматра да у том случају настаје

(26) Н. Д. Казанцев: н. д., с. 286 и сл.

(27) СП УССР, 1957, № 11, с. 140.

(28) Н. Д. Казанцев: н. д., с. 288.

посебан вид заједничке својине који се састоји од колхозне и општедруштвене својине са правом коришћења сразмерно учешћу у изградњи (29). Посебно је расправљено питање који ће се правни режим применити на тај облик својине: да ли правни режим колхозне или правни режим општедруштвене својине (30).

Совјетски правни писци позивајући се на резолуцију XXI конгреса КПСС сматрају да ће се у току изградње комунизма која је у току стално подизати ниво подруштвљења колхозне производње, да ће доћи до зближавања колхозно-кооперативне својине са општедруштвеном и нестајања граница међу њима (31). Ово би требало у првом реду да се оствари непрестаним јачањем недељивих фондова колхоза и развијањем међуколхозне пословне и производне сарадње (32). Према томе, трасирана су два паралелна пута за постепено сједињавање колхозне и општедруштвене својине: постепено јачање недељивих фондова и друго, путем заједничке својине колхоза настале међуколхозном производном делатношћу. Према томе општа тенденција и у теорији и у пракси је постепено сливање и изједначавање ова два облика социјалистичке својине у СССР.

6. — *Промене у области уговора у колхозном праву.* — До 1958. у области колхозног права разликовала су се два основна уговора: уговор о контрахирању („*договор контратакцији*“) и уговор о откупу („*договор закупки*“). Сви аутори су по правилу у то време правили ову разлику (33). Они су сматрали да је реч о два уговора који се међусобно не подударају мада служе као правна средства за испоруку пољопривредних производа и расмене град-село. Међутим, законодавац је сјединио ова два термина у термин „*контратакција*“ — „*договор контратакцији*“, док се термин „*закупки*“ и даље употребљава као економски појам и има одређено значење у циљу разликовања садашњег положаја угорних страна од односа који су се заснивали обавезним откупом где еквивалентност није била одлучујући моменат (34).

У периоду од 1958. до 1961. испорука пољопривредних производа вршена је углавном без неког посебног уређеног уговорног система. Насупрот томе од 1961. уговор о контрахирању постао је основна правна форма за

(29) О. С. Иоффе: *Совјетское гражданское право*, II, Ленинград, 1961, с. 467 и сл.

(30) Д. М. Генкин: *Право собственности в СССР*, Госјуриздат, 1961, с. 148. Аутор сматра да ако се схвати да је државна својина водећа и да развитак колхозне својине иде у правцу зближавања са општеном својином, онда би на те односе требало примењивати правни режим државне својине на таквим заједничким предузећима. Међутим допушта да се на узајамна права и обавезе учесника и њихових посебних делова могу примењивати било правни режим који важи за колхозну, било правни режим државне својине.

(31) У ставу III Резолуције XXI конгреса КПСС се каже: „У току комунистичке изградње подизање се ниво подруштвљења колхозне производње, зближавање колхозно-кооперативне са општеном својином, брисање граница међу њима. Расти ће и јачати недељиви фондови колхоза, шире ће се развијати међуколхозне производне везе. Сливање колхозно-кооперативне и општеном облика својине ће настати не као резултат смањивања колхозно-кооперативне својине већ повећањем нивоа њеног подруштвљења до општедруштвене уз помоћ и подршку од стране социјалистичке државе.“

(32) О. С. Иоффе: н. д., с. 455.

(33) И. Б. Новицкиј, К. А. Граве, Б. А. Лисковец: *Правовое регулирование товарооборота между городом и деревней*, Москва, Госјуриздат, 1956, с. 104—106 и 144—152.

(34) В. Ф. Јаковлев: *Основные черты договора контратакцији*, „*Правоведеније*“, № 3/1963, с. 59.

промет пољопривредних производа која се не примењује само у односима са колхозима већ и у односима са совхозима (35).

Правна природа и карактер уговора о контрахирању у новим условима привредне изградње у СССР још није довољно обрађена у совјетској правној литератури. У сваком случају реч је о уговору који се налази у фази изградње и усавршавања. Он је изгубио карактер уговора који се под тим називом подразумевао до 1958. Неки писци нису сигурни да ли је у питању уговор грађанског односно привредног права или уговор колхозног права, односно неки тврде да је то уговор грађанског права (36) други сматрају да је то уговор колхозноправног карактера са одређеним особеностима (37), а трећи да је то уговор привредног права (38). Наравно за свако ово схватање износе се аргументи и противаргументи. Истиче се да према типским уговорима о контрахирању почев од 1961. не постоји више обавеза контрахента да указује испоручиоцу агротехничку помоћ у производњи, затим да се овај уговор не односи као што је то био случај раније само на производњу и испоруку индустријског биља и култура већ на све пољопривредне производе и најзад, да се ови уговори закључују не само са колхозима већ и совхозима. Исто тако по некима је овај уговор различит од ранијих и по томе што он није директно везан за одређени однос у оквиру колхоза који је са своје стране утицао и на начин плаћања трудбеника у колхозу. То је уговор између посебних субјеката совјетског права — социјалистичких организација а као испоручиоци се појављују организације које производе робну пољопривредну производњу, док се као контрахент-наручилац производње појављује државна или кооперативна организација (39). Уговор о контрахирању је средство планирања, он се појављује као плански уговор. Колхози и совхози закључују ове уговоре на основу својих перспективних планова производње и обично закључују један јединствени уговор за дужи период, обично од 2 до 5 година. Осим тога узајамни односи уговорних страна су детаљно регулисани позитивним правом а општи услови уговора се одређују централизовано. На крају типским уговорима из ове области је утврђен принцип реалног испуњења обавеза уговорних страна (40). Све ове особине према неким писцима чине да је реч о једном новом и посебном уговору са правног гледишта и то о привредном уговору који је настао у новим условима размене између града и села у СССР.

Посебни значај има још један други уговор који се нагло развија у области колхозног права. То је уговор о међуколхозној делатности о коме је донекле било речи у претходним тачкама. Овај уговор је сврстан у групу уговора-обавеза о заједничкој делатности (41). У погледу правне природе ових уговора прави се разлика у односу на ортаклук и износе одговарајући аргументи. Сви ови уговори који могу бити врло различити сврстани су у две групе. На уговоре који су усмерени на стварање међуколхозне орга-

(35) Исто, с. 60.

(36) А. В. Венедиктов и др.

(37) И. Б. Новицкиј, К. А. Гаве, Б. А. Лисковец и др.

(38) А. Ју. Кабалкин, Г. А. Аксененко, В. Ф. Јаковлев и др.

(39) В. Ф. Јаковлев: н. д., с. 61—66.

(40) Исто, с. 65.

(41) О. С. Иоффе: н. д., с. 462.

низације као самосталног правног лица и уговоре који не доводе до образовања самосталних правних лица већ омогућавају сарадњу и учешће у решавању и задовољењу заједничких потреба више колхоза или других организација (42). Недостатак простора и карактер овог чланка не дозвољава нам да се детаљније упуштамо у анализу ових уговора али у сваком случају реч је о једној новој и значајној појави у колхозном праву.

7. — *Закључак.* — У раду су изнете само извесне тенденције у развоју колхозног права. Међутим, читава ова грана права је у једном динамичном развоју. Промене се одигравају у самој друштвено-економској структури па се следствено томе реперкутују и на плану права. Стога би и овај рад требало схватити као први покушај да се уђе у проучавање ових сложених правних односа.

Др. Радомир Ђуровић

R É S U M É

Changements dans la conception de la propriété kolkhozienne et du contrat dans le droit kolkhozien

Dans cet article a été mis en relief l'importance du droit kolkhozien dans la science juridique soviétique et dans le système d'enseignement dans les facultés de droit. Un compte-rendu analytique a été présenté de l'évolution du droit kolkhozien en tant que nouvelle branche du droit dans l'U. R. S. S. Ensuite a été exposé l'état dans la théorie juridique au sujet des questions centrales du droit kolkhozien — de la propriété kolkhozienne et du rôle du contrat dans le droit kolkhozien. Les différentes conceptions ont été présentées concernant le caractère de la propriété kolkhozienne qui variaient depuis la conception que la propriété kolkhozienne est une propriété de groupe, dans le fond la propriété collective d'un groupe de personnes, jusqu'à la conception que c'est une forme spéciale de la propriété socialiste. Cette dernière conception a prévalu et elle est soutenue avec succès tant par les arguments juridiques que par les arguments socio-économiques, par ailleurs elle a trouvé un appui réel dans la législation soviétique. Tout spécialement les questions ont été élaborées du caractère de l'objet de la propriété kolkhozienne et du titulaire-sujet de la propriété kolkhozienne. En ce qui concerne le contenu du droit de la propriété kolkhozienne une place a été réservée à l'analyse des pouvoirs: *la détention, l'utilisation et la disposition* et aux particularités de la conception de ces pouvoirs dans la théorie du droit kolkhozien. Selon l'avis de la plupart des auteurs soviétiques ces pouvoirs, et en particulier l'utilisation, contiennent en même temps «la possibilité» et «l'obligation» de l'exploitation patrimoniale, ce qui a été critiqué par l'auteur, qui considère que certaines limitations sont en dehors des pouvoirs de propriété et que leur fondement se trouve dans les prescriptions légales comme dans les autres formes de la propriété.

Après l'analyse des conceptions de la propriété kolkhozienne dans la théorie juridique l'auteur passe sur les nouvelles manifestations dans le droit kolkhozien à partir de 1954 et ultérieurement. L'apparition des organisations interkolkhoziennes a provoqué d'autres changements dans la conception tant du caractère de la propriété kolkhozienne que de l'importance du contrat.

(42) Исто, с. 463 и сл.

La propriété interkolkhozienne qui se forme au cours de la coopération de production de plusieurs kolkhozes a été l'objet de discussion des juristes soviétiques qui s'occupent du droit kolkhozien. Il a été conclu qu'il s'agit dans le fond de la propriété collective des kolkhozes qui en sont les membres, que le caractère de la propriété n'a pas changé, mais qui c'est une façon d'éliminer les différences entre la propriété sociale générale et la propriété kolkhozienne au cours de l'édification du communisme dans l'U.R.S.S. Pour une telle conception les auteurs ont trouvé un appui non seulement dans les arguments juridiques mais aussi dans la Résolution du vingt et unième congrès extraordinaire du parti communiste de l'Union Soviétique, dans laquelle il a été souligné qu'au cours de l'édification communiste le niveau de la production kolkhozienne socialisée sera relevé, le rapprochement entre la propriété kolkhozienne coopérative et la propriété sociale générale sera réalisé et les limites entre elles seront écartées. En réalité, après la Résolution mentionnée toute une série de prescriptions ont été adoptées tant fédérales que des républiques fédérales et locales sur la réglementation de la coopération interkolkhozienne, la condition de l'organisation interkolkhozienne et les rapports des kolkhozes qui en sont les membres. Dans tous les cas il ne s'agit pas seulement d'une conception théorique de la nécessité d'un changement, mais d'un développement rapide des nouveaux rapports sociaux dans le village soviétique qui exige de nouvelles solutions tout aussi bien dans la théorie que dans la pratique.

En ce qui concerne les changements dans le domaine du contrat dans le droit kolkhozien, l'auteur a analysé l'état postérieur à l'année 1958, jusqu'à quelle époque on distinguait deux contrats fondamentaux dans le droit kolkhozien: le contrat à terme avec les producteurs agricoles («dogovor kontraktacii») et le contrat de rachat («dogovor zakupki»). Après 1958 et surtout après 1961 dans le fond il n'existe qu'un seul contrat pour le règlement des rapports entre les kolkhozes et les autres sujets du droit dans le domaine des échanges de biens — le contrat à terme avec les producteurs agricoles dont la nature juridique est contestable. Cependant il a été souligné de même que c'est un nouveau contrat avec le principe d'équivalence appliqué de conséquence entre les organisations socialistes, qu'il a le caractère d'un instrument de planification car il est généralement conclu à un terme assez long, de 2 à 5 ans, et que dans les contrats-types le principe de la réalisation réelle a été adopté. Dans l'article on examine aussi la question du caractère du contrat relatif à la coopération interkolkhozienne et de sa nature juridique.

A la fin de l'article le fait a été mis en relief que seul certaines tendances ont été analysées dans le développement du droit kolkhozien, vu que toute cette branche du droit se trouve dans le développement dynamique et en transformation conformément aux changements dans la structure socio-économique du village soviétique.

ПРИМЕНА НАРКОТИЧНИХ СРЕДСТАВА У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ

У периоду после првог светског рата психоанализа Сигмунда Фројда (Sigmund Freud) дала је у пракси лечења разних опсесија и неуроza извесне резултате. Међутим, ова метода је била веома спора. Отклањање одн. откривање подсвесних узрока болести путем низа разговора које је психијатар водио са пацијентом трајали су некада и до годину дана.

Др Р. Е. Хоус (Dr R. E. House) и др Хорсли (Horsley) били су први лекари који су применили методу анализирања подсвести довођењем пацијента у стање полунаркозе. На овај начин класична психоанализа скраћена је и касније је усавршавана применом различитих дрога. Ова метода названа је „нарко-анализа“. Суштина ове методе састоји се у томе што се пацијенту лагано убризгава одређена количина амитала или пентотала или неке друге дроге (на пр., скополамин) у вену све док се не доведе у стање полунаркозе. Тада се приступа испитивању које је сада веома олакшано јер постоји већа вероватноћа да се успешно продре у свест пацијента и тако нађу узроци афективног комплекса, одн. на овај начин наводи се пацијент да исприча неки догађај који крије и који чува као своју тајну (1).

Нарко-анализа међутим није остала у медицини само као средство убрзавања, скраћивањем психоанализе већ се почела примењивати и у циљу откривања органских обољења или функционално-неуролошког поремећаја, као и код симулација психоза. Када се у ове набројане сврхе примењивала онда је називана „нарко-дијагноза“.

Честа употреба ове методе, нарочито за време другог светског рата када су њоме откриване и лечене ратне неурозе и много чешће откриване симулације војних обавезника, није могла без сумње остати незапажена и од стране криминалиста. Тако је почело све веће интересовање за репертоар наркотика који се могу применити и при испитивању окривљеног у кривичном поступку. Првобитно одушевљење и први успеси ове методе на терену кривичног поступка, потпомогнути написима булеварске штампе, донели су и ново име нарко-анализи и наркодијагнози. Тако је поред назива нарко-експлорација и наркосинтеза или нарко-истрага, дошао и популарни назив „серум истине“ који је убрзо потиснуо све раније научне називе. Једно од популарних имена за читав овај поступак био је и „операција прање мозга“. Широка јавност била је обавештена да полиција најзад располаже ефикасном методом за откривање истине и да лаж више неће постојати у судским дворанама. Више довољан један мали убод инјекције и до истине биће отворен пут. Тада се десила у Француској афера Сан (Сens) која је била повод да се еминентни правници и медицинари Европе изјасне о овој методи и поставе је на право место. Интересантно је приметити да после ове дискусије, која се водила у 1949. и у томе још неколико следећих година, у литератури се више нису појављивала дела која су претресала питање примене нарко-анализе у кривичном поступку а уколико је и било таквих дела она су углавном подсећала читаоце на почетну аферу Сан и мишљења и резолуције које су после уследиле. Напоменућемо да већина данашњих европских законика о кривичном поступку изричито у својим текстовима забрањује примену нарко-анализе.

(1) Dr. J. P. de River у својем делу *The sexual criminal* описује ову методу на следећи начин. По овоме аутору треба прво дати 1/100 део грејна (1 грејн је 0,06 гр) Скополамина, после 15 минута још једну дозу од 1/100 грејна треба убризгати у вену пацијента. После овога треба сачекати следећих 20 минута и онда дати следећу дозу од 1/200 грејна Скополамина са 1/6 грејна морфина. После овога потребно је опет сачекати пола сата, па проверити да ли је пацијент запао у наркотично стање, а ако није опет му дати 1/200 грејна Скополамина и после тога почети нарко-анализу. (Dr. J. P. de River — *The sexual criminal* (second Edition), Charles C. Thomas, Springfield, USA. P. 236)

Приказаћемо у краћим цртама наведену аферу Сан користећи се материјалима објављеним у току 1949. у Међународној криминастичкој ревији (RIPC) и посебно радом угледног правника Донедје ди Вабра објављеним такође у овој периоду у наведеној ревији.

Рејмон Сан (Raymond Cens), окривљен због сарадње са окупатором, добио је у току истраге парализу једне стране тела. Ово парализу искористио је да олакша свој положај у затвору те је у том циљу и симулирао губитак говора. Експертна комисија састављена од познатих стручњака Француске Еје (D. Nauyer), Лењел Лавастин (Laignel-Lavastine) и Женил-Перен (Genil-Perin) убризгала је Сану пентотал у вену ради скраћивања психоанализе. При овој нарко-анализи Сан је у фази буђења проговорио и тако открио симулацију свога губитка говора. Пошто је на овакав начин разбијена његова симулација Сан је сматрао да је на његову штету повређен кривични поступак и поднео је 17-ом Одељењу кривичног суда Округа Сене тужбу против наведених експерата због повреда и рањавања као и због нарушења професионалне тајне. Суд је, 23. фебруара 1949. донео ослобађају пресуду и тиме је афера Сан била окончана (2).

Међутим, овај случај иако је правно био окончан и именовани вештаци, иначе познати аутори многих публикација из кривичноправне области, били ослобођени тужбе, ипак није био и теоретски завршен. Случај Сан био је у ово време повод за многе оштроумне радове у којима су угледни правници Европе подсећали јавност на опасност ове методе која је вређала тешке и још увек свеже успомене на методе Гестапоа. У овим радовима тражило се да се наркотизирање окривљеног при испитивањима у кривичном поступку изричито законом забрани и не добије своје место у кривичном правосуђу држава које су се тек биле ослободиле терора фашизма.

Правни аспект примене нарко-анализе у кривичном поступку. — Ако се пође од тога да је стање изасвано употребом наркотика веома слично стању које се добија хипнозом, онда се можда може лакше прићи решавању правне проблематике коју изазива примена нарко-анализе у кривичном поступку.

Међутим, има једна околност коју по нашем мишљењу многи аутори превиђају коментаришући ову методу. Наиме ако се прегледа стручна медицинска литература, види се да психијатри ни приближно не верују толико у успешно испитивање помоћу наркотика као правници. Наше је мишљење да зато треба поклонити пуну веру психијатрима који за собом имају више хиљада терапеутских наркоза. За разматрање правног аспекта овога проблема потребно је имати у виду и тај моменат да нормалан човек који се утврдио и концентрисао са нагоном самоодржавања на једној одбрани одн. једној верзији одбране којом одбија од себе кривицу и ако је у овој својој одбрани истрајан, резултат нарко-анализе биће подједнако некористан, као што су некорисна и саслушања лоше припремљених криминалиста. Зато смо мишљења да у кривичном поступку треба радити *lege artis* и имати у виду да савршен злочин не постоји већ само несавршена

(2) Revue Internationale de Police Criminelle, Paris, 1949.

истрага, те да спас не треба тражити у лошој и несигурној, као и у пуном смислу увредљивој протези као што је нарко-анализа.

У погледу разликовања нарко-анализе од наркодијагнозе којом се жели за ову другу доказати да као терапеутска метода може остати у примени у кривичном поступку, мишљења смо да је ова подела вештачка. Ако се подсетимо историјата нарко-анализе произилази да су и једна и друга у крајњој анализи терапеутског карактера али да логично могу овај карактер и изгубити у зависности од тога како се примењују, одн. зашто се примењују. Консултујући медицинску литературу видели смо да се и сами психијатри веома скептично држе према овоме раздвајању наглашавајући да је врло лако из једне методе прећи у другу с обзиром да се наркотизирана особа често само симболично изражава и тешкоћа је онда у тумачењу те симболике.

Присталице употребе наркотичних средстава при испитивању у кривичном поступку покушавали су да задрже нарко-дијагнозу као средство за разбијање симулације окривљеног, заснивајући своје ставове баш на већ познатој одлуци суда у афери Сан. Међутим, као што смо већ рекли, оваква дозвола увођења нарко-дијагнозе у кривичном поступку значила би у ствари увођење „на мала врата“ и нарко-анализе у кривични поступак.

Ако бисмо желели да извршимо груписање ставова европских аутора по питању примене наркотичних средстава при испитивању окривљеног, онда би се то могло учинити поделом на две групе. Код једних срећемо становишта која категорички без икаквих нијанси одбацују сва наркоиспитивања као један недозвољени атак на основна људска права и слободе. Код других, опет, не срећемо се са толиком енергичношћу за забраном већ пре захтевом за разумну примену ове нове методе уз пуну научну проверу нарочито код разбијања симулације окривљеног лица.

Како су аргументи прве групе правника мање-више познати и углавном се односе и позивају на класичне изворе из ближе или даље прошлости који су штитили човека и његов положај у друштву (Магна карта, итд.), то ћемо изнети мишљење једног присталице умерене примене нарко-анализе у кривичном поступку, проф. Ж. Гравена (Jean Graven).

Проф. Гравен сматра да питање ове примене није још толико одмакло да би се већ на овом ступњу научног развоја могла дати коначна оцена. До потпуног усавршавања ове методе проф. Гравен сматра да се може применити нарко-анализа у кривичном поступку под условом да се поштују шест правила које је изнео 1958. у Брислу на V међународном конгресу за упоредно право.

Према овим правилима до примене нарко-анализе могло би да дође само када су у питању тешка кривична дела. Окривљени би увек имао право жалбе на одлуку суда о примени нарко-анализе. Према овим правилима нарко-анализа изводиља би се од стране стручног особља и у присуству истражног судије, јавног тужиоца и браниоца окривљеног. Испитивање би имало за циљ не да се добије признање већ да се добију индикације за даљи ток кривичног поступка. У погледу пристанка окривљеног на нарко-анализу проф. Гравен сматра да уколико овакво одобрење окривљеног не постоји, не треба га узимати као прећутно признање кривице.

Став нашег законодавца у погледу овога проблема је јасан. Као што је познато, чл. 247, ст. 3 ЗКП недвосмислено каже да „није дозвољено да се према скривљеном или сведоку примене медицинске интервенције или да им се дају таква средства којима би се утицало на њихову вољу при давању исказа“. У образложењу Нацрта за ЗКП речено је у вези са овим чланом следеће:

„Овде се мисли у првом реду на употребу разних наркотичних средстава која могу довести човека у наркотично стање безвољности, али ипак може навести да говори о извесним догађајима из своје прошлости (тзв. наркоанализа). Савремена наука, служећи се додуше, овом методом код различитих психичких обољења, одлучно, готово једнодушно, одбацује њену примену у кривичном поступку. Примена те методе у кривичном поступку значила би стављање окривљеног у положај објекта једне експертизе и на бази његових изјава, које нису дате добровољно и при пуној свести, конструисати подлогу за оптужбу и судску одлуку. Окривљени се у таквом случају не би више јављао као објекат кривичног поступка, акузаторско начело било би напуштено“ (3).

У погледу примене нарко-анализе над лицима против којих је покренут кривични поступак према изворима којима располажемо, Врховни суд Југославије је само у једном случају расправљао о примени нарко-анализе у кривичном поступку и тада се својом пресудом Кж 8/58. изјаснио како против примене нарко-анализе тако и против нарко-дијагнозе, по нашем мишљењу са пуним правом с обзиром на аргументе које смо већ изнели (4).

Међутим, као што је познато чл. 247, ст. 2, ЗКП каже да „узимање крви и друге лекарске радње које се по правилима медицинске науке предузимају ради анализе и утврђивања других важних чињеница за кривични поступак, могу се предузети и без пристанка лица које се прегледа, ако због тога не би наступила каква штета по његово здравље“. У вези са овим ставом, као и у вези са Кодексом етике здравствених радника прозилазило би да се у дијагностичке сврхе може дозволити и примена нарко-дијагнозе над окривљеним, с обзиром да је ова метода безболна и да не оставља никакве штетне последице (5).

Наше је мишљење да ипак прописи ЗКП и цитирана судска одлука Врховног суда Југославије недвосмислено кажу да ова метода није дозво-

(3) Образложење нацрта за Законик о кривичном поступку, СИБ, Београд, 1953, с. 33.

(4) „Најзад, потребно је напоменути да из „историје болести“ састављене у Болници за душевне болести у коју је оптужени био упућен ради посматрања и утврђивања душевног стања, произилази да је према оптуженом на дан 15. фебруара 1956. била примењена наркоанализа и да је он у том стању, премда му нису била постављена питања о делу убиства, давао неке изјаве у вези са делом за које је окривљен. Иако ова околност није била од конкретног утицаја на одлуку суда у овом кривичном предмету Савезни врховни суд истиче да је недопуштена и у супротности са основним принципима наше кривичне процедуре (чл. 6 и чл. 247 ст. 3, ЗКП) свака примена нарко-анализе према окривљеном у току кривичног поступка, па то и у случају кад се окривљени у стању у које је на тај начин доведен, не испитује директно о инкриминисаном делу и кад испитивање не врши истражни односно извештајни орган већ то раде органи здравствене службе“. (Савезни врховни суд Кж 8/53. од 11. јуна 1958.)

(5) Види др. В. Бауер: Основе опће теорије о доказима у кривичном поступку, „Југословенска ревија за криминологију и кривично право“, бр. 2/63, с. 173. — В. Кодекс етике здравствених радника СФРЈ, Београд, 1964, с. 6.

љена ни у какве сврхе јер сви „серуми истине“ тешко погађају личност човека који се по опште усвојеним правилима сматра невиним док не буде осуђен правоснажном пресудом (чл. 3 ЗКП). Стога делимо у потпуности мишљење које је изнето у југословенском реферату на италијанско-југословенским правничким данима у Риму да „само одшкринути врата нарко-анализи значи допустити самовољу и арбитрерност у заштити права човека“ (6).

Нарко-дијагноза и професионална тајна експерта-психијатра. — Поставља се питање да ли експерт-психијатар у кривичном поступку, ако би му се дозволило вршење нарко-дијагнозе ради оцене степена урачунљивости окривљеног и разрешења осталих задатака у оквиру експертизе, има обавезу да поред онога што му је предмет експертизе саопшти суду у налазу и мишљењу или ван њега и друге податке до којих је дошао у току наркодијагнозе а које су релативне за утврђивање истине у кривичном поступку или га професионална тајна спречава у овоме (7).

Обично се при разматрању овога проблема истиче да не треба заборавити да лекар не престаје бити лекар ни када је судски експерт. Нема сумње да би поколебано поверење индискрецијом лекара онемогућило све касније интервенције јер би окривљени увек идентификовао психијатра и иследника. Међутим, треба имати у виду да постоје и такве ситуације у којима су некад овако релевантне чињенице битне и за саму истину утврђивања у експертизи. Постоји више покушаја проналажења „еластичних решења“ да би експерт упркос чувању података добијених на поверење ипак био дужан да суду нагласи да располаже оваквим подацима али да их не може открити због професионалне тајне. Нема сумње да овакво решење нема никакве практичне вредности већ је издизање једног начела етике на рачун истине у кривичном поступку. По другом решењу, психијатријски експерт требало би да пре експертизе упозори окривљеног да је он само орган суда и да о свим изјавама окривљеног мора да обавести суд.

Насупрот оваквим схватањима постоје још екстремнија мишљења која су дошла до изражаја, према цитираном раду Фреја (Freu), на састанку швајцарског криминолошког друштва. Једно од таквих је да је експерт апсолутно обавезан да пружи органима сва обавештења у вези са подацима до којих је дошао нарко-дијагнозом. Сматра се, такође, према неким мишљењима изнетим на овоме састанку, да је не само непотребно стварање поверења између психијатра-експерта и пацијента одн. окривљеног, јер је овакво поверење знак пристрасности експерта а она је недозвољена у кривичном поступку. Највише се критике обично упућују схватања да се терапеутика не може одвојити од психијатријске експертизе. Већина сматра да би експерту-психијатру требало забранити психотерапеутику при нарко-дијагнози а у изразитим случајевима (хитност!) треба онда окривљеног поверити другом лекару јер се у начелу рад експерта и психотерапеутски рад искључују. Наравно да овакво мишљење предвиђа да се при нарко-дијагнози у ствари предузимају и одређени психотерапеутски

(6) В. Н. Срзентић: Заштита права личности у југословенском кривичном праву, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 3/63, с. 336.

(7) Види Е. Freu: Le secret professionnel de l'expert psychiatrique, „Revue internationale de criminologie et de police technique“, № 1/57.

захвати и да је она саставни део психо-терапеутике. Ако би се усвојило последње изложено схватање, неоспорно би излазило као закључак да не може бити говора о обавези чувања лекарске тајне од стране психијатра-експерта јер лекар онога тренутка када постане експерт престаје на неки начин да буде лекар и постаје помоћник суда те у овоме својству и потпада под општу обавезу пријављивања као и сваки други функционер репресивне власти. Свакако да није тешко овоме екстремном мишљењу ставити приговор и подсетити се да лекар никада не сме престати да буде лекар а да од експерта-психијатра не можемо и не треба да очекујемо да постане „иследник у белом мантилу“.

Поставља се питање да у случају да се сложимо да постоји дужност пријављивања суду чињеница сазнатих за време нарко-дијагнозе, докле би ова дужност ишла. И по овоме питању постоје разна мишљења. По једноме мишљењу ова дужност иде толико далеко колико је то неопходно за извршење повереног задатка. Међутим, све чињенице које би спадале у оквиру експертисе морале би свакако бити поднете суду, док психијатар не би био дужан да открије и оне чињенице које се не појављују као нужне за потврду веродостојности вештачења јер експерт по овоме мишљењу није помоћник суда у истраживању истине у ономе смислу као што су то други органи правосуђа већ је његова дужност да у оквиру утврђивања чињеница, које су задатак његове експертисе, помогне суду у утврђивању истине а остале чињенице изостави осим у случају ако је реч о томе да суд оваквим прећуткивањем може доћи до тешких заблуда. По овоме мишљењу експертско право било би да иде на концентрисање напора и расветљавање питање одговорности окривљенога, као и давања одговарајуће прогностике и терапеутских мера у случају откривања неких психичких тегоба или болести. Задатак у овоме смислу био би да суду помогне у оцени чињеничног стања, а посебно оцене личности окривљеног, пошто суд не располаже оваквим специјалним знањима, тако да би неовлашћено откривање неких чињеница из експертисе била повреда и службене а не само професионалне тајне (8).

Посебно је потребно имати у виду и неугодну ситуацију у којој би се нашли психијатри када би били обавезни да пријављују деликте својих пацијената о којима сазнају у своме редовном послу, те да оваквим кривичним пријавама ремете неопходно поверење и онемогуће каснију терапију пацијената. Ако се има у виду да окривљени никада није дужан да сведочи против самога себе а да посебно није дужан ни да говори истину, онда по нашем мишљењу не би постојала ни правна обавеза како за суд тако ни за судског експерта да се окривљени испитује кроз злоупотребу једне професије и устаљеног поверења које гаји окривљени према лекару. Мишљења смо да је оваква злоупотреба супротна одредбама ЗКП и да експерт није представник репресивних органа већ лице коме је поверено утврђивање, објашњење и оцена чињеница у погледу којих суду недостаје потребно знање. Међутим, поново морамо нагласити да ипак постоје чињенице које су из интимне сфере окривљеног и које стоје у вези са

(8) В. Е. Frey: *op. cit.*

извршењем задатка експертизе те их у оваквим ситуацијама експерт не би могао да ускрати пред судом.

Наше кривично законодавство, као што је познато, познаје посебно кривично дело неовлашћеног откривања тајне (чл. 157 КЗ). Ово кривично дело чини свако оно лице које неовлашћено открива тајну за коју је сазнало у вршењу свога позива. Међутим, основ за искључење противправности постоји према чл. 157, ст. 2, КЗ у случају када неко од ових лица открије тајну у општем интересу или у интересу другог лица који је претежнији од интереса чувања тајне. Овде је, значи, суду остављено да оцени да ли је постојао општи интерес за откривање тајне односно да ли је постојао интерес неког другог лица који стоји у сукобу са чувањем тајне и који је претежнији (9).

Недавно донети Кодекс етике здравствених радника СФРЈ констатује у својим начелима да је лекар, поступајући по правилима науке и струке, у своме раду независан и слободан у избору начина и средстава деловања и зато од свих здравствених радника најодговорнији пред својом савешћу, болесником и друштвом (10). Међутим, у овим начелима такође се наглашава да здравствени радник вршећи свој рад савесно, пожртвовано и хумано и по свом најбољем знању, неће никад ова своја знања и способности употребити противно принципима хуманизма и своје савести, поштујући при томе личност сваког човека те неће ни речју, ни делом повредити његово људско достојанство.

Поред општих начела, Кодекс етике изричито каже да све што здравствени радник при обављању свога позива сазна о болести и о интимностима личног и породичног карактера мора да чува као професионалу тајну. Од ове обавезе може да одступи само ако је то неопходно за болесника, породицу или друштво, и тада у овим границама здравствени радник остаје морално и лично одговоран за саопштене податке.

Мишљења смо да се Кодекс етике поклопио са начелом израженим у чл. 157 КЗ који такође предвиђа постојање професионалне тајне као неспходног предуслова за успешно обављање одређених професија али такође и могућност одступања од ове обавезе када је реч о општим интересима одн. када се мора учинити мање зло да би се спречило веће.

Сличне ставове срели смо и у етичким стандардима психолога САД као и у другим кодексима који се баве у оквиру својих начела питањем чувања тајне сазнате у оквиру одређене професионалне делатности (11).

Наше мишљење је стога да експерту-психијатру треба упућивати окривљеног на психијатријски преглед под којим се јасно подразумева оквир и задатак ове експертизе. По логици ствари експерт би ради остварења задатака експертизе имао права да примењује све адекватне методе овога пута не у циљу терапије већ у циљу дијагностицирања окривљеног (в. Кодекс етике). Са овога угла посматрања, а у вези чл. 247, ст. 2, ЗКП,

(9) В. Н. Срзентић: н. д., с. 332.

(10) В. Кодекс етике здравствених радника СФРЈ, Београд, 1964, с. 6.

(11) На пример, Етички стандарди психолога САД у 6 начелу: Поверљивост, под а) кажу да „подаци примљени у поверењу откривају се само после ближљивог размисљања и то онда кад је јасно да прети озбиљна опасност неком појединцу или друштву у целини, па и тада само одговарајућем стручњаку или представнику власти“. («American Psychologist», 1959, 14, № 6, s. 280).

нарко-дијагноза би изгледала дозвољена у кривичном поступку. Међутим, мишљења смо да с обзиром на подударност нарко-анализе и нарко-дијагнозе, може доћи до сазнавања и низа других веома значајних података за утврђивање истине у кривичном поступку (напр., место закопавања леша). Стога смо мишљења да нарко-дијагнозу не треба дозволити у кривичном поступку и из овога разлога јер се њеном применом могу сазнати и такве чињенице које излазе из оквира захтева суда упућеног психијатру и доводе до незавидне ситуације у којој се психијатар налази у дилеми хоће ли користити могућност одступања од свог етичког начела — чување професионалне тајне или ће у случају сазнавања чињеница од посебног значаја за утврђивање истине у кривичном поступку ради општих интереса открити ове чињенице до којих је дошао на основу поверења окривљеног и тако се претворити у „иследника у белом мантилу“.

Др. Живојин Алексић

R É S U M É

L'application des produits narcotiques dans la procédure criminelle

L'application des produits narcotiques dans la procédure criminelle a été l'objet d'un grand nombre de travaux, dans lesquels les juristes réputés du monde ont attiré l'attention de l'opinion publique sur le danger que représente cette pratique et ils ont réclamé qu'il soit expressément interdit par la loi de narcotiser l'inculpé au cours de l'interrogatoire dans la procédure criminelle.

Dans ce travail a été expliqué la naissance et le développement de la narco-analyse et de la narco-diagnose, leur distinction et les essais de l'application des produits narcotiques dans la procédure criminelle, surtout pendant la deuxième guerre mondiale, quand ces produits ont été utilisés, par exemple, pour déceler la simulation des recrues.

Beaucoup d'auteurs n'aperçoivent pas, en commentant l'application des produits narcotiques, la circonstance que les psychiatres sont bien loin de croire comme les juristes à l'efficacité de l'instruction à l'aide des narcotiques. C'est pourquoi l'auteur de ce travail est enclin à adopter l'opinion des psychiatres et il souligne qu'il est nécessaire d'agir dans la procédure criminelle en tout premier lieu lege artis et de tenir compte que le crime parfait n'existe pas, mais seulement l'instruction imparfaite, en sorte qu'il ne faut pas chercher le salut dans une thèse mauvaise et peu sûre, qui est outragieuse dans toute l'acception de ce terme, comme l'est par exemple la narco-analyse.

La position du législateur yougoslave est claire, au sujet de l'application des produits narcotiques, et dans le troisième alinéa de la Loi de procédure criminelle il est stipulé de manière précise que: »il n'est pas permis d'appliquer à l'égard de l'inculpé ou du témoin des interventions médicales ou de leur donner de tels produits par lesquels on pourrait influencer sur leur libre arbitre à l'occasion de leur interrogatoire«. Une décision de la Cour Suprême de Yougoslavie a été formulée dans ce sens, par laquelle la Cour

s'est prononcée non seulement contre la narco-analyse, mais aussi contre la narco-diagnose (Kz 8/58).

L'auteur est d'avis que l'application des produits narcotiques dans la procédure criminelle dans le but d'établir la vérité n'est pas permise, car tous les «sérums de la vérité» portent une atteinte très grave à la personnalité de l'homme qui, selon toutes les règles admises, est considéré comme non-coupable tant qu'il n'a pas été condamné par un jugement valable (article 3 de la Loi de procédure criminelle), d'où il s'ensuit que le seul fait d'entrouvrir la porte à la narco-analyse ou à la narco-diagnose dans la procédure criminelle signifierait l'arbitraire dans la protection des droits de l'homme.

La question a été posée dans ce travail si le psychiatre expert, en cas qu'il serait autorisé de procéder à la narco-diagnose, aux fins d'estimer le degré de responsabilité de l'inculpé, est obligé de porter à la connaissance du tribunal, en dehors de ce qui a été l'objet de son expertise, les autres indices qu'il a découverts au cours de la narco-diagnose, et qui sont de conséquence pour établir la vérité dans la procédure criminelle, ou bien si le secret professionnel l'en empêche.

L'auteur pense que dans la demande par laquelle l'inculpé est envoyé à l'examen psychiatrique il faut déterminer clairement les cardes et le but de l'expertise. Cependant, eu égard qu'il existe une coïncidence de la narco-analyse et de la narco-diagnose, car il se peut qu'on apprenne toute une série de faits qui sont importants pour établir la vérité, tel que, par exemple, l'endroit où le cadavre a été enterré, l'auteur considère qu'il ne faut pas permettre la narco-diagnose dans la procédure criminelle. Si l'on permettait l'application d'une telle méthode le psychiatre pourrait se trouver dans une situation embarrassante, car il aurait à décider s'il doit profiter de cette circonstance pour se départir de son principe éthique — le respect du secret professionnel, ou bien si dans l'intérêt général il doit révéler ces faits, qu'il réussit à découvrir en vertu de la confiance de l'inculpé et de se transformer de cette façon en «juge d'instruction dans un manteau blanc».

НАСТАВА СТАТИСТИКЕ НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ

Увођење ступњевите (тростепене) наставе на Правном факултету у Београду, чији је ранији систем наставе био јединствен и трајао четири године у коме се настава почев од прве до последње године студија продубљивала тако да се тек у последњој години студија добијало завршно знање правника, има вишеструк значај.

На првом месту, сврха овако реформисаног система наставе је да се факултетско образовање што боље усклади са потребама привредног и друштвеног развоја земље. С друге стране, досадашњи развој привреде и друштва захтева да се настава на Факултету усмери у правцу формирања разноврснијих и више специјализованих правника. У овом захтеву треба истаћи не толико диференцирање и специјализовање квалификованих правника у разним областима друштвеног живота већ више њихово диференцирање у вертикалном смислу, тј. према нивоу њихових стручних квалификација. И најзад, ова реформа наставе на Факултету дала је подстрека многим раније дипломираним правницима и другим стручњацима да кроз последњи ступањ наставе продубе и допуне стечена знања у теорији и пракси, а што је од посебног значаја за уздизање висококвалификованих правничких кадрова у земљи.

У овако реформисаној факултетској настави, проблем наставе статистике заслужује посебну пажњу и то из разлога:

- што прелаз на ступњевиту наставу треба искористити за отклањање неких недостатака у досадашњој настави ове дисциплине,
- што треба одредити место, обим и улогу статистике, тј. статистичког образовања правника на појединим ступњевима наставе и најзад,
- што настави статистике треба омогућити да излаже специјалне проблеме на трећем ступњу — као највишем нивоу факултетске наставе и то за оне студенте који ће се бавити научним истраживањем друштвених појава, за магистре наука.

Потребе које одређују место и улогу наставе статистике. — Проблем наставе статистике у новом систему наставе Факултета треба разматрати са више становишта:

— статистике као метода општенаучне методологије који се користи у свим областима наука и техника обухваћеним наставним планом Факултета,

— потреба струке у целини, као и потреба појединих нивоа стручности и најзад, са становишта,

— који од статистике као научне методологије тражи инструменте рада помоћу којих се долази до конкретних резултата истраживања на разним подручјима наука и праксе.

Чињеница је да се данас статистички метод користи у читавом низу дисциплина које чине садржај наставног плана Правног факултета као: социологија, привредни систем, криминологија, јавна управа, финансије, друштвено-политички систем, радно право, економска политика, социјална политика и друге научне области.

Циљ наставе из ових предмета је „оспособљавање стручњака за правне и друге друштвене службе, да развија правне и друге друштвене науке [...]“ негујући код слушалаца смисао за научно мишљење а посебно смисао за документовано методолошко расуђивање. Овако постављен циљ наставе на Факултету у великој мери одређује и улогу и место статистике у факултетској настави.

Са овом констатацијом далеко смо од помисли да истичемо примарност и искључивост статистичког метода у методолошком расуђивању. Познато је да методолошко расуђивање не одбацује, на пример, индивидуалне квалитете као: интуицију, искуство, инстинкт, рутину, обдареност као и друге способности за решавање појединих питања, али поред њих, — и у многим случајевима уместо њих, — до пуног изражаја долазе резултати истраживања проистекли из познавања чињеница и научне методологије, — као извора за практична истраживања карактеристика друштва у коме веома значајну улогу има — статистички метод.

Проблем интеграције компонената у методолошком расуђивању на које се нужно ослања рад правника као друштвеног радника у најширем смислу речи постоји и у питању је само јачина учешћа у односу спонтаних према методолошким одлукама. Међутим, многи разлози говоре у прилог одлука заснованих на методолошким поставкама. Наведимо неке од њих: спонтано осећање за решавање друштвених проблема није довољно, оно захтева проверу; одлуке које се доносе не могу бити индивидуалног карактера; за доношење одлука потребна је документација; документација није увек доступна, њу треба „произвести“ према начелима и уз признат научни поступак; примена оваквог поступка најчешће захтева да се користе услуге статистике — схваћене као материјални резултат, као плод статистичког поступка у истраживању чињеница — а све ово претпоставља одговарајуће статистичко образовање.

За обављање своје значајне функције у друштву правник се мора статистички образовати на нивоу који захтева употребу статистичког метода и његове примене на одређеним подручјима друштвеног, политичког и привредног живота земље. Његов рад на упознавању проблема из делокруга управљања, анализе података о појавама, доношења закључка по одређеним питањима, не може да се ослања на статистичке квалификације других стручњака као, на пример економиста, математичара или професионалних статистичара; он мора да познаје статистичку методологију и она треба да постане саставни део његовог општег и стручног образовања.

Ово наглашавање потребе за статистичком стручношћу и културом не пледира за место статистике у наставном плану — јер је статистика предмет

изучавања на Правном факултету од његовог оснивања — већ да се испита вредност тог места, обим и концепција програма које настава из статистике данас има, као и улога ове дисциплине у формирању правника.

Овако постављен проблем наставе статистике на Правном факултету у Београду истиче неколико битних питања: 1. за коју стручну квалификацију предвидети обавезно статистичко образовање правника; 2. како решити проблем обима програма и избора његовог садржаја; 3. за какву се концепцију програма одлучити и 4. које начине и облике користити у излагању ове сложене проблематике.

Концепција програма наставе статистике. — Према наставном плану од 1961 настава статистике се одржава: у оквиру редовне наставе на првом ступњу у трајању од једног семестра у другој години студија, са 30 часова предавања и 15 часова семинара; у оквиру наставе за стицање степена магистра економских наука, као специјални курс у трајању од два семестра и у оквиру наставе Методологије друштвених наука и то за слушаоце трећег ступња наставе — економског смера.

Са овим облицима наставе, статистички метод је добио место дисциплине коју је могуће изгладити почев од нивоа елементарне статистике. преко теорије статистичке методологије на вишем нивоу, до статистичке специјализације.

Излагања елементарних статистичких метода предвиђа основни курс статистике према наставном програму Основи статистике који је обавезан за све студенте друге године студија на Факултету. Виши курс опште, теоријске статистике намењен је слушаоцима трећег ступња и то само будућим магистрима економских наука, а специјализација, као изборни предмет на трећем ступњу магистарске наставе економског смера за слушаоце који се интересују за специфичне проблеме статистичког истраживања у области економских појава.

За све слушаоце наставе статистике дате у описаном оквиру система наставе на Факултету, претпоставља се изванредан ниво предзнања: за слушаоце Основи статистике средњошколско знање математике (и то елементарни математички поступци) а за слушаоце трећег ступња наставе темељније знање елементарне статистике и основа теорије вероватноће. Без ових предзнања било би тешко очекивати факултетски ниво наставе статистике која треба да испуни два основна циља: 1. да упозна слушаоце са тековинама савремене статистичке методологије и повеже наставу са праксом, односно са проблемима које поставља привредна и друштвена изградња и 2. да слушаоце упозна са проблемима научном истраживања која се врше у многим областима друштвеног живота.

Питање којим путем треба ићи у обучавању студената са статистичком проблематиком је дуго на дневном реду многих дискусија на Факултету и ван њега(*). У овим дискусијама констатован је јединствен став у погледу корисности и неопходности статистике у образовању правника, али

(*) Анкета о настави статистике на Правном факултету, „Статистичка ревија“, Београд, 1954. — Интерфакултетска конференција правних факултета у земљи — Резолуција конференције наставника економских предмета на правним факултетима о настави статистике — Дискусија о наставном програму Основи статистике предмету наставног плана Правног факултета у Београду, Комисија за програме, 1961

је запажена и неуједначеност у неким суштинским питањима као: шта је статистика као наставна дисциплина на Правном факултету, какав је њен програм, број часова, облици наставе, коју специјализацију из ове дисциплине пружити правницима и др.

Постојање више различитих схватања о овим питањима, као и раније прилично укорењено мишљење да је статистика на правним факултетима спредна дисциплина, стварала је озбиљне тешкоће у одређивању места и садржаја овог предмета. Због тога се настава статистике на Правном факултету дуго времена сводила на излагања конвенција и статистичке технике у прикупљању података о чињеницама. Практично, овакав садржај наставе статистике упознавао је студенте права са методологијом која обезбеђује контакт са чињеницама али се није ишло даље од прикупљања статистичке грађе.

Тако конципирана, статистика је правницима излагана као техника с тим што се овој техници додавала и по која специјална, посебна статистика као: демографска, кривично-судска, привредна и сл. Овакав став у одређивању места и садржаја статистике карактерисао је и многе друге факултете у земљи, а није био изузетак ни за поједине европске земље — погостову оне зассталије.

Крупан напредак у модернизацији ове дисциплине у свету која је добила најразноврсније видове обелодањене у стручној литератури, као и чињеница да је данас статистичка пракса и теорија у нашој земљи остварила значајне резултате, поставили су захтев да се прекине са дотадашњом праксом наставе статистике и да се постави ново схватање наставе статистике које би могло да испуни неколико битних задатака: прво, да се у настави статистике изложи савремена теорија и пракса; друго, да се настава повеже са праксом са проблемима које поставља друштво и треће, да се настава прилагоди специфичним условима и потребама струке као и појединим нивоима стручности.

У обављању ових задатака настава статистике у свом програму морала би да се држи неколико претпоставки: 1. правнику је потребна елементарна статистика као део обавезног образовања; 2. елементарну статистику нужно је подићи на виши ниво како би дипломирани правници могли више и успешније сарађивати са статистиком као извором података о чињеницама; 3. елементарну статистику треба програмски и тако поставити да од правника не прави статистичара већ да га упућује у статистичку методологију са циљем да сазна како се врши анализа прикупљених података, тј. да га упутује који и какви се закључци могу изводити из прикупљених података; 4. на трећем ступњу студија, настава статистике треба да обухвати излагања теорије статистике, тј. продубљивање статистичке проблематике са оријентацијом да слушаоце оспособи за примену одговарајуће методологије, или како се то каже, да у њему формира „научно чуло“ које му омогућује боље и лакше сналажење у проблемима теорије и праксе.

Програм наставе статистике на првом ступњу. — У концепцији новог наставног програма из Основа статистике стоји схватање да је Правни факултет у првом реду наставна установа у којој се студент упознаје са проблемима правних и других друштвених наука и са основним методима за

решавање тих проблема. Овакву наставу карактерише повезивање теорије са праксом, у којој се траже конкретни и типични примери живота који се пред студентима анализирају у свим својим основним аспектима и решавају са циљем да студент уочи како наука прилази проблему и како се користи својим методолошким инструментаријумом. Као резултат овако постављене организације рада на Факултету, правник је у нашем друштву схваћен као друштвени радник кога сусрећемо не само у судству и тужилаштву већ и у привредним, политичким и друштвеним организацијама, државној управи, школству, итд.

Овако оријентисана настава и резултати који се од ње очекују изискују да се програмом наставе статистике обезбеди у ствари једно допунско образовање правника. У овој функцији, настава статистике треба кроз програм да оспособи студента да самостално употребљава елементарне статистичке методе. Због тога наставни програм из овог предмета не предвиђа излагања о посебним статистикама, јер се сматра да је целиходније наставу усмеравати на упознавање опште статистичке методологије, а у оквиру семинара и практичних радова повезати текуће, практичне проблеме науке и струке са статистичким методама за њихово истраживање.

Програм наставе статистике за предмет Основи статистике ограничава се на излагања елементарних метода који пружају основе дескриптивне и аналитичке статистике у којима су нарочито наглашени чисто методолошки проблеми који студента упућују у то који све методи постоје, када ће их користити, како ће их формирати и о чему га обавештавају резултати проистекли из њихове примене. Проблеми статистичке технике сведени су на најмању меру или чак у многим случајевима елиминисани из разлога што се ова техника и њени детаљи најједноставније савлађују кроз праксу.

У излагању метода изнетих у програму дат је примат статистичкој анализи, што у ствари диктира већ истакнути став према коме се правник у настави статистике не спрема за статистичара у најбуквалнијем смислу речи, — за онога који обавља претходне фазе рада у формирању података о чиљеницама, — већ за стручњака који влада елементарним методама статистичке анализе. „Као год што се способност једног архитекте не огледа у прикупљању грађевинског материјала, цигле, песка, бетона и др.“ тако се ни способност истраживача друштвених појава, што је често предмет рада и правника, не исцрпљује у прикупљању статистичке грађе о осуђеним лицима, социјалној заштити, друштвено-политичким организацијама, становништву, склопљеним браковима, самоубиствима и сл. — него у његовој спремности да из података извуче потребне закључке о односима, законитостима, правилностима и тенденцијама у појавама.

Доследност овом ставу изискује да се настава статистике повеже са решавањем практичних питања. Наставни програм то решава обрадом низа примера из струке. Циљ оваквог илустровања најважнијег дела статистичке методологије јесте да се студент упозна са резултатима нашег друштвеног развоја и да схвати значај статистичког метода као теоријско-практичног инструмента који у нашим условима рада више него у осталом овету представља свакодневно оруђе савременог стручњака.

Како се поменуте карактеристике изражавају у наставном програму. који обим он добија, види се из прегледа методских јединица:

Увод. Порекло и развој статистике: пребројавање, статистичке школе, статистика и рачун вероватноће, статистика данас.

Статистика и њен циљ: шта је статистика? три интерпретације статистике, статистика у друштву и привреди.

Статистичка активност и њена организација: проблеми организације статистичког рада, организација статистичких служби, југословенска статистичка служба и њена организација, статистичка документација.

Основни појмови у статистици и методолошки основи формирања статистичких података. — Појмови и симболи у статистици, статистички термини и њихове карактеристике, статистички податак, статистичке раздеобе, статистичке варијације, статистичке грешке, статистичка вероватноћа, статистички узорак, статистичко изражавање.

План и принципи статистичког истраживања: Израда плана статистичког истраживања, три фазе рада у плану истраживања, елементи појединих фаза статистичке активности.

Методолошки основи читања и тумачења статистичких података: претпоставке за правилно тумачење статистичких података, критика статистичких података, деформације и злоупотребе података, упоређивање — суштина тумачења статистичких података.

Статистичко истраживање структуре друштвених појава. — Статистичко-аналитички прилаз истраживању обима и структуре друштвених појава: анализа раздеоба према атрибуту, опис раздеобе фреквенција, теоријске раздеобе, графичко приказивање раздеоба. Карактеристике раздеобе фреквенција: средње вредности, квантили, децили и перцентили, мере одступања, мере облика раздеобе.

Теоријске раздеобе: нормална, биномна и Пуасонова (Poisson) раздеоба.

Раздеобе из узорка: случајност и репрезентативност узорака, Процес одабирања узорака, величина узорака, оцењивање на основу узорака, тестирање хипотеза.

Статистичко мерење односа међу друштвеним појавама. — Природа односа међу појавама и статистички поступак у њиховом отклањању, етапе рада у истраживању корелације међу појавама, проблеми статистичке анализе односа међу појавама.

Односи међу појавама које карактеришу квантитативна обележја: линија регресије, коефицијент корелације, ранг корелација.

Односи међу појавама које карактеришу квантитативна обележја: очекиване фреквенције, хи-квадрат критеријум, коефицијент контингенције.

Статистичко истраживање динамике друштвених појава. — Временске серије и проблеми њихове анализе, Природа временских серија, графичко приказивање временских серија, временске варијације.

Утврђивање еременских варијација: утврђивање опште тенденције у развоју појава, апроксимирање тренда и његов аналитички метод, утврђивање сезонских и цикличних колебања у појави, коваријација.

Индекси динамике: проблеми формирања индекса динамике, индивидуални и групни индекси динамике, индекс трошкова живота.

Програм наставе статистике на трећем ступњу. — Трећи ступањ наставе пружа посебне могућности усавршавања у статистици. О условима који у том погледу постоје било је већ раније речи. Овом приликом разматра се стање ове наставе само на економском смеру трећег ступња и то у облику предмета статистичке теорије и статистичке специјализације.

Одлука о организовању наставе статистике на економском смеру није случајна. У питању су студије о врло сложеном организму као што је привреда која представља једно од најразвијенијих поља примене статистичке методологије у погледу нумеричког изражавања њеног рада и анализе, њених основних категорија.

Примена статистичког метода у изучавању економских појава претпоставља познавање читавог низа специфичности својствених не само привреди као целини већ и појединим привредним областима. Тако је могуће привредно-статистичку проблематику дати у облику једног повезаног система показатеља који садрже основне методе статистичког обухватања економских појава, или преко појединих специјалних курсева који би имали за предмет статистички термин појединих економских категорија.

У кратком року постојања трећег ступња наставе на економском смеру Правног факултета примењена су оба начина и сада је већ могуће извући неке закључке из стечених искустава.

Настава статистике на трећем ступњу економског смера отпочела је излагањем статистичке специјализације о проблемима билансирања у привреди. Деђутим, курс је замишљен као циклус излагања која би обухватила многе актуелне теме статистичке специјализације као: трендови привредног развоја, друштвено рачуноводство, економетријски модели, економске прогнозе, испитивање тржишта, операциона истраживања, линеарно програмирање, планирање статистичког узорка и слично.

За прву тему из статистичке специјализације одабрана је статистичка методологија обухватања агрегата производње као што су народни доходак и друштвени производ под називом: друштвено рачуноводство као статистичко-економски инструмент за анализу структуре и функционисања привреде у целини и откривање података о функционисању система и повезаности појединих делова тог система.

Наставним програмом из све специјализације било је предвиђено следеће градиво:

Општа разматрања о друштвеном књиговодству. — Дефиниција друштвеног рачуноводства и његов предмет, токови привредног процеса и њихов одраз у друштвеном рачуноводству, обим и оквири друштвеног рачуноводства, функције и значај друштвеног рачуноводства, облици друштвеног рачуноводства: друштвено рачуноводство засновано на мерењу националног доходака и друштвеног производа, друштвено рачуноводство на бази input-output анализе, друштвено богатство, остали облици друштвеног рачуноводства.

Друштвено рачуноводство западних земаља. — Међународни стандард друштвеног рачуноводства, теоријске поставке система друштвених рачуна Уједињених нација, проблеми технике и концепције у систему рачуноводства УН, неки модели друштвених рачуноводстава.

Југословенски систем друштвених рачуна. — Друштвено рачуноводство у условима наше привреде, Наш систем друштвених рачуна и биланса: шема система, систем табела међусобних односа привредних делатности, методолошке основе система, југословенска привреда посматрана кроз резултате које даје систем друштвених рачуна и биланса.

Према наставном програму из предмета Друштвено рачуноводство слушаоцима је дата методолошка и техничка страна билансирања у привреди са оријентацијом да се преко овог статистичког инструмента економиста боље и лакше сналази у мноштву приказаног статистичког материјала, посебно у погледу његовог коришћења у аналитичке сврхе.

Програм је имао за задатак да друштвено рачуноводство представи као савремен статистички метод који у себи укључује систем података о привредној активности у целини, а који одражава кретање свих појавних облика активности у привреди и пружа извод обима и структуре најкарактеристичнијих величина, тј. показатеља неопходних за економску анализу и предвиђања развоја привреде. Овај специјални курс одржан је у току две школске године 1960/61 и 1961/62.

Школске 1962/63 донета је одлука о обавезности слушања и полагања испита из предмета Методологија друштвених наука у чијем се посебном делу предвиђа и излагање о статистичком методу.

У немогућности да се организује истовремено и статистичка специјализација и статистичка допуна у оквиру Методологије, привремено је прихваћено решење да се на економском смеру трећег ступња натасве излаже статистичка методологија у истраживању економских појава. Тако је у току школске 1962/63 настава статистике добила нови облик специјализације, истина оне која представља одступање од првобитно замишљене специјализације.

Потреба да се у овом курсу слушаоцима економског смера пружи преглед статистичких метода и извора, тј. захтев да се економске појаве сагледају и у њиховим конкретнијим појавним облицима и у разним варијантама њиховог статистичког изражавања наметнула је израду програма који би носио обележје упознавања слушалаца са економским појавама посматраним кроз призму статистике.

Према овом првом нацрту овај програм добио је следећи садржај:

Увод. — Теоријска статистика у конкретним истраживањима економских појава, систем статистичких истраживања у привреди, базични статистички концепти у истраживању економских категорија.

Статистички методи истраживања економских појава. — Обим и начини посматрања економских појава, статистичке концепције, математичке функције у испитивању понашања економских појава, статистички третман временских серија, статистичка презентација економских појава.

Статистичко изражавање неких значајнијих економских категорија. — Репрезентативне величине у економским појавама и њихова варијација, синтетички индекси динамике, агрегати производње, билансирање у привреди.

Статистичко-математичке формације у истраживању економских појава. Трендови привредних кретања, функције понуде и тражње на тржишту, прогнозе — очекивања у економском развоју, облици тенденција у варијацијама економских појава.

Статистичко закључивање. — Статистичке оцене параметара у основном скупу, стратификован узорак, тестови значајности.

Проблеми наставе статистике. — Реформа факултетске наставе ставила је на дневни ред прилагођавање наставе статистике циљевима и оквирима новог наставног система. У вези са тим питање организовања наставе статистике разматрано је са свих аспеката и донета је одлука о ставу, месту, обиму и облицима рада у поменутој настави, а што је истакнуто у раније датом осврту на концепцију и карактеристике наставног програма из овог предмета.

У оцени досад постигнутих резултата на првом ступњу наставе, вредно је истаћи напоре који су учињени да се ова сложена наставна дисциплина што више приближи студентима и да је практично користе као инструмент анализе. Ту оцену недвосмислено потврђује чињеница да је нови програм привукао знатно већу пажњу и интересовање студената што се повољно одразило и на последње испитне рокове. Све то у доброј мери указује да је организовање наставе и наставни програм пошао dobrим путевима до коначне потврде најисправнијег схватања о настави статистике на Правном факултету које ће се искристалисати после дужег искуства.

Несумњиво да ће се ова настава на свом путу усавршавања сусретати са многим проблемима које засада није могуће предвидети али је већ сада могуће указати на неке од њих који траже решења

Просечни ниво знања из статистике који постижу студенти првог ступња још увек није задовољавајући. Достигнути ниво треба постепено усавршавати, објективизовати и модернизовати с обзиром да и потребе за статистичким образовањем све више расту, што се нарочито односи на кадрове који се спремају за анализу и истраживања у структурно и развојно све сложенијем домену друштвене стварности. Ово је захтев који се мора респектовати. Међутим, за успешно испуњење овог захтева треба отклонити један, не тако мали и незначајан проблем.

Савременост у излагању статистичке проблематике почива на статистичко-математичким конструкцијама које су досада из разлога који су већ поменути, изостављене или свођене на најмање могућу меру, да би се избегли непотребни сукоби са „тежом” материјом.

Овај уступак је привремен и дошао је као последица недовољног и неуједначеног знања из математике у досадашњим генерацијама чије је редовно и темељније школовање било ометано ратним и поратним приликама. Међутим, ово толерисање не би могло да се односи и на нове генерације чије је шксовање нормално текло. Оваквом ставу могло би се приговорити да постоји велики број студената који се још увек уписују на Факултет а који потичу из старијих генерација чије је математичко образовање мањкаво и за које би тако оријентисана настава статистике била недовољно приступачна. Ове случајеве, међутим, ма како били бројни не би требало узети као аргумент да се предмет програмски не подигне на виши ниво.

Ова напомена нема за циљ да истакне математику у први план статистичког образовања правника већ се она односи на потребу слободније и

шире примене математике као језика у статистичком изражавању као и против њеног избегавања по сваку цену, што је досада био случај.

На успех наставе статистике у великој мери утиче темпо којим се она одржава. Тематика коју излаже предмет статистика мање је вербална и захтева више напора у савлађивању. Она се не изучава прочитавањем целине њеног садржаја већ систематским, поступним радом. Стицање њених знања подсећа, како је то давно пригодно речено, на процес настајања стена — таложењем, а истовремено повлачи за собом и блаже дозирање њеног градива било у предавањима, семинарима, практичним радовима или учењу.

Анализа успеха студената показује да би овај био знатно бољи, — или бар плаћен мањом ценом у залагању, — ако би се предмет излагао спорим темпом, у току два семестра, при чему није битно повећање броја часова предавања и семинара већ умереније дозирање ове сложене наставне дисциплине.

Што се тиче трећег ступња, искуство показује да настава статистичке методологије добија у овом ступњу изванредно поље примене а посебно да она много доприноси успешном раду овог ступња наставе на Факултету. Потребне које постављају научна истраживања су огромне. Једна анализа о искуствима у настави трећег ступња констатовала је да се „научно-истраживачка пракса треба што више да састоји у истраживању материјала и извора за обраду питања као: литература, статистика, судска пракса, теренска истраживања и сл.”

Међутим, чињеница је да у последње четири уписане генерације нема много слушаоца са довољним познавањем савремене статистичке методологије потребне у научном раду, и да тај недостатак за велику већину слушаоца чини недопустиву празнину у стручном образовању будућих магистара наука.

У разматрању услова у којима се данас налази настава статистике на трећем ступњу ваља указати на један пропуст који је несумњиво резултат још недовољно проучених искустава у настави овог ступња и то наставе за магистре наука. Наиме, планом ове наставе обухваћено је дванаест смерова и то: правно-теоријски, политички, управни, грађанскоправни, привредноправни, радноправни, кривични, привредно-управни, економски, међународни, историјско-правни и социолошки, при чему сваки смер обухвата ужа продубљена научна подручја дата у наставном плану који поред осталих садржи и предмет обавезан за све слушаоце — Методологија друштвених наука чији садржај чине општи и посебни део. Међутим, иако је Методологија друштвених наука обавезан предмет за све смерове у досадашњој пракси статистички метод био је заступљен само на економском смеру и донекле на политичком и социолошком смеру. Ван ових смерова он још није добио одговарајуће место и програм.

Међутим, када је реч о научним кадровима које Факултет спрема на овом највишем ступњу наставе, статистичко образовање се не може занема-

рити. По себи се разуме да се на Факултету не могу опремати високо квалификовани статистички стручњаци који би примењивали савремену статистичку методологију на компликованим математичко-статистичким методима или издвојеним областима као што су: социометрија, економетрија и др., али њиховим статистичким образовањем треба да буду обухваћене оне области статистике које информишу о тим методима и које их оспособљавају да се уклопе у један од система тих анализа.

За постизање овог циља има више решења. Једно од њих пружа пример наставе статистике на економском смеру трећег ступња. Овакав курс могао би у облику који најбоље одговара да се примени на осталим смеровима.

Поред овога, могуће је применити и нека друга решења. У иностранству је чест случај да се методолошка па и статистичка страна проблема излаже уједно са основном тематиком предмета. У нашим условима ово је ретка пракса, а поставља се и умесно питање да ли би она била целисходна.

Данашњи став према улози и месту статистике на трећем ступњу наставе, који је дозволио делимично решење овог питања или чак и елиминасионе статистичке проблематике из плана наставе за велики број смерова лишио је слушаоце могућности да се упознају са једном значајном методологијом, а формално обухватање статистичке проблематике на појединим смеровима је такође неприхватљиво јер слушаоцима не пружа статистику као скуп метода и инструмената за практична истраживања.

Полазећи од нужности отклањања овог недостатка и претпоставке да ће се статистички метод ускоро наћи у наставним плановима већег броја смерова, — проблем организовања наставе овог предмета, при садашњем стању кадрова, могао би се решити излагањем ове дисциплине у два вида:

— излагање проблема теоријске статистике у оквиру Методологије друштвених наука и то у једном целовитом систему метода и инструмената неопходних у истраживачком раду на проблемима права, социологије, политике, економије и сл. У овом програму требало би учинити посебан осврт на методе анкетирања у истраживању друштвених појава.

— излагања о статистичким методима примењеним на поједина подручја, односно категорије — у облику специјализације.

Осим суштинске разлике у овако замишљеној настави статистике на два нивоа, значајно је имати у виду и разлике у обавези слушалаца. Наиме, први ниво био би обавезан за све слушаоце трећег ступња наставе и одржавао би се сваке године по истом програму, као уосталом и настава из предмета Методологија друштвених наука, док би специјализација представљала опцију тј. обавезу само за оне који су је одабрали.

Овако оријентисано, излагање статистичког метода било би изванредно корисно за све смерове и за све слушаоце како оне који праксу својих истраживања желе да заснују на методолошким резултатима, тако и за оне који свој рад усмеравају на теоријску обраду друштвених наука.

ОДГОВОРНОСТ МАЛОЛЕТНИКА ЗА ШТЕТУ — ГРАЂАНСКОПРАВНА (ДЕЛИКТНА) ОДГОВОРНОСТ МАЛОЛЕТНИКА

„Кривични законик је поставио границе одговорности малолетника: малолетњак који у време извршења кривичног дела није навршио 14 година (дете) не може се казнити, нити се према њему могу применити васпитне мере или мере безбедности прописане тим законом (чл. 65); према млађем малолетнику који је у време извршења кривичног дела навршио 14 година а није навршио 16 година изричу се васпитне мере (чл. 66), а против старијег малолетника који је навршио 16 година може се изрећи и казна ако је у време извршења кривичног дела према својој душевној развијености могао схватити значај свога дела и управљати својим поступцима, ако постоје општи услови за кривичну одговорност (чл. 79).

„Нема никаквог разлога не прихватити ове границе и када се ради о одговорности за накнаду штете. Сасвим је у духу наших позитивних прописа да малолетници до 14 година не одговарају ни цивилноправно већ да за њих одговарају родитељи.

„Међутим, ако се ради о малолетницима изнад 14 година, погрешно би било у имовинскоправном погледу искључити њихову одговорност а исто тако би било погрешно искључити одговорност родитеља. Овакви малолетници су, као што је напред изнето, кривичноправно одговорни; сви су ограничено и пословно способни (могу да закључују уговоре о раду и да располажу својом зарадом). Према томе, они треба и имовинскоправно да одговарају за своје радње и пропусте.”

(Решење Врховног суда Југославије Рез 258/63 од 5 јула 1963.
Збирка судских одлука, књ. VIII, св. 2, с. 39—40.)

1. Проузроковање штете од стране малолетних лица постаје све чешће и чешће како по броју случајева тако и по обиму. Са развојем технике и усавршавањем средстава за производњу и штете од употребе од тих средстава такође су у порасту. Сваки напредак тражи веће жртве. Данашњи малолетници нису оно што су били малолетници од пре сто година. Њихов интелектуални развој је данас бржи. Стога данас и расте број оштећења која проузрокују и малолетна лица. Данас малолетници могу да проузрокују разне штете како другим малолетницима у игри (на пр. ударом неким чврстим предметом) тако и пунолетним лицима и њиховој имовини. Данас се све чешће јавља и криминалитет малолетника (на пр., телесне повреде, крађа, оштећење туђе ствари, итд.) који поред и независно од кривичне одговорности изазива и настајање грађанске деликтне одговорности малолетника да накнади штету коју је проузроковао својом радњом (односно нерадњом или пропуштањем).

Поставља се питање да ли се малолетно лице које је проузроковало штету другоме својом радњом може да обавезе да исту накнади из своје имовине. Питање се своди на утврђивање грађанске деликтне одговорности малолетника — његове деликтне способности.

У објашњењу своје Одлуке Врховни суд Југославије је пошао од правила наших старих грађанских законика различита и да би било најбоље да се по аналогији примене правила Кривичног законика од 1951 (пречишћен текст од 1959), (1) у којима су постављене границе одговор-

(1) В. „Сл. лист ФНРЈ“, бр. 30/59, измене и допуне у бр. 31/62 а исправке у бр. 37/62 — чл. 65, 66 и 79.

ности малолетника. Примењујући те одредбе Врховни суд закључује да је „сасвим у духу наших позитивних прописа да малолетници до 14 година не одговарају ни цивилноправно већ да за њих одговарају родитељи. Међутим, ако се ради о малолетницима изнад 14 година, погрешно би било у имовинскоправном погледу искључити њихову одговорност[...].”

Не проширујући ово питање и на питање одговорности родитеља за деликтне радње своје малолетне деце, тј. на питање одговорности за другог, ја бих се ограничио само на питање одговорности малолетника за штету коју је он проузроковао својом радњом.

Изгледа ми неадекватним пут којим је пошао Врховни суд у решавању питања грађанске деликтне одговорности малолетника у нашем праву аналогичном са малолетничковом кривичном одговорношћу.

2. Мислим да у нашем праву има места потпуном разликовању грађанске деликтне одговорности од кривичне одговорности уопште тако и разликовању како деликтне одговорности малолетника од његове кривичне одговорности (2). Грађанска деликтна одговорност значи одговорност једног лица за штету коју проузрокује другом лицу својом радњом (односно нерадњом или пропуштањем). Бити одговоран за штету значи дуговати накнаду. Из чињенице проузроковања штете другом лицу настаје обавеза да се она накнади. — Кривична одговорност значи одговорност једног лица за извршено и скривљено кривично дело. Она повлачи за собом изрицање одређене кривичне санкције, казне.

Услови за настајање једне и друге одговорности сасвим су различити. Једно лице ће одговарати за штету ако се није понашало онако како би требало да се понаша, ако је урадило нешто што није требало да уради, ако је пропустило нешто што није требало да пропусти.

У случају грађанске деликтне одговорности узима се у обзир понашање апстрактно пажљивог човека у једној одређеној средини и према њему посредно понашање лица које је проузроковало штету, и ако његово понашање одступа од понашања тог пажљивог човека, он ће бити крив за проузроковану штету и дуговаће накнаду. У случају кривичне одговорности полази се са других позиција: од конкретних односа учиниоца кривичног дела према самом кривичном делу у време његовог извршења, од његових психичких својстава и таквог психичког односа да му се учињено дело може да стави на терет, у кривицу. Према томе, кривична одговорност постоји ако је учинилац у време извршења кривичног дела био урачунљив и ако је био вин. Да би једно лице било кривично одговорно, потребно је да је било свесно значаја свога дела, да је могло управљати својом вољом у време извршења свог дела и да га је хтело односно да је пристало на његово наступање или је држало да ће га моћи да отклони.

Кривично дело је друштвено опасно дело за које је унапред предвиђена санкција. Грађански деликт представља радњу којом се наноси штета другоме и из које настаје обавеза накнаде. У пракси из исте радње једног лица може да настане и кривично дело и грађански деликт али то не

(2) в. др. Живомир Ђорђевић: Одговорност за штету коју причини малолетно лице, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2/62, с. 136.

мора да буде увек случај. То ће бити случај само онда ако је радњом проузрокована штета која истовремено представља и друштвеноопасно дело за које је предвиђена и кривична санкција (на пр. извршено убиство; из те радње једног лица настаје његова кривична и грађанска одговорност — одговорност за накнаду имовинске и неимовинске штете).

3. Као што је потребно разликовати грађанску деликтну одговорност од кривичне одговорности уопште, исто тако би требало разликовати малолетникову грађанску одговорност од његове кривичне одговорности.

У нашем старом праву (3) сматрало се да може да за штету одговара онај малолетник који има способност расуђивања и који је достигао одређено доба узраста. Способност расуђивања значи способност једног лица да схвати своју радњу, способност разумног поступања. У погледу доба узраста од када малолетник може да одговара за проузроковану штету разликују се Српски грађански законик и Аустријски општи грађански законик (новелирани текст). По СГЗ потребно је да малолетник напуни 7 година а по АГЗ (новелираном тексту) 14 година (када стиче ограничену пословну способност — то су тзв. „недорасли“). И по СГЗ и по АГЗ важи за малолетнике испод седам одн. 14 година апсолутна претпоставка да немају способност за расуђивање, те да не одговарају за штету коју другоме проузрокују својом радњом. Место њих одговарају њихови родитељи односно стараоци.

Наша данашња судска пракса неједнако поступа у питању грађанске деликтне одговорности малолетника руководећи се правним правилима наших старих законика која нису једнака.

Тако Врховни суд Србије примењујући правна правила СГЗ (§ 807), стоји на становишту да је девојчица са навршених 13 година одговорна за проузроковану штету, „јер је одрасла, има пуних 13 година и да је према томе била свесна своје радње [...]“ (4). Међутим, Врховиј суд СР Словеније, примењујући правна правила новелираног АГЗ, закључује да малолетна лица до 14 година живота не одговарају за проузроковану штету (5). Исто схватање има и Врховни суд СР Босне и Херцеговине: „Тужеников син је у време када је тужитељ претрпео штету његовом радњом имао свега 13 година, па не одговара за штету“ (6).

Врховни су Југославије у недавно донетим одлукама прихватио је схватање да малолетник до 14 година не одговара за проузроковану штету „пошто за њега као дете (није имао ни навршених 10 година живота) важи правна претпоставка да није био способан за расуђивање“ (7). У одлуци цитираној на почетку овога рада Врховни суд Југославије резонује да „нема никаквог разлога не прихватити границе“ које је поставио Кривични зако-

(3) Мисли се на Српски и Аустријски грађански законик. Општи имовински законик садржи другачија решења. Он у чл. 575 говори о „незрелој чељади“. За штету коју они проузрокују одговарају лица која су обавезна да такву чељад пазе. Излази, дакле, да малолетници могу да одговарају за штету уколико поседују способност за расуђивање без обзира на доба узраста, уколико, дакле, не долази у „незрелу чељад“. Овај законик није поставио границе узраста за одређивање лица која спадају у „незрелу чељад“.

(4) В. Збирка судских одлука, књ. I, св. 2, за 1956, с. 121.

(5) В. Збирка судских одлука, књ. II, св. 1, за 1957, с. 174.

(6) В. „Правни живот“, бр. 5/1961, с. 83.

(7) В. наш чланак: Учење малолетника као оштећеног лица у проузроковању штете и подела штете између њега и штетника, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4/63, с. 542.

ник „и када је реч о одговорност [малолетника — прим. Љ. М.] за накнаду штете“.

Пре него што бисмо се осврнули на становиште Врховног суда Југославије потребно је да нешто кажемо о кривичној одговорности малолетника у нашем праву. За разлику од ситуације коју имамо у нашем позитивном праву у погледу грађанске деликтне одговорности малолетника, у погледу кривичне одговорности малолетника ситуација је сасвим јасна. Постоји позитиван пропис Кривичног законика од 1951 (у гл. VI, „Одредбе о васпитним и казним мерама за малолетнике“, чл. 65, 66 и 79 в). Сматра се кривично одговорним онај старији малолетник који је достигао одређено доба узраста и који је „према својој душевној развијености могао схватити значај свог дела и управљати својим поступцима и код кога постоје остали услови за кривичну одговорност [...]“ (чл. 79 в).

КЗ разликује три категорије малолетника: децу до 14 година, млађе малолетнике од 14 до 16 година и старије малолетнике од 16 до 18 година. Деца до 14 година не могу кривично да одговарају и према њима се не могу да примене никакве кривичне санкције (в. чл. 65 КЗ и чл. 422 ЗКП). За њих постоји апсолутна претпоставка да су кривично неодговорна. Против млађих малолетника од 14 до 16 година могу се изрећи само васпитне мере и мере безбедности. Они не могу бити осуђени ни на какве казне. Стога се може узети да за млађе малолетнике постоји релативна претпоставка о њиховој кривичној одговорности. Она се формално не утврђује приликом изрицања васпитне мере (в. чл. 453, ст. 3, ЗКП), али је њихова одговорност ипак кривична јер васпитне мере представљају посебну врсту кривичних санкција. Против старијих малолетника (а то су лица од 16 до 18 година) може се изрећи и казна ако су с обзиром на своју душевну развијеност могли да свате значај свога дела и да управљају својим поступцима. Овде је реч о посебној кривичној санкцији, казни малолетничког затвора. Према томе, кривична одговорност малолетника са изрицањем казне затвора заснива се на постојању следећег: а) да се малолетник налази у доба узраста између 16 и 18 година; б) да је достигао такву душевну развијеност да је могао да схвати значај свог дела и да управља својим поступцима; в) да је малолетник учинио дело са умишљајем или нехатом; г) да је за кривично дело прописана казна од 5 година строгог затвора и д) да због тешких последица дела и великог степена кривичне одговорности не би била оправдана примена васпитне мере.

Врховни суд Југославије сматра да и за грађанску деликтну одговорност малолетника можемо узети границе које је поставио КЗ за њихову кривичну одговорност: малолетници до 14 година не треба да одговарају ни грађанско-правно за проузроковану штету. И у овом случају та претпоставка треба да буде апсолутна. Врховни суд је оваквим схватањем пошао од тога да су услови за настајање једне и друге одговорности једнаки. Међутим, то нису исте ствари ни када је реч о одговорности малолетника. У случају грађанске деликтне одговорности малолетника треба водити посебно рачуна о његовој способности за расуђивање, тј. о томе да ли се малолетник при проузроковању штете понашао онако како би се понашао

апстрактно разуман малолетник односно пунолетно лице (8). Данас више не би требало узимати доба узраста у обзир као одлучујући чинилац, услов за настајање грађанске деликтне одговорности малолетника тако да се поставља питање да ли би у нашем данашњем праву било потребно одређивање границе доба узраста за малолетнике при утврђивању његове одговорности за проузроковану штету (9). Данашњи малолетници нису оно што су били малолетници у доба наших предака. Данас малолетници брже сазревају и брже стичу знања и сазнања. Стога сматрамо неоснованим став Врховног суда да малолетнике испод 14 година треба сматрати апсолутно деликтно неодговорним за проузроковану штету. Њихову деликтну способност треба утврђивати у сваком конкретном случају према способности за расуђивање па уколико су схватили да њихов поступак одступа од нормалног понашања, треба да одговарају за проузроковану штету без обзира да ли имају или немају 14 година.

У случају кривичне одговорности малолетника мора да се води рачуна и о добу узраста и о душевној развијености и о урачунљивости и о виности. Урачунљивост и виност су психичка својства која се утврђују према времену извршења кривичног дела и у односу на конкретно кривично дело. За кривичну одговорност не узима се у обзир понашање малолетника према понашању апстрактно разумног човека или малолетника већ се узима у обзир његово понашање с обзиром на конкретно извршено кривично дело тако да један малолетник може кривично да одговара за једно кривично дело а да за друго не одговара. И сматра се кривично одговорним само онај малолетник од 14—18 година који је могао да схвати значај свога дела и да управља својим поступцима (потребно је да постоји потпуна урачунљивост малолетника) и ако је за то конкретно кривично дело предвиђена и одређена кривична санкција која се разликује од кривичне санкције предвиђене за пунолетна лица — учиниоце кривичних дела.

У погледу малолетника изнад 14 година Врховни суд стoji на становишту да има места њиховој грађанскоправној деликтној одговорности јер су они и кривичноправно одговорни а и „они су ограничено и пословно способни“. Позивање на кривичноправну одговорност малолетника као аргумент за постојање и грађанскоправне деликтне одговорности не бисмо могли да усвојимо из већ наведених разлога. Исто тако сматрамо да би се могло да дискутује и о томе да ли у нашем праву малолетници изнад 14 година могу да одговарају за извршено дело, тј. да ли постоји кривична одговорност малолетника изнад 14 година. Као што је познато, наш КЗ разликује малолетнике између 14 и 16 и оне између 16 и 18 година.

(8) У грађанскоправној теорији постоје различита схватања у питању утврђивања одговорности малолетника за проузроковану штету: једни сматрају да понашање малолетника — штетника треба упоређивати са понашањем разумног човека, док други узимају да треба поредити понашање малолетника са понашањем разумног малолетника. Ово схватање више одговара стварности јер се малолетник налази у развоју а његов интелектуални развој није исти као одраслог човека који је постигао одређену душевну зрелост.

(9) Нацрт закона о накнади штете не води рачуна о добу узраста малолетника при утврђивању његове одговорности за проузроковану штету већ само о способности за расуђивање (в. чл. 12 и 13). Чл. 12, ст. 1, гласи: „За штету коју проузрокују [...] малолетници који при проузроковању штете нису били способни за расуђивање одговарају они који су на основу закона или одлуке надлежног органа или уговора дужни да воде надзор над њим“.

Против малолетника између 14 и 16 година који се називају млађи малолетници могу се изрећи само васпитне мере и мере безбедности а никакве казне (како оне које се могу да изрекну против пунолетних лица тако ни казна малолетничког затвора која се под одређеним условима може да изрекне против старијих малолетника, тј. оних између 16 и 18 година). Васпитне мере, напротив, могу се изрећи и против старијих малолетника тако да „Законик не прави никакву разлику између кривично одговорних и неодговорних малолетника у вези примене васпитних мера, тако да за примену и избор васпитне мере ово разликовање на кривично одговорне и неодговорне није од значаја“ (10). Сем тога, ЗКП (чл. 454) прави разлику између малолетника против којих је изречена казна и оних против којих је изречена васпитна мера а који су својом радњом проузроковали штету и из које је настала и њихова деликтна одговорност. Наиме, кривични суд може да обавезе на испуњење имовинскоправних захтева само оног малолетника против кога је изречена казна а не и оног против кога је изречена васпитна мера. То је један аргумент више да треба разликовати ове две врсте одговорности и да се ретко оне расправљају на једном месту — од стране кривичног суда. Поступак утврђивања једне и друге врсте одговорности је различит.

Али се исто тако не би могли да сложимо да малолетници изнад 14 година треба да одговарају за проузроковану штету јер су они и ограничено пословно способни. („Могу да закључују уговоре о раду и да располажу својом зарадом.“) Изгледа нам да би данас требало разликовати малолетникову деликтну способност од његове пословне способности. Услови за утврђивање једне и друге способности су различити. Деликтну способност малолетником требало би данас сматрати у нашем праву оног малолетника који је способан за расуђивање без обзира на године узраста, ограничено пословно способним оног малолетника који је напунио 14 година а потпуно пословно способним оног који је напунио 18 година. Пословна неспособност малолетника установљена је у циљу боље заштите интереса малолетникових. Али зато се не може да дозволи да се малолетник заклања за своју пословну неспособност да би другоме причинио штету а он је у стању да схвати недозвољеност свог поступка. Стога треба сматрати деликтно способним па дакле и грађанскоправно одговорним оног малолетника који је способан за расуђивање без обзира да ли је напунио 14 година или није и да ли је стекао ограничену или потпуну пословну способност.

4. Разматрајући питање грађанскоправне деликтне одговорности малолетника дошли бисмо до следећих закључака:

а) Данас има места грађанскоправној деликтној одговорности малолетника за проузроковану штету својом радњом (односно нерадњом или пропуштањем) другом лицу или његовој имовини. Ова одговорност треба да постоји у сваком случају када је у питању малолетник који је достигао такав душевни развој да може да схвати значај својих поступака без обзира на доба узраста, да ли је у питању дете, млађи или старији мало-

(10) Никола Срзентић и др. Александар Стајић: Кривично право ФНРЈ, Општи део, треће допуњено и измењено издање, Београд, 1961, с. 395.

летник. Одговорност малолетника за проузроковану штету треба оцењивати у сваком конкретном случају према његовој способности за расуђивање.

б) Грађанскоправну деликтну одговорност малолетника треба утврђивати поређењем понашања малолетника-штетника са понашањем разумног малолетника а не одраслог лица.

в) Грађанскоправну деликтну одговорност малолетника треба утврђивати независно од његове кривичноправне одговорности јер су услови за настајање једне и друге одговорности различити те се не могу по аналогiji применити прописи КЗ и на утврђивање малолетникове грађанскоправне деликтне одговорности. Као што су различити услови за утврђивање грађанске деликтне одговорности према кривичној одговорности пунолетних лица тако су различити услови за утврђивање грађанске деликтне одговорности малолетника према његовој кривичној одговорности.

г) Способност малолетнику за проузрокавање штете не треба изједначавати са малолетниковом ограниченом пословном способношћу. То су такође различите ствари на које треба применити различита мерила.

Др. Љубиша Милошевић

ЛИЧНА ПРАВА И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА ЛИЧНОПРАВНИМ (МОРАЛНИМ) ЕЛЕМЕНТИМА АУТОРСКОГ ПРАВА

Са развитком ауторског права, личноправна (морална) овлашћења аутора стицала су своју потврду под називом „моралног права“ (*droit moral, moral right, derecho moral, diritto morale*). Међутим, о овом називу се у своје време живо расправљало јер су у погледу његовог усвајања постојала велика неслагања. Његовом прихватању нарочито се противила делегација на конференцији одржаној у Риму 2 јуна 1928 због ревизије Бернске конвенције за заштиту књижевних и уметничких дела којом је први пут на подручју земаља Бернске уније признато „морално право“ једним нормативним међународним актом. Супротстављајући се изразу „морално право“, британска делегација је тврдила да он представља апсурд. По њеном мишљењу, било је излишно и нелогично једно право називати моралним, јер нема неморалних права (1). С друге стране, неке теоретичаре је овај термин наводио на помисао да је лични интерес ауторов заштићен моралом а не правом (2). Насупрот томе, француски делегати су заступали мишљење да треба остати при изразу „морално право“, не због тога што су били уверени да он сасвим одговара већ зато што нису били убеђени да би се могао наћи бољи. Он се данас искристалисао у једну нијансу личног права која тесно повезује личност аутора са његовим делом. Појам „моралног права“ излази

(1) Видети Piola Caselli: *Il diritto morale di autore*, Rim, 1939, p. 31.

(2) Michaélides-Nouaros: *Droit moral de l'auteur*, Paris, 1935, p. 51.

из оквира чисто личног права и простире се на шире подручје, прелазећи са субјекта и на дело које значи објективну реалност (3). „Моралним правом“, дакле, личност аутора заштићена је кроз његово дело. „Морално право“ узима у заштиту специјалну личност човека-ствараоца (4) за разлику од чисто личног права које га штити као човека-грађанина. Зато, иако општа правила личног права служе као основ „моралном праву“, она нису у стању да му пруже ону садржину која је њему својствена. Међутим, ако „морално право“ није потпуно адекватно појму личноправних овлашћења, оно се ипак афирмисало као феномен који потиче из личног права а није лично право у пуном смислу јер за основне конститутивне елементе „моралног права“ лично право не садржи потребна решења. Зато се она морају прописати. Такве позитивне одредбе за заштиту личних, моралних, идеалних интереса аутора у вези са његовим интелектуалним делом воде дакле порекло од личног права али не чине његов саставни део већ имају специфична својства. То су личноправни елементи ауторског права. „Специјална“ личност аутора као ствараоца заштићена је његовим „моралним правом“ које настаје поводом дела и постаје независно од личности (5). У сваком случају, овај појам се односи на психички живот ауторов у смислу једне више, стваралачке и моралне вредности. То су разлози што се остало при термину „морално право“, упркос недостатку што он не одговара у потпуности.

Да би се ипак избегла двосмислена и нетачна тумачења, сматрамо да би било исправније у нашим условима „морално право“, узимајући га као једну компоненту јединственог ауторског права а у складу са развитком социјалистичког права, обележити изразом *личноправни (морални) елементи* или личноправна (морална) компонента. Израз „морални“ задржан је у загради да означи одступање од личног права у генералном смислу с обзиром да се он у том значењу већ афирмисао.

Да бисмо потпуније и јасније приказали карактер и структуру личноправних (моралних) елемената ауторског права, потребно је да овде пре свега изложимо теоријску основу личних права уопште јер су личноправни (морални) елементи ауторског права само један специфичан вид личних права, одређен и условљен човековим духовним стварањем (6).

Ако бацимо поглед на историјски развитак личних права, видећемо да је њихово признање резултат новијег времена. Античко доба с робовласничким системом и феудални Средњи век нису знали за заштиту личних права. Стога су она била страна и римском грађанском праву. Међутим, римско право је знало за један вид заштите личних интереса путем *actio iniuriarum* (7).

О признању личних права може се говорити тек од Француске револуције. Истина, у идеологе овог признања убрајају се писци и филозофи XVIII века, Монтењ (Montaigne), Русо (Rousseau) и Волтер (Voltaire), ду-

(3) Gérard Gavin: Le droit moral de l'auteur, Paris, 1960, Nr. 281.

(4) Michaélides-Nouaros: op. cit., p. 51.

(5) Piola Caselli: op. cit., p. 36.

(6) Видети Alois Troller: Reflexions sur l' »Urheberpersönlichkeitsrecht«, »Le droit d'auteur«, Nr. 12, 1960, p. 310.

(7) Др. Војислав Спасић: Основи грађанског права, I. Општи део, Сарајево, 1957, с. 198.

ховни творци револуције (8). За своје време, Француска револуција је бар за тренутак отргла човека из крутих стега корпорација и класа и први пут покушала да га учини потпуно свесним његове властите егзистенције, засноване на слободи, братству и једнакости. Она је истакла начело да свака личност мора доћи до слободног изражаја; сваки човек мора бити у могућности да ради и да живи према својим личним вредностима и способностима (9).

Из тога се види да су принципи Француске револуције уједно прокламовани и „права човека и грађанина“ и човекова лична права. У суштини, међутим, она су јасно диференцирана и по смислу и по објекту, мада се у пракси често мешају. У првом случају реч је о уставним, политичким правима; у другом о личним правима грађанског права. Ово су, истина, врло блиска права и чак понекад међусобно условљена. У теорији се наглашава да „постоји очигледни паралелизам између уставних права која гарантују субјекту извесну слободу у односу према држави“ и личних права која су човеку обезбеђена грађанским правом (10). Као доказ за то наводи се слобода штампе загарантована уставом којој у грађанском праву одговара слобода призната човеку да изражава своје мишљење (11).

Уставна права или како се уобичајено каже „грађанска права“ или „права човека“ представљају шири појам од личних права (12). Она обухватају политичка и друга права (бирачко право, слобода говора, удруживања и штампе, право на слободу савести и вероисповести; право на јавне службе, право на равноправност и неприкосновеност личности; право на неповредност стана и на тајну писама; право на образовање, право на уметнички и научни рад, право на избор позива, итд.). Као што је већ поменуто, уставна права гарантују појединцима извесну слободу и према држави обезбеђујући га од „продора државне власти и њених органа“. Насупрот томе, лична права грађанског права својим посебним средствима и методама штите лична добра од повреде појединаца (13).

Нас овде искључиво занимају лична права, те је било нужно повићи разлику између њих и уставних права. Посебно је питање што су и лична права загарантована уставом (чл. 47 нашег новог Устава).

Лична права могу бити схваћена у ширем и у ужем смислу. По једној општој дефиницији (14), личним правима се називају „права на добрима која се не могу одвојити од личности“. Из тога проистиче да лична права карактерише њихова везаност за човекову личност. Таква дефиниција међутим не би била потпуна јер има и других грађанских права која нису лична па су ипак везана за свог титулара. То су, на пример, облигациона права из породичноправних односа, као што је обавеза издржавања сродника; облигациона права из правних послова *intuitu personae*; односи између заступаног и заступника у оквиру издавачког уговора или уговора

(8) Claude Jeannot: La notion d'intérêt personnel de l'écrivain, Lausanne, 1960, p. 12.

(9) Idem., p. 12.

(10) Idem., p. 15.

(11) Idem., p. 15.

(12) Славица Крнета: Питање мјеста личних права у систему грађанског права, „Годишњак Правног факултета у Сарајеву, V, 1957, с. 116 (8).

(13) Ibidem.

(14) Агарков и Генкин: Уџбеник совјетског грађанског права, с. 262.

о раду, личне службености (15), итд. Ово довољно указује на очигледну грешку неких француских теоретичара грађанског права који облигационо право (*droit de créance*) сврставају у лична права. Насупрот томе, Сфетеа, доследан мишљењу професора Пикара (Picard), побија ово гледиште као неправилно и погрешно (16).

По Жаноу (Jeannot), шири појам личних права обухвата сва права у којима се личност појединаца изразитије манифестује а која потичу из брачних, породичних, старатељских и наследноправних односа. Нека од њих он издваја у строго личне категорије, као што су накнада неимовинске, моралне штете, тужба за развод брака и располагање имовином на случај смрти. Он пре свега напомиње да је област ових права веома широка и још непотпуно одређена (17).

У лична права у ужем смислу спадају она права која имају за објект неко лично добро (живот, телесни интегритет, здравље, слобода, част, углед, достојанство, итд.). То су лична грађанска права. И она су, као што смо већ напоменули, резултат идеја Француске револуције, под чијим се утицајем „искристалисало схватање да личност човека у разним својим манифестацијама може бити предмет грађанскоправних односа“ (18). Сва лична права у ужем смислу имају једно заједничко својство: она су нераздвојиво везана за човека и чине саставни део његове личности. Лична права представљају релативно нову дисциплину у науци грађанског права. Она су млађа од уставних права јер су доцније извојевала признање кроз судску праксу и законодавство једног мањег броја земаља. Временом се показало да се човек више није могао задовољити политичким слободама које су његовој личности биле загарантоване уставом јер су му оне највећим делом пружале заштиту само од продора државе и њених органа. Уставне гаранције узимају у заштиту личне интересе појединаца само уколико би њихова повреда била проузрокована кажњивом радњом. Међутим, заштиту личних интереса повређених лица од стране других појединаца кад није у питању кажњива већ противправна радња у грађанскоправном смислу, пружају лична права (19). То су лична неимовинска права која са имовинским правима чине предмет грађанског права.

Међутим, иако се сматрају посебном дисциплином грађанског права, лична права нису још сређена у један систем. То долази отуда што су она врло бројна и што се са развојем људских односа њихов број стално повећава (20). Због тога су лична права од средине прошлог столећа била предмет врло дугих и живих расправљања међу правним теоретичарима и практичарима. У томе је најдаље отишла немачка правна теорија. У француској правној науци употребљава се термин *droit personnel* и *droit de la personnalité*. У пракси међутим ова два блиска израза означавају два различита појма. Први се употребљава кад су у питању лична права која се тичу телесног интегритета а други кад је реч о заштити моралног инте-

(15) Др. Михаило Ступар: Грађанско право — Општи део, св. I (скрипта), 1960, с. 125.

(16) Jules Sfetea: De la nature personnelle du droit d'auteur, Paris, 1923, p. 22 seq.

(17) Jeannot: op. cit. pp. 37—38.

(18) Др. Спаић: н. д., с. 198.

(19) Славица Крнета: н. д., с. 110 (2).

(20) Др. Спаић: н. д., с. 199.

гритета личности. Према томе, овај други термин везује се и за лично-правне елементе ауторског права — за „морално право“ аутора (21).

За стварање теорије о личним правима највеће заслуге имају немачки класични правници, Јеринг (Jhering) Гирке (Gierke), Колер (Kohler) и Адлер (Adler), а у новије време треба нарочито споменути Хубмана (Hubmann). Нема сумње да је највећи протагониста личних права био познати немачки правник Ото фон Гирке (22). Он је први уврстио лична права у грађанска права и дао им квалификацију апсолутних и субјективних права која своје титулару гарантују власт над једним делом његове сопствене личности односно личне сфере (23).

Насупрот томе, постоје схватања која личним правима одричу својство субјективних права или им не придају велики значај (24). А. К. Георги-Вијери (Konstantin Gheorgiu-Vieriu), како наводи Жано, под утицајем идеје о моћној социјалној држави, одбацује свако постојање личних права. Он тврди да се лична права не заснивају ни на каквом правном основу, да су поштовања личности и њена правна заштита два неспојива појма (25). У нас је правни основ личних права негирао проф. Андра Ђорђевић. Ослањајући се на неке немачке писце Савињија (Savigny) и Унгера (Unger) и Ђорђевић је путем формалне логике личним правима оспоравао карактер субјективних права. Он је пошао од поставке да забрана повреде личних права која произилази из објективног права не ствара субјективно право јер би то значило да човек стиче власт над сопственом личношћу и слободом (26).

Критика овог гледишта. — По нашем мишљењу, ово негирање личних права нема никаквог правног ни социјалног оправдања. На први поглед, због специфичног објекта личних права, човек би се могао повести за тврђењем да је лично добро као предмет личних права у ствари део самог субјекта као титулара тих права, да објект постаје субјект и да према томе овај не може имати никакво овлашћење над самим собом. Међутим, на ово питање се не може тако гледати. Пре свега, заштита личних права не може обухватити сваки лични, субјективни интерес већ онај који је признат ако не позитивним грађанским правом а оно бар судском праксом — објективни интерес као израз владајуће класе (27). Да бисмо дакле проблем и смисао личних права правилно поставили и схватили, морамо нужно делити субјективни од објективног интереса, иако то у праву није лака ствар, и у вршењу и заштити личних права руководити се искључиво објективним интересом, како бисмо га могли правно заштити. Само признањем личних права човеку је омогућено да ужива пуну слободу према трећим лицима (28). Стога се не може прихватити становиште присталица супротног гледишта који су се повели за законима формалне логике. Уместо тога, мора се

(21) Jeannot: *op. cit.*, p. 60.

(22) Своје погледе на проблеме личних права Гирке је изнео усвом делу: *Deutsches Privatrecht, I Band, Leipzig, 1895.*

(23) Gierke: *op. cit.*, pp. 702—703.

(24) Др. Гамс: *Увод у грађанско право — Општи део, Београд, 1952, с. 181.*

(25) Jeannot: *op. cit.*, p. 18.

(26) Андра Ђорђевић: *Систем приватног права, Општи део, Београд, 1856, с. 12 и сл.*

(27) Jeannot: *op. cit.*, p. 60.

(28) *Idem*, p. 18.

реалније загледати у суштину проблема. На првом месту потребно је одбацити навику која „вуче свој корен из римског права, да се под објектом у праву подразумевају само материјална добра. Ово утолико пре што животна стварност у развоју савремених људских односа намеће нова и друкчија решења која и нематеријална добра односно личноеимовинске интересе сматрају објектима грађанског права. Према томе и лични, морални интереси могу имати и изван имовински аспект изражен у новчаном еквиваленту, али при том треба имати у виду да је код њих примарно и битно лично, морално а не материјално задовољење, другим речима заштита личности“ (29).

Што се тиче тврђења да су лична права антисоцијална и да су стога неспојива са потребом постојања „јаке социјалне државе“, оно је још мање основано. Напротив, мислимо да баш признање личних права и њихове легалне заштите изражено у схватању једног општег, објективног интереса иде у прилог изградњи и јачању социјалне заједнице. Она ће бити снажнија и компактнија уколико буду више поштована лична добра и вредности њених чланова, схваћени са гледишта једног објективног, вишег интереса. То нарочито долази до изражаја у условима нашег социјалистичког развојка где се лична вредност човека цени и респектује баш у интересу социјалистичке заједнице и њеног напретка.

Данас је непобитна чињеница да је савремени развој друштвених односа неизбежно наметнуо грађанскоправно признање и заштиту личних права. У грађанским законима и у судској пракси појединих земаља њима је дата пуна афирмација (Аустрија, Немачка, Швајцарска, Грчка, Француска). Прописи о личним правима налазе се и у нашим правним правилима, тј. у Српском грађанском закону од 1844. (чл. 15, 36, 394, 552 и 925). Одредбе о личним правима садржавала је и Предоснова грађанског законика за Краљевину Југославију где се осим личности предвиђа и заштита имена (чл. 40 и 41).

Као први творац и оснивач теорије о личним правима, Гирке није јасно издвајао лична од имовинских права. Он је чак тврдио да један већи број личних права представља истовремено и имовинска права, и да се у том случају она појављују као апсолутна стварна права на бестелесним добрима која се још називају и неимовинским правима. То је последица његовог широког схватања појма личних права. Но и ако би се овај вид њихове природе јако развио, по Гиркеу, њихову суштину не треба гледати у имовинском елементу нити одвајати имовински од личног елемента (30). Схватајући сувише широко појам личних права, Гирке је истицао њихов плуралитет, тврдећи да лична права обухватају читав низ врста и подврста које се због свог посебног обележја више разликују једна од друге него остале правне категорије. Отуда су лична добра као предмет личних права различите природе и значаја. Она могу бити најдрагоценија добра, као што су живот, слобода или част, могу се односити на име или друге личне ознаке, на резултате једне дате активности или на производе интелектуалног стварања (31).

(29) Idem, p. 59.

(30) Gierke: op. cit., p. 705.

(31) Idem, p. 706.

Мада је у начелу истицао непреносивост личних права, Гирке је ипак указивао на могућност да се не само вршење већ и супстанција неких од њих делимично или у целини уступи трећим лицима. За нека од ових права тврдио је да се могу уступити само у вези с другим правом са којим су у односу зависности. Ту би, на пример, спадала лична права везана за непокретности или за неку привредну експлоатацију. Приликом таквог преноса, лично право прелази с непокретношћу на другог титулара и везује се за његову личност. То Гирке назива конститутивним преносом (*konstitutive Übertragung*) по коме се ново лично право рађа из права цедента. Ново право прираста личним правима цесионара. Однос између права цедента и цесионара у овом случају сличан је односу који постоји између ограниченог права и права својине (32). Интересантно је такође Гиркеово схватање да се лична права могу гасити и пре нестанка личности са којом се рађају. И најважнија међу њима могу се чак изгубити делимичном или потпуном застарелешћу. И најзад, она могу престати ако их се њихов титулар одрекне (33).

Сматрамо да се Гиркеова концепција о појму личних права не може прихватити. Ма колико да су велике његове заслуге за развитак теорије личних права, његова је несумњива грешка што је ова права и сувише широко схватио. То схватање иде чак до таквог апсурда да се у појам личних права унесе и права чији објект представља, било чисто материјална добра, било неимовинска добра која се могу изразити у имовинској вредности. Међутим, као што је напред речено, за појам личних права везана су само лична добра недељива од човекове личности.

Као велики противник Гиркеов, Колер је критиковао његова схватања о личним правима и баш тиме допринео ширем упознавању Гиркеовог учења. Колер је замерао Гиркеу што сувише велики значај придаје личним правима истичући њихов доминантни положај у целокупном правном систему. По Гиркеовој теорији скоро свако право своди се на лично право (34). Пада у очи једна парадоксална разлика између Гиркеа и Колера. По Гиркеу, сва права извиру из човекове личности, било да су чисто лична било да су имовинска и чине њен саставни део. Међутим, ова својства личних права не сметају Гиркеу да им придаје могућност преносивости и застарелости па чак и престанка још пре него што се угаси живот личности за коју су везана. Насупрот томе, Колер строго одваја лична права од права на имовинским и неимовинским добрима, признајући само до извесне могућност да се човек одрекне својих личних права и да их пренесе на друго лице (35). Из тога би се могло закључити да Гирке, који много више држи до личних права, еластичније схвата њихово суштинско обележје; Колер међутим не истиче толико велики значај личних права али више респектује њихова битна својства.

Неки правници су, под утицајем школе природног права, тврдили да су лична права урођена човеку, да чине овлашћења са којима његова личност долази на свет. Такво схватање о личним правима заступао је Адлер

(32) *Idem*, p. 707.

(33) *Idem*, p. 708.

(34) Kohler: *Urheberrecht an Schriftwerken und Verlagsrecht*, Stuttgart, 1907, p. 4.

(35) *Idem*, p. 464.

(36) и оно је ушло у Аустријски грађански законик (чл. 16) (37). Трагови школе природног права осећају се и данас и налазе своје присталице међу представницима буржоаске правне теорије (38).

Данас више не може бити сумње да су учења школе „природног права“ анахронизам и да схватање личних права као „урођених права“ нема научног оправдања. Порекло личних права не можемо тражити у самој личности која их је, како се тврдило, рођењем донела на свет већ су она израз животне стварности и потребе у развоју људских односа (39). Заштита личних права нужно се наметала са развојем друштвеног живота. Овај развој све више је изискивао да се човеку нађе достојно место у њему и да се обезбеде како његова материјална тако и лична добра, и то нормама грађанског права. Административне и кривичне санкције које су везане за кажњиву противправност нису довољне да пружи потпуну заштиту човекове личности када напад на његова лична добра долази као последица објективне противправности (40). Средства за такву заштиту садржана су у имовинској санкцији грађанског права. Она су израз воље владајуће класе и проистичу из „стварности и животних потреба“. Према томе, неосновано је схватање да је извор личних права у самом човеку, већ су она последица стварних потреба и друштвеног развитка. Као таква, лична права су саставни део личности и недељива од ње.

У совјетској правној теорији се такође расправља о личним правима, мада их она не сматра предметом грађанског права (41). Теоретичари се баве разматрањем неких категорија личних права као што су право на име, част и телесни интегритет. Они квалификују лична права као права на добрима која се не могу одвојити од личности (42). Поред кривичних, лична права се и по совјетском праву штите грађанскоправним санкцијама иако не чине предмет грађанског права. Грађанскоправна средства заштите су 1) тужба за утврђивање односно за признање личних права; 2) тужба за обустављање радње управљене на повреду личног права, и (3) тужба за предузимање радњи да би се отклонила повреда и успоставило повређено право (43). Осим тога, совјетски писци признају могућност накнаде материјалне штете ако је она проузрокована уз повреду личног права (44). Они међутим искључују могућност накнаде моралне, неимовинске штете, сматрајући да је као творевина буржоаског законодавства неспојива с начелима социјалистичког права (45). При свем том, совјетско законодавство, па чак ни најновији нацрт грађанског законика не садржи норме о личним

(36) Emanuel Adler: Die Persönlichkeitsrechte im allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch, Festschrift II, p. 183.

(37) Сл. Крнета: н. д., с. 112 (4).

(38) Heinrich Hubmann: Das Recht des schöpferischen Geistes, Berlin 1954, pp. 5. seq.; Henri Desbois: Propriété littéraire et artistique, Paris, 1953; Antonio Ciampi: Diritto di autore, diritto naturale, »Revue Internationale du Droit d'Auteur (RIDA)«, XIV, 1957.

(39) Др. Спаић: н. д., с. 199.

(40) Сл. Крнета: н. д., с. 113 (5).

(41) Генкин: Предмет совјетског грађанског права, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 1, 1947, с. 58.

(42) Агарков—Генкин: н. д., с. 261 и сл.

(43) Сл. Крнета: н. д., с. 114 (6).

(44) Агарков—Генкин: н. д., с. 264.

(45) Генкин: н. д., с. 55.

правима с обзиром да она према становишту совјетске науке не чине предмет грађанског права.

У погледу класификације и поделе личних права постоје у теорији различита решења. Колер разликује право на неповредивост личне сфере и право на рад. Прво рашчлањава на неповредивост тајне личних писама и на друге области интимног личног живота (*Binnenleben*) (46). Што се тиче личног права на рад, Колерова идеја у сваком случају значи један прогресивни корак напред, мада се о праву на рад тешко могло говорити у капиталистичком систему његовог доба. Уз то треба напоменути да се у погледу права на рад Колер ограничава на случајеве кад говори о односу између личних и ауторских права. Под правом на рад он подразумева лично право аутора да забрани да се јавно саопштава садржина његовог још необјављеног дела. Уколико је дело из уметничке области, повређени аутор тражиће заштиту по ауторском праву; међутим, ако је реч о научном делу, аутор ће — по Колеру — захтевати заштиту на основу личног права (47).

Жано је разврстао лична права у ужем смислу на неколико категорија: право на властиту слику, право на слободу кретања, слобода у избору начина живота и слобода личне, интимне сфере (48). Међу њима он нарочито истиче право на телесни интегритет, право на част и неповредивост личне сфере с обзиром да се ова права у животу понајчешће манифестују.

Ми бисмо прихватили поделу личних права по којој се она сврставају у три групе. Ова подела разликује *право на физички интегритет* (живот, тело, здравље и слобода); *право на морални интегритет* (част, властита слика, неповредивост личне, интимне сфере) и *право на име* (49).

Ова лична права штите највећа добра човекова: живот, слободу, част, име. Лична права представљају највећу вредност за човека и његов правни субјективитет. Она су израз његове личне афирмације и моралне снаге. Ми овде не можемо излагати све категорије личних права јер то није у нашем плану. За наш рад су од посебног значаја права на морални интегритет и право на име. Зато ћемо се овде на њима задржати јер ове групе личних права стоје у непосредној вези с материјом која је предмет нашег проучавања.

Лично право штити човекову част до које се оправдано много држи у животу. То је сасвим разумљиво јер су част и достојанство човека драгоцени квалитети његове личности и трајни основ његовог угледа у друштву. Правно, међутим, има се у виду само тзв. „екстерна“ част која резултира из оцене и уважања средине, а не „интерна“ част која се односи на унутрашњу вредност личности и у коју се право не упушта јер у овом случају оно само до извесне мере залази у област психологије. „Интерна“ част према томе може бити и непризната од трећих лица. Другим речима, ни људи од велике интелектуалне вредности не могу захтевати од других

(46) Kohler: *op. cit.*, p. 441.

(47) *Idem*, p. 448.

(48) Jeannot: *op. cit.*, p. 23.

(49) Сл. Крнега: н. д., с. 120 (12).

да признају, славе и величају њихове квалитете, нити што могу предузмати ако се њихов рад критикује или се посумња у њихове способности (50).

Право на властиту слику даје овлашћење своме титулару да забрани свако објављивање и растурање портрета, цртежа и фотографија на којима се приказује не само он већ и лица која су му блиска и драга. Ово право обухвата и забрану сваког фотографског снимања без обзира што фотограф нема намеру да објави извршени снимак (51).

Право на неповредност личне сфере обухвата забрану саопштавања трећим лицима приватних писама и дневника, као и физичких и моралних недостатака неке особе. Позивна тајна коју су обавезни да чувају лекари, адвокати и друга лица којима се службено поверавају ствари из личног живота појединаца потиче из права на неповредност личне сфере. Поред досад набројаних права, у интимну, личну сферу спадају слобода кретања и слобода у избору начина живота. Најновија доктрина у повреду личне сфере убраја и приватан разговор наовлашћено снимљен и репродукован на магнетофонској траци (52).

У класификацији личних права *право на име* заузима посебно место. Као стални атрибут човекове личности (53) име представља посебно лично добро од великог значаја. Име није само назив за разликовање од других лица већ је оно отелотворење човекове личности. Многе унутрашње стваралачке и стручне вредности и способности човекове везују се за његово име. По њему је он познат и признат у друштвеној средини којој припада. Она стиче представу о његовој личности као целини по његовом имену (54). Сваки појединац мора имати име али и право да га заштити од злоупотребе других лица.

Поред Српског грађанског законика и Предоснове грађанског законика за Краљевину Југославију, у предратној Југославији заштита личних права била је делимично регулисана и Законом о заштити ауторског права од 26. децембра 1929. Закон је штитио право на властиту слику (§ 33) и право неповредности личних писама, дневника и поверљивих записа (§ 37). Исте категорије личних права штити и Закон о ауторском праву од 10. јула 1957. (чл. 76. и 77). За повреду личних писама, дневника и других списа личног карактера предвиђена је кривична санкција (чл. 64). То су за сада код нас једини позитивни прописи који једним делом решавају питање заштите личних права, тј. права на морални интегритет личности. О заштити личних портрета и фотографија, као и дневника, приватних писама и других списа истог карактера говори се онајчешће у вези са заштитом ауторског права, и то у земљама чије законодавство предвиђа заштиту личних права (Аустрија, Швајцарска и Немачка). То долази отуда што је ова компонента личних права, која обухвата заштиту моралног интегритета личности, слична и најближа личноправним (моралним) елементима ауторског права. То је уосталом последица врло тесне везе између личног и

(50) Alois Troller: Le droit moral de l'auteur comme droit sui generis. «Le droit d'auteur», février 1951, pp. 16—21; Hubmann: op. cit., p. 70.

(51) Jeannot: op. cit., p. 162.

(52) Hubmann: op. cit., p. 162.

(53) Др. Спаић: н. д., с. 20^о.

(54) С.т. Крнега: н. д., 122 (14).

ауторског права (55). Тако су ове категорије личних права које нису биле регулисане у грађанским законима нашле своју правну потврду у прописима закона о ауторском праву. У једно време владало је мишљење да ова лична права треба уврстити у права сродна ауторском праву. Она су била унесена у Преднацрт аранжмана о заштити сродних права који је 1939 незванично израдио Међународно биро за заштиту књижевних и уметничких дела. Тадашњи председник Бироа, Остертаг предложио је да се регламентација сродних права формулисана у Преднацрту аранжмана, који је био предмет разматрања на конференцији у Самадену, унесе у текст Бернске конвенције за заштиту књижевних и уметничких дела (56). У француској теорији ауторског права истиче се да дестинатер не може објавити лична писма (*lettres missives*) без пристанка лица које их је написало, без обзира на њихову литерарну вредност (57) јер овде је битно једно лично добро као објект права а не дело као уметничка творевина. Према томе, у случају права моралног интегритета битна је заштита личности, интимног живота и лика. И савремена немачка доктрина јасно издваја личноправну (моралну) заштиту ауторског дела (*geistige Leistung*) од заштите личних права (*Persönlichkeitsgüter*) (58).

Преднацрт Бернског аранжмана био је интересантан и први покушај да се заштита права личне сфере или моралног интегритета регулише једним међународним актом као што је Бернска конвенција о заштити књижевних и уметничких дела. Међутим, то није прихваћено из разумљивих разлога, с обзиром да је Бернска конвенција намењена заштити ауторског а не личног права. А пошто категорије као што су лична писма, дневници и остали списи личне природе не спадају у ауторска дела из области књижевности и уметности јер се њихова злоупотреба односи на повреду личне сфере заинтересованих лица, оне су остале да се штите као лично право (59) без обзира што је њихова заштита понегде регулисана прописима закона о ауторском праву. Заштита личних права остала је стога у ужим националним оквирима појединих земаља и без већег изражаја на међународном плану.

Да би се избегло мешање личних права и оних права у којима се личност изразитије манифестује потребно је да између њих поставимо јасну разлику. Другим речима, треба да изузмемо уставна и нека друга права из грађанских, породичних и наследних односа која су, истина, уско везана за човека али нису недељива од његове личности (бирачко право се може одузети; лични однос *intuitu personae* може престати; веридба се може раскинути, брак развести, старатељство укинути, тестамент поништити, итд.). Мислимо да се у случајевима ових права може говорити о једном одређеном личном интересу који је блиско везан за човека али се може одвојити од његове личности.

(55) Dr. Blagojević — Spaić: Das jugoslavische Urheberrechtsgesetz, Berlin — Frankfurt, 1960, p. 27.

(56) Видети ревију Le droits d'auteur, 1939, с. 62—71 и 1940, с. 109.

(57) Desbois: op. cit., p. 550.

(58) Hubmann: op. cit., p. 161.

(59) Видети пресуду Врховног суда Србије Гж-2606/61.

Насупрот томе, лична права у грађанском праву или лична права у ужем смислу, како их неки писци класирају (60), имају за објекат неко лично добро човеково (живот, телесни интегритет, здравље, слобода, име, част, углед, итд.) и чине саставни део његове личности.

Као део грађанског права, лична права имају своја битна и посебна обележја. Од осталих права она се пре свега разликују по објекту који мора бити једно непосредно лично добро (живот, тело, част, слобода, итд.). а не било које добро или интерес изван човекове личности. Као неимовинска права, лична права са имовинским правима чине предмет грађанског права. Њихов је основ не у човековој природи већ у позитивном правном поретку који их је легализовао. По својој природи, лична права су апсолутна неимовинска права јер се могу остваривати према сваком лицу (*erga omnes*). Стога лични карактер ових права одређује њихову посебну правну природу. Човек се дакле не рађа с личним правима већ их стиче актом рођења на основу објективне норме позитивног права које му признаје заштиту личних права (61). Отуда су носиоци личних права и деца и слабоумна лица од њиховог доласка на свет без обзира на недостатак њихове пословне способности која се тражи за стицање имовинских права. Лична права су изван сваког промета. Она се не могу отуђити, уступити ни пренети путем наслеђа, нити могу бити предмет извршења. Она не могу застарети нити се њихов носилац може одрећи.

У вези с тим поставља се питање докле трају и кад престају лична права. По правилу, она престају кад престане живот њиховог титулара. То је бар чињеница кад су у питању права на физички интегритет. Али шта бива са правима на морални интегритет личности чији се живот утасио?

Знамо из искуства да се ова права не гасе, бар не одмах, са физичком смрћу свога титулара. Његов морални лик живи и даље у средини за коју је он био везан. Његово име, част и углед се и даље респектују а њихова неповредност је законом загарантована. Наш Кривични законик предвиђа да кривично дело увреде, клевете и изношења личних и породичних прилика може бити учињено и према умрлом лицу (чл. 177, ст. 4), што значи да у нас постоји заштита његовог моралног интегритета. Но у томе не треба гледати прелаз личних права умрлога на његове наследнике, што је немогуће с обзиром на карактер непреносивости личних права. Чињеница је међутим да представа о личности умрлога живи и после његове смрти као сећање на његов рад, место у друштву и његове заслуге. То су околности које намећу поштовање према његовој успомени. У интересу је његових сродника и наследника да се његова успомена не вређа јер би се тиме у ствари вређала њихова лична добра (име, част и углед) везана за породицу умрлога којој они припадају. Стога би било потребно да се у нас *de lege ferenda* одреди трајање ове заштите и круг лица на који би се она односила (62). Као што је већ напред речено, за сада је ово регулисано једино Законом о ауторском праву а било би потребно да се не само решење овог питања већ и потпуно уређење свих личних права донесе у будућем Грађанском законнику СФРЈ. Ово тим пре што је драгоцен основ за то дат

(60) Др. Гамс: н. д., с. 184.

(61) Сл. Крнета: н. д., с. 115 и 118.

(62) Сл. Крнета: н. д., с. 118 (10).

у нашем новом Уставу. У њему су садржане све категорије личних права. У чл. 47 каже се: „Живот и слобода човека су неприкосновени. Зајемчује се неповредивост личног живота и других права личности“ (ст. 1 и 4).

Значај личних права у животу појединаца и друштва врло је велики. Човек чија су лична добра заштићена имаће јаче осећање своје вредности, чвршћу веру и поуздање у себе и више свести о дужности и одговорности. У таквом члану ће друштво имати вредног и постојаног трудбеника који ће моћи несметано да развија своје радне и интелектуалне способности у интересу и свог личног уздицања и напретка целе заједнице.

У нашем раду потребно је да поставимо однос, управо да извршимо разграничење између личних права и личноправних (моралних) елемената ауторског права. Личноправни елементи ауторског права представљају у ствари једну варијанту (63) личних права у генералном смислу, проистеклу из права на заштиту моралног интегритета личности (64). Кажемо варијанту јер је ова категорија личних права заступљена у ауторском праву односно у његовим личноправним елементима добила један квалитативно друкчији вид (65) и измењен карактер по свом дејству и интензитету.

Раније смо лична грађанска права, у односу на друга права у којима се човека личност видно манифестује, уврстили у лична права у ужем смислу. Њих ћемо у даљем излагању, за разлику од личноправних елемената ауторског права, називати личним правима у генералном смислу.

Основна разлика између личних права и личноправних елемената ауторског састоји се у објекту. Видели смо да је објект личних права неко лично добро човеково (живот, име, слобода, част). Међутим, објект ауторског права је интелектуално дело као производ човекове стваралачке способности, његове мисли и духа (66). У склопу јединственог ауторског права, личноправни елементи имају дакле за објект интелектуалну творевину али уз то и лично добро аутора (име, част, углед) које стоји у нераздвојној вези с аутором и његовом личношћу а у врло блиском и трајном односу са његовом духовном творевином. Штавише, постоји мишљење да се појам „моралног права“ заснива на идеји да аутор и његово дело чине јединство (67). У суштини, личноправни елементи ауторског права потичу из личних права у генералном смислу чији је објект неко лично добро. У прилогу томе се истиче битно лични карактер „моралног права“ (68). У потврду овог мишљења доктрина ауторског права иде још даље констатујући да аутора после његове смрти надживљава његова морална личност у његовим делима (69).

Према немачкој теорији, појам „моралног права“ (*Urheberpersönlichkeitsrecht*) у ствари је излучен из личних права (*Persönlichkeitsrechte*) и представља једно право *sui generis* (70). Исто мишљење има и Пиола Казели

(63) Gérard Gavin: Le droit moral de l'auteur, Paris, 1960, p. 282.

(64) Dr. Mario Fabiani: In tema di diritto morale et di danno morale, Roma, 1955, 4.

(65) И судска пракса потврђује да „морално право“ аутора представља само један вид личних права — Schulte: Rechtsprechung zum Urheberrecht, BGZ 5.

(66) Сл. Крнета: н. д., с. 119 (11).

(67) А. Tournier: Le bilan de la loi, RIDA, XIX, 1958, p. 83.

(68) Gavin: op. cit., p. 93.

(69) Sfetea: op. cit., p. 220.

(70) А. Troller: op. cit., p. 307.

(Piola Caselli), који констатује да је чл. 6-bis Бернске конвенције, ревидиране 2 јуна 1928 у Риму, јасно одбацио схватање о генералном личном праву и прахватио гледиште да је „морално право“ аутора једно лично право *sui generis* (71). И други правни теоретичари заступали су слично мишљење. По једнима, општа правила о заштити личности представљају, истина, основ „моралном праву“ али му не могу пружити адекватну садржину јер оно није идентично с личним правом у генералном смислу. То доказује чињеница да личноправна овлашћења аутора која се састоје у праву на измену дела и у праву на повлачење из промета или покајање, а која намећу обавезе према издавачу, не би могла бити примењена без једног посебног законског текста који би их изричито признавао. У област личних права не би могла да спада заштита ауторовог имена ни његове личности. Личноправна овлашћења аутора морају бити санкционисана у закону о ауторском праву. Тако призната и озакоњена, она уређују искључиво личне односе које аутор има према своме делу. Оне дакле узимају у заштиту од повреда специјалну личност аутора-ствараоца. Стога се он као стваралац, изузима из генералних личних права самим актом своје творевине (72). Жерар (Gérard) износи мишљење које је дао Танамли да је духовна креација недељива од интелектуалне снаге ауторове личности. У таквом стању ствари сматра се да лично (морално) право аутора није ништа друго него право његове интелектуалне личности, тј. право које се може изједначити с личним правом у генералном смислу чију варијанту представља (73). Истовремено са стварањем духовне творевине рађа се лично (морално) право у личности њеног аутора. Ово право је врло уско везано за његову личност и штити његов углед, част и слободу (74). Лично морално) право према томе има одређену намену: да штити личност аутора када она долази до изражаја у области интелектуалног стварања, те је стога неоспорно да оно припада једној одређеној категорији личних права (75). Француска доктрина истиче да је задатак личног (моралног) права да обезбеди интегритет духовне креације и поштовање личности аутора кроз његове интелектуалне творевине. Лично (морално) право за које се везују ова овлашћења прате дело аутора докле год оно постоји и док буде могло да одолева искушењима времена (76).

Доктрина о личном (моралном) праву аутора развила се прво у Немачкој и створила две супротне правне концепције у погледу објекта, правне природе, садржине и значаја овог права које до тада готово није било научно обрађивано. Колер је тврдио да ово право није ауторско, пошто је по његовом схватању ауторско право искључиво имовинско право или, како га је он називао, нематеријално имовинско добро које се може изразити у новчаном еквиваленту (*Immaterialgüterrecht*). Држећи се таквог схватања, он је писао да лично правс (*Persönlichkeitsrecht*), повезано с ауторским правом, све више продире у правну теорију и праксу (77). Ипак је сматрао да

(71) Piola Caselli: *Diritto di autore*, Torino, 1943, pp. 325—6.

(72) Michaélides-Nouaros: *op. cit.*, pp. 50 seq.

(73) Gavin: *op. cit.*, p. 282.

(74) Michaélides-Nouaros: *op. cit.*, p. 89.

(75) Michaélides-Nouaros: *op. cit.*, p. 87.

(76) Desbois: *op. cit.*, Nr. 527.

(77) Kohler: *op. cit.*, p. V (Vorwort).

се лично (морално) право аутора разликује од личних права у генералном смислу, квалификујући га као право које има свој извор у посебној категорији личних права. Колерова концепција била је, разуме се, подвргнута критици. Њему се оправдано замерало што је „моралном праву“ дао неодређен садржај субјективне природе које је имало да зависи од осетљивости аутора или да буде препуштено арбитрарном поступку суда (78).

Савремена немачка доктрина поставља такође однос личних права (*Persönlichkeitsrecht*) према личноправним елементима ауторског права (*Urheberpersönlichkeitsrecht*). Она истиче да се поред имовинских интереса аутора морају имати у виду и његови морални, идеални интереси који су врло уско везани за његову личност. Ауторско дело садржи његов индивидуалитет којим је оно у целини проткано. Према томе, између аутора и његовог дела постоји једна врло тесна интелектуална веза, тако да дело за аутора представља у правом смислу његово духовно чедо. У томе се огледају лични интереси аутора као ствараоца какве не може имати ниједно друго лице. У његовој личности су усредсређена сва овлашћења у вези са његовим личноправним (моралним) прерогативима. Личне, моралне, идеалне интересе духовног ствараоца карактерише, дакле, врло присна и трајна веза која спаја аутора и његово дело. Лично право аутора прожима цело његово интелектуално дело (79).

Новија италијанска теорија сматра да се „морално право“ не дотиче непосредно саме личности аутора али у крајњој линији оно значи отелотворење његове личности. Оно штити идеалне интересе везане за личност и дело аутора. „Морално право“ има дакле у виду заштиту личности аутора кроз његово интелектуално дело, те се отуда може назвати и личним правом (80). „Морално право“ у односу на лична права нема неки апстрактни ни генерички смисао већ је ту реч о специјалним правима везаним за заштиту личности аутора која се манифестује кроз његово дело (81).

Као варијанта личних права „морално право“ представља лично право аутора којим су заштићени његова лична добра (име, част, неповредивост личне сфере) везана за његово интелектуално дело. Оно штити присну везу аутора са његовим делом, „аутора посматраног кроз његову творевину“. Лично морално право на тај начин долази до изражаја у заштити оба елемента овог блиског односа без којих оно не би ни постојало. Зато се „морално право“ третира као лично право. Јер ако тако не би било, оно би неизбежно морало тражити своје место међу другим правним категоријама (82). Лично (морално) право, како каже Гавен, штити не личност аутора као такву већ ону блиску и трајну везу која постоји између аутора и његовог дела (83). С друге стране, Мелиже (Melliger) заступа гледиште да се веза између аутора и његовог дела карактерише као лично право. Међутим, иако личноправне елементе ауторског права идентификује с личним правом у генералном смислу, Мелиже мисли да њихову примену треба

(78) Pio'la Caselli: Sul regolamento internazionale del diritto morale di autore, „Geistiges Eigentum“, Band III, 1937/38, pp. 1 seq.

(79) Hubmann: op. cit., pp. 86 seq.

(80) Dr. Mario Fabiani: op. cit., pp. 4—5.

(81) Dr. Valerio De Sanctis: Lettre d'Italie, „Le droit d'auteur“, 1943, p. 97.

(82) Michaelides-Nouaros: op. cit., p. 287.

(83) Gavin: op. cit., p. 289.

ограничити или ублажити из објективних и практичних разлога како би се дело пуштало у промет и омогућило аутору да из њега извучи материјалне користи (84). Као и лично право, и „морално право“ аутора противи се свакој радњи која би повредила његову личност и нашкодила његовој части и угледу интелектуалног ствараоца. Доследно томе, истиче Михаелидес-Нуарос, личноправни (морални) елементи ауторског права имају за предмет заштиту једне специјалне — ауторове личности. Стога он мисли да из „моралног права“ треба искључити повреде личности које су везане за противправну радњу управљену на повреду права у генералном смислу или за противправну радњу кажњиву на основу кривичног права, као што су увреда и клевета (85).

Према концепцији коју је прихватио француски Закон о књижевној и уметничкој својини од 1957, личноправни (морални) елементи не сачињавају лично право у генералном смислу већ једно право везано за личност аутора. Сматра се да је ова квалификација „моралног права“ намерно усвојена у закону. Законодавац није хтео да „моралном праву“ које штити личност аутора кроз његово дело и у коме долази до изражаја како његова интелектуално-морална тако и имовинска вредност — даје својство неимовинског личног права (86). Из тога произлази да је „морално право“ аутора као једна варијанта личног права много ближа имовинским елементима самим тим што му је објект и ауторско дело и лично добро аутора (име, част, углед) а не само лично добро аутора као што је то случај са чисто личним правима. То нарочито потврђује монистичка теорија о јединству ауторског права у коме су личноправни и имовинскоправни елементи врло уско испреплетани и повезани. С друге стране, ако се пође од ауторског дела као објекта „моралног права“, сматра се да би у ствари било нетачно узети само дело као објект заштите јер се не штити дело као такво већ његово искоришћавање или лична веза између дела и његовог аутора (87).

Из личног права рађа се „морално право“ аутора као једно од бројних права везаних за заштиту личности. „Морално право“ представља лично право аутора индивидуалисано на делу које је он створио, право које настаје са вршењем права искоришћавања дела. Према томе, „морално право“ аутора претпоставља не личност као такву већ личност аутора ствараоца (88). Оно представља израз ауторове личности која се манифестује кроз његово интелектуално дело (89).

Из досадашњег излагања у коме смо изнели погледе теоретичара на питање односа између личних права и личноправних (моралних) елемената ауторског права можемо извести овај закључак. Природа и карактер личноправних елемената ауторског права представљају врло сложено питање. У односу на лична права у генералном смислу, личноправни (морални) елементи ауторског права значе једну варијанту личних права, својствену аутору као ствараоцу и његовом интелектуалном делу: У свом апсолутном

(84) Mélliger: Das Verhältnis des Urheberrechts zu den Persönlichkeitsrechten. Bern, 1929, p. 108.

(85) Michaélides-Nouaros: op. cit., p. 293.

(86) Robert Plaisant: Lettre de France, »Le droit d'auteur«, Juillet 1955, p. 103.

(87) Troller: op. cit., p. 17.

(88) Amadeo Gianini: op. cit., p. 198.

(89) Gorguette d'Argoeuves: Le droit moral de l'auteur, Paris, 1926, p. 56.

карактеру она је у односу на лична права добила један друкчији и измењен вид. Као таква она припада једној одређеној категорији личних права која штити аутора у области интелектуалног стварања. Задатак је личног (моралног) права да заштити интегритет духовне творевине и обезбеди поштовање личности аутора кроз његове интелектуалне производе. Лично (морално) право штити идеале, моралне интересе везане за личност и дело аутора. Између личних права и личноправних елемената ауторског права постоји блиска веза. У оба случаја објект је лично добро човеково везано за његову личност. Разлика је у томе што се код личног права лично добро односи како на сферу моралног тако и на сферу телесног интегритета личности. Код „моралног права“ међутим долазе у обзир само лична добра која се тичу имена и моралног интегритета али једино уколико су везана за личност ствараоца и за његово интелектуално дело. Личноправни (морални) елементи потичу из личног права у генералном смислу јер имају битно лични карактер. Међутим, чињеница што се личноправни елементи ауторског права односе и на дело аутора потврђују да је њихов лични карактер добио знатно измењен вид. У тесној вези с имовинскоправним елементима лично (морално) право обухвата и личност аутора и његову творевину. Оно је једна компонента ауторског права у коме су уско повезани и морални (идеални) и материјални елементи. Због тога је лично (морално) право блиско имовинском елементу ауторског права на чему се уосталом и заснива монистичка концепција о проблему његове правне природе. Лично (морално) право је дакле подједнако везано за дело и његовог аутора. Зато је „морално право“ аутора постало еластичније: оно се може наслеђивати а изузетно и преносити на лица у која аутор има пуно поверење. Стога би се могло прихватити гледиште да је лично (морално) право аутора једно лично право *sui generis*. Оно има свој основ у личности и делу аутора и штити ону блиску и трајну интелектуалну везу која постоји између њега и његовог дела (*vinculum spirituale*).

Др. Живан Радојковић

РОБОВИ И РОПСТВО У МАРЦИЈАЛОВИМ ЕПИГРАМИМА

Друга половина I века н. е. је период у ком су се, после привидно сјајне фасаде римског поретка, почели појављивати први, али неминовни, знакови предстојећег опадања (1) јер је дотле латентна криза робовласничког начина производње почела у то доба добијати све очитији облик. Недостатак радне снаге на имањима, назадовање муниципија, тешкоће на које је наилазила државна фискална политика, пропадање средњих друштвених слојева, морална криза и постепено нестајање старих идејних и религијских представа, — све су те појаве добиле изразит вид у овом

(1) F. Heichelheim: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*; Lieden, 1938, t. I, p. 722.

добу које почиње доласком Нерона и падом Јулијеваца-Клаудијеваца а траје до почетка владавине Антонина.

У то доба пада и књижевна активност Марка Валерија Марцијала (M. Valeri Martialis) (2), једног од највећих песника тог, како се обично назива, сребрног периода римске литературе. Већ сама чињеница да је овај велики стваралац живео и радио у тако важном прелазном раздобљу када су стари односи силом прилика и објективном нужношћу постепено, макар и сасвим полако, замењивани новим. — оправдава покушај да се у његовом делу нађу подаци и идеје које карактеришу овај период. Али када се, поред тога, има у виду и чињеница да је Марцијал, како то истиче Боасије (Boissier) (3), био и остао један од најприроднијих и најреалистичкијих римских песника, — који је средствима којима се је знао мајсторски служити, тј. иронијом и изругивањем, стално водио борбу против митолошких замагљивања, наглашавајући да се на његовим страницама одвија прави живот (4), — онда је интересовање за дело овог ствараоца тим оправданије. Иако су све друштвене појаве које су дошле до изражаја у Марцијаловом делу интересантне за испитивање (а нарочито његови морални принципи и гледишта који можда највише одражавају декаденцију римског поретка (5) као целине, а посебно одређених друштвених слојева), — ипак бих се овде задржао само на робовима и ропству као на погледима које је о њима имао овај, један од највећих песника у Риму а неоспорно највећи писац епиграма (6).

Робови се врло често срећу у Марцијаловим епиграмима. Готово на свакој његовој страници помињу се робови који обављају најразличитије послове за своје господаре: прате их на форум, у купатила, носе их на носиљкама, распитују се за имена пролазника, помажу у домаћинству, служе као еунуси, фризерке (7), итд. Неки од њих су купљени, а други које Марцијал назива *servi paterni* (8) стечени наслеђем од предака. Читајући епиграме, пада, ипак у очи да се често помињу *vernae* (9), — робови рођени у кући. Једним делом се то може протумачити околношћу да је таквих робова и иначе било знатно више у граду него на имањима, —

(2) Марцијал је рођен у Шпанији (у малом мунципију Билбилис) око 40 године н.е., а умро је око 104. у родном крају. Његова дела. *Liber spectaculorum* и IV књига епиграма, појављивала су се sukcesивно у времену од 80 до 101 године н.е. — В. Oxford Classical Dictionary, p. 542; M. Valerii Martialis: *Epigrammaton libri*. — recognovit W. Gilbert, — Lipsiae (Teubner) 1907, p. 408 (цитати у даљем тексту су према овом издању).

(3) G. Boissier: *Tacite*, II édit., Paris, 1904, p. 287; »C'est un des écrivains les plus simples et les plus naturels qui nous restent de toute la littérature latine«.

(4) Говорећи са очитом иронијом о онима који пишу о окрутним Терејевим и Тијестовим гозбама, Дедаловим крилима и Полифемовим овцама, — Марцијал закључује:

A nostis procul est omnis vesica libellis

Musa nec insano syrmate nostra tumet.

»Illa tamen laudant omnes, mirantur, adorant«

Confiteor: Laudant illa, sed ista legunt (IV. 49).

Сличне мисли налазе се и у епиграмима X, 4; III, 45, и др. »Pagina hominem nostra sapit« (X, 4) каже Марцијал а изрази »homo, vita« најбоље карактеришу његово дело, — подвлачи Боасије (н. д., с. 311). В и: Соболевски и др.: *Историја римској литератури*, Москва, 1962. т. II, с. 202, 209—211.

(5) Н. J. Izaac: *Martial, Epigrammes*. t. I, Paris, 1930, p. XXI, XXII.

(6) Соболевски: н. д., с. 195—196, 202.

(7) в., на пр., VII, 35; XII, 58; X, 10; XI, 50; III, 82; X, 91 и др.

(8) Тако, на пр., VII, 62; IX, 8; IX, 87.

(9) Они се срећу, примера ради, у епиграмима: I, 41 и 87; II, 90; VIII, 59; IX, 12 и 16; XII, 70 и 77; XIV, 119 и др.

што је морало доћи до изражаја у делима Марцијала, изразитог градског песника, могло би се чак рећи — песника града Рима (10). — Ипак, без сумње, још важнији разлог честој појави робова рођених у кући лежи у чињеници да је у Марцијалово доба већ дошло до изражаја знатно смањење прилива радне снаге услед престанка освајачких ратова и опадања активности на оријенталним тржиштима робова, на што су исто тако утицале прилике везане уз политику мира Августа и његових наследника. Стога је у овом периоду морало доћи до знатног пораста броја робова рођених у кући (11), о чему, поред Марцијала, има података и у другим литерарним делима из овога периода. Тако Колумела (Columella), а још и пре њега Варон (Varon) (12) препоручују да се обрати посебна пажња радној снази, да се женама робинјама које имају децу даје слобода и сл. И писма Плинија Млађег (Plinius Calceius Secundus) (13), познаника а изгледа и пријатеља Марцијалова, указују на тешкоће које је и он, иако велики и богати земљопоседник, имао око проналажења погодне радне снаге за своја имања, при чему је своје робове морао стављати за надзорнике колонима. Уосталом, о појави беге, нестанка, смањења и изумирања робовске радне снаге (14) говори и сам Марцијал у неколико наврата, што је свакако одраз општер стања и прилика овог доба.

Иако је углавном писао о Риму и римским приликама, Марцијал у више наврата помиње и робове који обрађују земљу својих господара као пољопривредни произвођачи или управљају имањима у име господара као виликуси (15). При том упадају у очи две карактеристичне појаве, које се јасно могу видети из епиграма. Марцијал, наиме, чешће помиње виликуса него обичног роба а — поред тога — готово по правилу, када говори о једном или другом, упоредо истиче и колона (16). То је најбољи знак да је поред роба, па и уместо њега, слободни закупца (17) постао редовна појава

(10) То се нарочито види из епиграма VIII, 3, 20, где Марцијал говори о свом настојању да опише читав Рим. Одласком, пред крај живота у родну Шпанију, Марцијал је не само због старости него нарочито услед удаљености од Рима, чији му је живот давао инспирацију идеје за епиграме, почео као песник видно опадати (Boissier: — op. cit., p. 333).

(11) Н. А. Машкин (Историја старог Рима, превод М. Марковића, Београд, 1951, с. 405, 406) наводи да је у ово доба однос набављених робова према оним одгајеним у кући износио 1 : 2, док је у доба републике било обрнуто.

(12) Varro: *Res. rustic. lib. I, 17, 7; Columella; De re rustica I, 7.*

(13) Plinius *Ceas. Sec.: Epistulae: IX, 37.*

(14) »Servos ibi perdidit omnes: »Furta, fugae, mortes servorum [...] affligunt hominem«, истиче Марцијал у епиграмима (I, 85; VII, 33).

(15) *Vilicus* се помиње, поред осталог, у епиграмима: III, 68; X, 30; (овде са осталим робовима на имању), XI, 39; XII, 18; XII, 31; IX, 60.

(16) Виликуси или робови, упоредо са колонима срећу се у: II, 11; II, 58; IV, 66; VII, 31; XII, 18 и другде.

(17) Да је Марцијал, говорећи о колонима, мислио на слободне закупце (а не, можда, да је том изразу придавао други смисао, на пр. сељак, насељеник, становник колоније и сл., у ком смислу се је та реч раније употребљавала в. О. Seec: *Colonus*, у *Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t IV, col. 485—486). — може се закључити из *Ep. II, 11* у којем један стих гласи »*nihil colonus vilicusque decoxit*«. јер то може само закупца учинити. Иначе, Марцијал често говори о колонима и без робова, тако у I, 17, 49, 55; II, 11; IV, 57, 66; X, 78, 96, 98; XII, 59, 72, 76 и др. Из описа се види, макар да их понекад приказује као неспретне, помало неотесане и сл. (назива их *riposus, magnus, hircoso osculo*, и сл.) да Марцијал високо цени и поштује колоне — сељаке, сматра их поштеним (за девојке каже: *propterea virginae colonorum*, — III, 58, 40), и добрим људима, па их сигурно на тај начин поставља насупрот поквареним слојевима друштва. Вероватно је тај песников осећај потицао још из детињства које је проживео у сличној средини малог провинцијског градића. И ово, поред осталог, показује да је све кондесије које је Марцијал правно у животу, — у основи остао поштен и искрен човек. — В. Isaac: op. cit., pp. XXIII, XXIV.

на велепоседима, — што је, поред литерарних, познато и из правних докумената, па представља одраз кризе дотадашњег начина производње (18) и могућности да се она одржи на старим темељима.

Ипак, уза све то, у промету је било још доста робова. Марцијал у више наврата помиње трговце робова као посебну професију, говори о месту где су робови продавани на тргу (19) и указује, као на посебну карактеристику појединих робова, на околност да ли су купљени или одгојени у кући (20). Али, макар да се робови још купују и продају, ипак се виде и разлике у упоређењу са ранијим стањем. Марцијал, наиме, у својим епиграмима најчешће помиње промет тзв. луксузних робова, намењених посебним потребама господара (21). Иако се не може искључити да на такву трговину Марцијал указује делом и због своје склоности ка одређеним темама које се са моралне тачке гледишта могу осудити, као и због чињенице да му је живот главног града у којем су се, како истиче Сенека, и мане и врлине најскупље плаћале, — давао главне инспирације, — ипак се не може занемарити ни околност да је смањење прилива робова из ратних похода и опште морално опадање римског друштва утицало на појаву овакве трговине. Карактеристично је такође да су ти робови досезали релативно врло високу цену. Тако су поједини дечаци продавани по сто до две стотине хиљада сестерца (22), што је знатна сума, кад се из самих Марцијалових епиграма може видети да је толики износ плаћан за градску кућу или за осредње имање на селу (23). Поред ових Марцијал

(18) Упор. напред наведене податке из Варона, Коломеле, Плинија Мл. као и Гајев фрагмент у Dig. XIX, 2,25,6.

(19) То су били *mangones* (в. I, 58; VII, 80; IX, 6) а место где су робови на тргу излагани називало се је *catasta* (IX, 29; VI, 29). Карактеристично је да Марцијал сматра изузетно сиромашним оног који нема ниједног роба. Тако он, говорећи о неком Нестору (IX, 32) каже:

Nec toga nec focus est nec tritus cimice lectus.
 — *Nec tibi de bibula sarta palude teges.*
Nec puer ac senior, nulla est ancilla nec infans.
 — *Nec sera nec clavis, nec canis atque calix...*
 — *Non est paupertas, Nestor, habere nihil.*

То је доказ да у Марцијалово доба ропство још ни издалека није било ишчезло нити изгубило свој значај.

(20) Стога, говорећи о Глауцију, Мелниорову ослобођенику, подвлачи:

Non de plebe domus, nec avarae verna catastae,
 — *Sed domini Sancto dignus amore puer* (VI, 29).

(21) Поред разних дужности које су ти робови обављали, обично као кућна послуга, многи од њих су били, како се види из епиграма, намењени за проституцију и педерастичку. Тако једном (VI, 66) Марцијал говори о продаји девојке коју овако карактерише: «*Famae non nimium bonae pullam, — Quales in mediasedet Subura, — Vendebat modo praeco Ge'llianus, — Parvo cum pretio diu liceret*». Слично и VI, 71. — Али, много чешће се помињу продаје дечака. Тако се о томе говори у I, 58; II, 44; III, 62, 71 и 73; IX, 21 59 и 72; X, 31; XI, 70; XII, 38 и др.

(22) *Millia pro puero centum mihi mango poposcit*

— *Risi ego, sed Phoebus, protinus ila dedit.* (I, 58)
Centenis quod emis pueros et saepe ducenis
 — *Quod sub rege Numa condida vina bibis.* (III, 62)
Vendere, Tucca, potes centenis milibus emptos
 — *Plorantes dominos vendere, Tucca, potes?* (XI, 70)

В. такође и Ер. X, 31. О великом броју ових луксузних робова, њиховом промету, врстама и ценама в. и Ludwig Friedlaender: *Darstellung aus der Sittengeschichte Roms, aus der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antonine*, VIII. Aufl. — Leipzig, 1910, T. III, pp. 142—145.

(23) В. Ер. III, 52, где се наводи да једна кућа у граду вреди 200.000 сестерца. У Ер. XII, 66 слична кућа је купљена за 100.000 сестерца. У једном епиграму помиње се неки Артеמידор који је за једног дечака дао своје имање на селу (IX, 21). Међутим, једна девојка «*famae non nimium bonae*» (VA, 66) — продаје се за 600 сестерца.

помиње и куповине других категорија робова (24) али много мање од првих.

Марцијалови погледи на робове и ропство нису јединствени ни доследни. Он, пре свега, као и остали Римљани у његово доба, па и раније, знатно повољније гледа на робове одгајене у кући (*vernae*) него на оне набављене споља. У једном епиграму, говорећи о умрлом ослобођенику, он посебно подвлачи да овај није набављен на тргу него одгојен у господаревој кући (25) а другом приликом као један од услова срећног живота, који песник жели за себе, јесте, поред мирна сна, одсуства свађа и учених жена, и сит кућни роб (26). Штавише, упоређујући се са умрлим дечаком, бившим робом, песник изражава жељу да би се и њему указала иста таква почаст и брига у случају смрти (27). Овакав однос према вернама код Марцијала је разумљив јер је нормално да се људи са више поуздања односе према домаћој чељади него према странцима који су им углавном или готово потпуно непознати. Али, на формирање тих погледа морала је без сумње утицати и чињеница да је велики број ових робова потицао из односа господара са робињама (28), па је, иако је дете правно било роб, ипак морало по природи саме ствари доћи до другачијег односа према њему. Марцијал о том говори више пута, па је тешко претпоставити да је на то утицала само његова склоност према темама ове врсти (29). Уосталом, да је таквих појава било, показују и правни извори (30) који указујући на овакве случајеве, само потврђују оно што истиче Марцијал.

Има, међутим, епиграма из којих се види да Марцијал и на остале робове (а не само на *vernae*) гледа другим очима одражавајући тако одступање од старих схватања и гледишта. Тако он у једном епиграму оштро осуђује неког Понтикуса који је наредио да се прибије на крст његов роб и да му се ишчупа језик да не би говорио о господаревим злочинима, — додајући да наред ипак прича о господареву злоделу (31). Другом приликом, помињући један случај из доба Сулиних проскрипција, Марцијал истиче како је један роб спасао господара (32), иако му је овај раније био ударио жиг на чело. У једном епиграму, Марцијал наводи како је нека

(24) В. — II, 44; VII, 80.

(25) Ep. VI, 29.

(26) Sit mihi verna satur, sit non doctissima coniux,
— sit nox cum somno, sit sine lite dies (II, 90).

(27) Accipe, care puer, nostri monumenta doloris

hic tibi perpetuo tempore vivet honor.

Cum mihi supremos Lachesis pernaverit annos

Non aliter cineres mando iacere meos. (I, 88).

(28) Најбољи пример за то је (без обзира на двосмислени значај и употребљене изразе) епиграм I, 84:

Uxorem habendam non putat Quirinalis,

Cum vellit habere filios, et invenit

Quo possit istud more: futuit ancil'as,

Domunqae et agrum implet equitibus vernis.

Pater familiae verus est Quirinalis! (V. i VI, 71).

(29) Марцијал, такођер, истиче да су често и жене, упркос постојања *Senatus consultus Claudianum*, одржавале интимне односе са робовима. (В. посебно епиграме VI, 39; VII, 14; X, 91; XII, 58). Friedlaender (op. cit., т. I, pp. 476—491) наводи бројне примере за то, истичући да су чак и жене појединих царева имале такве односе са гладијаторима.

(30) Dig. I, 5,5.

(31) II, 82.

(32) Proscriptum famulus servavit fronte notata

Non fuit haec domini vita sed invidia (III, 21).

римска матрона огледалом убила своју ропкињу (33) због тога што јој ова није најбоље уредила фризуру, — проклињући злотворку и желећи да јој сва коса отпадне како ои и њен изглед одговарао огледалу којим је извршен злочин. Говорећи о позиву неког извршитеља, Марцијал са очитим негодовањем и осудом помиње продавање старих и немоћних робова (34).

У неколико наврата Марцијал упоређује положај слободног грађанина са робом, долazeћи на крају до закључка да се он уопште не разликује односно да је роб чак у бољем положају. Износeћи једном жеље за слободом неког роба Кондила, Марцијал набраја сва преимућства која овај има у поређењу са својим господаром. Тако он, за разлику од господара Гала, може мирно да спава, док овог мучи бесаница због многих брига, Кондил није дужан никог да поздравља (он чак то не чини ни кад сретне господара), за разлику од Гала који се положи трчећи на све стране да би поздрављиво све своје патроне и заштитнике а избегао повериоце који га прогоне (35). Другом приликом, обраћајући се робу Максиму који настоји да се ослободи, Марцијал набраја све могуће тешкоће које слободан човек мора преживети да би се исхранио, обукао и сл. па на крају закључује: ако све то можеш да поднесеш, — онда нема сметње да идеш у слободне (36). Овакве паралеле и закључци, иако ван сваке сумње значе претеривање јер је бити слободан у робовласничком поретку представљало ипак огромно преимућство — могу се објаснити приликама које су владале у Марцијалово доба и са којима се је и сам песник морао борити да би се одржао (37). Положај слободног али сиромашног дела римског становништва који никада није био нарочито завидан постао је у ово доба још тежи јер је промена политичког уређења државе довела до смањења дарежљивости горњих слојева римске аристократије и богаташа (38), јер у нозим политичким приликама она није имала сврхе ни смисла. Остао је једино цар али до њега није било лако доћи, чак и у случајевима када су се правиле највеће концесије и прилазило ласкању које и код самог Марцијала звучи непријатно

(33) Ep. II, 66.

(34) »Vende senes servos. vende paterno« (XI, 70).

Марцијал исто тако говори о »tristia servorum stigmata« (X, 56). Ови погледи нису усамљени. Зна се на пр. да је сличне идеје истицао у то доба и Марцијалов земљак Сенека (Ep. ad Luc. 47,1).

(35) IX, 92.

(36) Vis fieri liber? Mentiris, Maxime, non vis;

— sed fieri si vis hac ratione potes,
Liber eris cenare foris, si Maxime, nolis,
— Veientana tamen si domat uva sitim.
Si ridere potes miseri chrysendeta Cinnae,
— Contentus nostra si potes esse toga,
Si plebeia Venus gemino tibi vincitur asse,
— Si tua non rectus tecta subire potes.
Haec tibi si vis est, si mentis tanta potestas,
— Liberior Partho vivere rege potes (II, 53).

Са тим поређењима су сличне и оне у III, 30 које се односе на жене без обзира на њихов двосмислен значај. Говорећи о уређењу имања и виле (X, 30) Марцијал завршава:

O ianitores villicique felices,
Dominis parantur ista, serviunt vobis.

(37) Отуда врло уверљиво звуче Марцијалове речи »Nil est deterius latrone nudo: Nil securius est malo poeta« (XII, 63, 12). Описи мука које имају клијенти трчећи по граду да поздраве патроне (XII, 68), гладоване разних адвоката, песника и сл. (III, 38).

(38) Стога је Марцијал и могао с пуним правом истаћи често цитирани афоризам: »Sint Maecenates, non deerunt, Flacce, Marones« (VIII, 51, 5).

и неукусно. У трци да се дође до неког дара цара или све ређег дарезљивог богаташа живот слободног дела римског становништва, укључујући у тај број и разне књижевнике, уметнике и сл., није био ни лак ни завидан (39), па је схватљиво зашто је Марцијал дошао до изнетог закључка, макар при томе и претеривао.

Ипак, у Марцијаловом књижевном делу има и другачијих погледа на робове и ропство од ових до сада изнетих, из којих избија презир и омаловавање. Тако он неком Сосибијану пребацује ропско порекло а из епиграма се види да се и сам Сосибијан тога стиђи (40). Другом приликом Марцијал, закључујући једно поређење са неким својим знанцем, резигнирано каже да је довољно тешко бити роб а што да се тек говори о робовом робу (41). Он такође подвлачи да се неки изрази којима се хоће описати одређени људски квалитет могу употребити само за роба а не и за слободна човека; истиче поред тога да се роб поздравља на један а слободан човек на други начин, и слично (42). Са нарочитом иронијом а некада и са дубоким презиром односи се Марцијал према бившим робовима ослобођеницима. У једном епиграму он злобно примећује како су царски ослобођеници раније доста непријатељски расположени према господару одједном променили своје мишљење, па на сва питања и проблеме гледају истим очима као и цар (43). На другом месту, помињући неколико угледних ослобођеника, Марцијал набраја неправде које су они чинили суседима, отимајући им или пустошећи имања, задржавајући робове и сл., — па закључује своје излагање речима: *non bene, crede mihi, servo, servitur amico; sit liber dominus qui volet esse meus* (44). Марцијал поред тога указује и на схватања да услуга коју учини ослобођеник није исте вредности као она коју даје слободан човек (45). Са очитом злурадешћу Марцијал једном говори о неком ослобођенику који је новцем добијеним од бивше господарице постао витез,

(39) То је јасно изразио и сам Марцијал у једном епиграму (III, 38), у ком се обраћа једном дошљаку:

Quae te causa trahit, vel quae fiducia Romae,
Sexte? quid aut speras aut petis inde? refer.
»Causas« — inqis» agam Cicerone disertior ipso
Atque erit in triplici par mihi nemo foro.
Egit Atestinus causas et Civis-utrumque
Noras —, sed neutri pensio tota fuit.
»Si nihil hinc veniet, pangentur carmina nobis:
Audieris, dices esse Maronis opus.
Insanis: omnes gelidis quicumque lacernis
sunt ibi, Nasones Vergiliosque vides.
»Atria magna colam«, — Vix tres aut quattuor ista
Res aluit, pallet cetera turba fame.
»Quid faciam? suade: nam certum est vivere Romae
Si bonus es casu vivere, Sexte potes.

(40) A servo natum scis te blandeque fateris,
Cum dicis dominum, Sosibiane, patrem. (I, 81). — В. такођер и I, 67.

(41) II, 18: Esse sat est servum, iam nolo vicarius esse.

(42) XIII, 30: Siccus, sobrius est Aper, quid ad me?

Servum sic ege laudo, non amicum.

Вид. и V, 57. Марцијал ропкињу назива (XI, 50) »fallax ancilla«.

(43) IX, 79. Ефиграм завршава речима:

Nemo suos-haec est aulae natura potentis,

— Sed domini mores Caesarianus habet.

(44) II, 32.

(45) III, 46.

да би касније, оставши без средстава, опет узео бритву да би продужио занат који је обављао раније (46).

На овакав Марцијалов однос према ослобођеницима, поред старих схватања којих се ни он није могао ослободити, утицала је свакако и околност да је у знатном броју случајева ослобођеник био не најбољи него највештији роб који је разним, често пута и подлим средствима успевао да се ослободи, улагујући се господару и настојећи да угоди свим његовим жељама. Поред тога, није била без значаја ни чињеница да су управо у току I века неки цареви на врло високе и угледне управне и сличне функције постављали ослобођенике, вероватно због тога што су у њих имали више поверења него у представнике старе римске аристократије (47). Велик утицај и овлашћење тих бивших робова морале су тешко вређати сујету слободних римских грађана који нису могли мирно подносити да с њима управљају дојучерашњи робови. Иако је Марцијал био сервилан према владарима, посебно према Домицијану, очито је да се ни њему није допадао овакав положај царских ослобођеника.

Марцијалови епиграми показују, према томе, да је у другој половини I века било још доста робова али да се је већ почела осећати криза радне снаге због смањеног прилива ратних заробљеника. Исто тако се може видети сразмеран пораст броја робова рођених у кући, што је такође последица политике царева коју је диктирала потреба за учвршћењем државе и обновом римског друштва, што се није дало провести без дужег периода мира. Све је то утицало на тешкоће око набавки робова (48), на њихову цену и чињеницу да су најчешће продавани и куповани управо тзв. луксузни робови који су били потребни декадентним богаташким слојевима римског друштва. Та појава, уз чињеницу да је положај непосредног произвођача у пољопривреди све више преузимао слободни закупца колон (49), — указује да је и ропство као институцију почео захватати исти онај процес декаденције који је већ био захватио горње друштвене слојеве и римски државни поредак.

Марцијалови погледи на робове и ропство често су, како се види из напред наведеног, противречни и недоследни. То је, међутим, само одраз владајућих погледа (50) и прилика у којима је живео и стварао велики писац епиграма. Овај период развитка римског друштва, када су због промена у начину производње стари односи почели уступати место новима, морао се је баш на тај начин одразити и у стварању једног оваквог уметника — реалисте какав је био Марцијал. Стога се у његовом делу, поред

(46) VII, 64: Qui tonsor tota fueras notissimus urbe,

— Et post hoc dominae munere factus eques,

Qua nunc arte graves tolerabis inutilis annos. . .

— Quod superest, iterum, Cinname, tonsor eris.

Ипак, из једног епиграма (II, 68) се види да су поједини ослобођеници морали врло скупо платити своју слободу, тј. дати сву стечену имовину господару.

(47) Машкин (н. д., с. 430): Ослобођеници су дошли до највећег утицаја за време владавине Клаудија, али су играли значајну улогу и у доба Нерона, те Флавијеваца.

(48) Д. Стојчевић: Од римског роба до колона. „Анали Правног факултета“, Београд, април-септембар 1961, с. 131 — 133.

(49) Стојчевић: н. д., с. 135.

(50) Боасије (н. др., с. 302) наглашава да су се погледи Марцијала кретали у оквирима који су владали у то време, дакле, да је изражавао мишљење просечног римског грађанина његова доба и друштвеног положаја.

старих погледа на робове и ропство којих се нису могли сасвим отрести ни највећи духови тог времена, — сусрећу и нова схватања која значе напуштање традиционалних мишљења и постепено, макар и врло споро, формирање најнижег слоја римског друштва.

Ради свега тога Марцијалово дело, без обзира на његову склоност темама које често одражавају тамне и ниске стране људског живота, заслужује посебну пажњу као обилан — и што је још важније, поуздан и веродостојан извор података о друштву друге половине I века н. е., — укључујући ту и његову основу — ропство које је баш у то доба почело видно опадати, стварајући услове за даље ширење кризе читавог римског поретка, заснованог на искоришћавању роба.

Др. Анте Ромац

ЗАКЉУЧЦИ О БИТНИМ ЧИЊЕНИЦАМА У ПАРНИЧНОМ ПОСТУПКУ

1. — Доказима које изводи у току парничног поступка суд утврђује оне чињенице на којима непосредно заснива пресуду. У оквиру парничног поступка те чињенице имају својство битних чињеница. Оне се појављују као непосредно релевантне за пресуду која се има у парници донети. Као такве оне улазе у састав чињеничног стања које представља чињенични основ пресуде. На њих се примењује правна норма на основу које се пресуда доноси.

Изведеним доказима, међутим, не могу се увек непосредно утврдити све битне чињенице већ се њима непосредно утврђују, делимице или једино, само индиције. Индиције нису докази. То су такође чињенице које се доказима утврђују. Као и битне чињенице и оне улазе у чињенични материјал који се у поступку прикупља, сређује, претреса и разјашњава и у чињенично стање које се утврђује.

Од битних чињеница индиције се разликују по томе што се пресуда не заснива непосредно на њима. Оне нису непосредно релевантне за пресуду. Индиције као такве не улазе у састав чињеничног основа пресуде јер тај основ чини само онај део чињеничног стања на коме се пресуда непосредно заснива. Али иако нису саставни део чињеничног основа пресуде, индиције често врше значајну улогу у процесу формирања тога основа а самим тим и у процесу формирања саме пресуде.

Наведену улогу индиције врше преко закључака које суд помоћу њих изводи. То су закључци о чињеницама потребним за расправу појединих питања која се у току поступка постављају. Кад изведеним доказима такве чињенице нису утврђене већ су утврђене само индиције о њима, тада суд помоћу утврђених индиција изводи закључке о њиховом постојању. Ти закључци не спадају у групу правних закључака које се у оквиру поступка формирају. Они чине особену групу, групу чињеничних закључака.

Међу чињеничним закључцима најзначајнији су закључци о битним чињеницама. Њих суд изводи кад су изведеним доказима утврђене само индиције о битним чињеницама а не и саме битне чињенице (1). Према томе закључци о битним чињеницама су закључци о постојању или непостојању битних чињеница које суд изводи помоћу индиција.

2. — Као и други закључци и закључци о битним чињеницама не изводе се само из једне премисе већ претпостављају постојање двеју премиса и појављују се као логична консеквенца тих премиса.

Утврђена индиција представља само једну од тих премиса. Друга премиса није индиција ни чињеница уопште. То је једно правило (став). То правило формира се на основу општег животног или стручног искуства. Оно изражава знање стечено из низа доживљених или уочених или проучених чињеница и односа између чињеница. Као такво оно има општу вредност и представља правило стечено општим животним или стручним искуством (2).

Према томе, закључци о битним чињеницама не заснивају се само на индицијама. Они се изводе из индиција и одговарајућих правила искуства. Индиције представљају посебну а правило искуства општу премису у закључку о битној чињеници. Тај закључак појављује се као логична консеквенца тих двеју премиса.

3. — Закључци о битним чињеницама долазе на место битних чињеница. Они замењују битне чињенице и врше њихову функцију. Пресуда се непосредно заснива не само на битним чињеницама већ и на закључцима о битним чињеницама, кад те чињенице нису утврђене. Као такви закључци о битним чињеницама улазе у састав чињеничног основа пресуде. Супротно индицијама они чине садржину тога основа. Због тога се чињенични основ пресуде може састојати не само из битних чињеница већ и из закључака о битним чињеницама.

По својој саставу чињенични основ пресуде управо може бити тројак. Њега могу чинити само битне чињенице. Такав случај постоји кад су све битне чињенице непосредно утврђене изведеним доказима. Ако су изведеним доказима непосредно утврђене само извесне битне чињенице а остале нису, чињенични основ пресуде састоји се из утврђених битних чињеница и закључака о осталим битним чињеницама. А ако изведеним доказима није могла бити утврђена непосредно ниједна битна чињеница састав чињеничног основа пресуде чине само закључци о битним чињеницама. Закључци о битним чињеницама, према томе, могу чинити део или целу садржину чињеничног основа пресуде што зависи од утврђености битних чињеница.

4. — Закључци о битним чињеницама разликују се од правних закључака: (а) по својим премисама и (б) по својој садржини.

Ad (а) Премисе правних закључака нису индиције и правила искуства. Правни закључци изводе се из битних чињеница и закључака о битним чињеницама и из одговарајућег правног правила (правне норме). Њихово

(1) Познић: Грађанско процесно право, 1962, с. 222—223; Schönke — Schöder — Niese: Lehrbuch des Zivilprozessrechts, 1956, s. 258; Nikisch: Zivilprozessrecht, 1952, s. 326; Rosenberg: Lehrbuch des deutschen Zivilprozessrechts, 1961, s. 540.

(2) Stein: Grundriss des Zivilprozessrechts und des Konkursrechts, 1924, p. 254; Lent: Zivilprozessrecht, 1963, p. 114, 60—61; Schönke — Schöder — Niese: op. cit., p. 259; Nikisch: op. cit., p. 327; Rosenberg: op. cit., p. 546 seq.

формирање врши се подвођењем битних чињеница и закључака о битним чињеницама под такву норму. Правни закључак је консеквенца примене правне норме на те чињенице и закључке.

Према томе једна од премиса правног закључка је утврђена битна чињеница или закључак о битној чињеници односно више битних чињеница или закључака о битним чињеницама. Ту премису може чинити само оно што чини садржину чињеничног основа пресуде, дакле само битне чињенице и закључци о битним чињеницама.

Друга премиса правног закључка је правна норма. И по овој премиси правни закључак се битно разликује од закључка о битној чињеници. Правилно искуства које чини одговарајућу премису закључка о битној чињеници садржи у себи знања стечено искуством. Искуством се сазнаје шта постоји и шта се дешава у стварности. Правна норма, међутим, не садржи никакво знање. Она у себи садржи одређену вољу. Том вољом одређује се шта треба да постоји и да се дешава у области друштвеног живота. Правне норме уређују друштвене односе. Уз садејство стварних чињеница оне стварају, мењају или укидају правне обавезе и одговарајућа права. Као такве оне се јасно одвајају од правила искуства као правила у којима се изражава искуством стечено знање о томе шта постоји и шта се у стварности дешава.

Ad (б) По својој садржини правни закључци су закључци које суд изводи: или о примени правне норме на утврђени чињенични основ пресуде или на основу примене правне норме на тај основ пресуде.

Садржина првих закључака своди се на одређивање оне правне норме која се има применити на чињенични основ пресуде. То су закључци о томе да ли се у чињеничном основу пресуде садрже елементи нужни за примену одређене правне норме. Садржина других закључака састоји се у одређивању правног дејства које производи примена правне норме на чињенични основ пресуде.

Према томе, правним закључцима се одређује или правна норма која се има применити или правно дејство које производи примењена правна норма. Правни закључци нису дакле закључци о чињеницама какви су закључци о битним чињеницама, те се они не само по својим премисама већ и по својој садржини разликују од закључака о битним чињеницама.

А. Закључци о битним чињеницама у првостепеном поступку. — 1. — Првостепени поступак је онај процесни стадијум у коме се формирају закључци о битним чињеницама. Првостепени суд на основу изведених доказа и резултата целокупне расправе утврђује чињенично стање и образује чињенични основ пресуде. образујући чињенични основ пресуде, првостепени суд формира, кад је то потребно, закључке о битним чињеницама пошто ти закључци улазе у састав чињеничног основа пресуде.

Потреба да се формирају закључци о битним чињеницама не постоји увек. Она не постоји онда кад су све битне чињенице непосредно утврђене изведеним доказима. Али ако битне чињенице нису непосредно утврђене већ су утврђене само индиције или су утврђене само извесне битне чињенице а остале нису, онда је јасно да првостепени суд мора помоћу индиција да утврди или да употпуни чињенични основ пресуде. У таквом случају

морају се у првостепеном поступку формирати закључци о постојању или непостојању битних чињеница које нису непосредно утврђене.

2. — Формирање закључака о битним чињеницама састоји се из више процесних делатности. Оно обухвата пре свега оне процесне радње које се предузимају у циљу прибављања индиција. Кад правила искуства која се имају применити не прибављене индиције суду нису позната, оно обухвата и оне процесне радње које се предузимају у циљу проналажења тих правила. Предузимањем наведених радњи установљавају се премисе закључака о битним чињеницама. По њиховом установљењу примењују се правила искуства на прибављене индиције и тек онда се изводе закључци о битним чињеницама.

Према томе, закључци о битним чињеницама могу бити изведени тек пошто буду прибављене индиције и установљена одговарајућа правила искуства и пошто та правила буду примењена на прибављене индиције. Процес формирања закључака о битним чињеницама није дакле једноставан већ је сложен из више различитих процесних делатности.

3. — *Прибављање индиција.* — По нашем Закону о парничном поступку постоји битна разлика између онога што важи за прибављање чињеница и онога што важи за прибављање доказа. Према чл. 6, ст. 2, ЗПП странке су дужне да изнесу све чињенице на којима заснивају своје захтеве. Ако странке не изнесу све чињенице, суд не може неизнете чињенице узимати у обзир и утврђивати. То јасно проистиче из чл. 6, ст. 4, ЗПП јер се из ове законске одредбе види да суд није овлашћен да утврђује оне чињенице које странке нису изнеле. Према томе суд је ограничен само на чињенице изнете од странака.

Са доказима, међутим, ствар стоји друкчије. Суд може доказе и по службеној дужности да прибави и изведе. Према чл. 6, ст. 3, суд је овлашћен да изведе и доказе које странке нису предложиле ако су ти докази од значаја за одлучивање. То он може да учини чак и онда кад се једна или обе странкеprotиве извођењу доказа.

Индиције су, као што смо видели, чињенице. Посматране независно од своје улоге у поступку оне се не разликују од других чињеница. У поступку, међутим, помоћу индиција и правила искуства суд установљава постојање или непостојање других чињеница. Према томе индиције уз садејство правила искуства у поступку врше функцију доказа. Отуда се основано може поставити питање да ли за индиције важи оно што важи за чињенице или оно што важи за доказе, тј. да ли суд може, употребити само индиције које су странке изнеле или и индиције које странке нису изнеле.

При расправи овог питања морало би се поћи од тога да индиције врше само функцију доказа и да доказе само замењују и то не саме већ уз садејство правила искуства али да оне саме нису докази нити да то у поступку постају. Оне у поступку остају чињенице, оно што у ствари јесу (3). Према томе, и за њих морају важити ограничења која важе за

(3) Ларанђеловић (Грађевинско процесно право, друга књига, 1933, с. 47, 154—157) говори о индицијама и као о чињеницама и као о доказним средствима. Доказна средства су, каже, поред исправа, сведока, вештака, увиђаја и саслушања странака још и индиције. — Sperl (Lehrbuch d. bürgerlichen Rechtspflege. I Band, 2 Teil, 1928, s. 397 и 469) сматра доказ индицијама као једно од најзначајнијих доказних средстава. Али према њему то доказно средство није сама индиција већ закључивање од индиције на правнорелевантну чињеницу.

остале чињенице. А то значи да суд може употребити само индиције које су странке изнеле а не и индиције које странке нису изнеле.

Ово ограничење, међутим, није такво да ономогућује акцију суда у прибављању индиција. Суд може постављањем питања странкама и на други целисходан начин настати да странке изнесу индиције које нису изнеле. Суд је то и дужан да учини. Та обавеза суда несумњиво проистиче из чл. 287 ЗПП обзиром на значај који индиције имају за утврђивање битних чињеница.

Процес изношења индиција треба по могућству окончати на припремном рочишту. Уколико странке у тужби, одговору на тужбу и другим поднесцима до припремног рочишта, као и на самом припремном рочишту нису саме изнеле сав процесни материјал, суд ће настојати да оне то на припремном рочишту учине. Ово настојање суда не сме се ограничити само на битне чињенице и доказе. Оно мора обухватити и индиције ако су оне потребне за утврђење битних чињеница. Присуство странака на припремном рочишту треба искористити и странке испитати не само о битним чињеницама и доказима већ и о свима потребним индицијама као и о доказима којима се оне могу утврдити.

Пошто индиције буду изнете, оне се имају издвојити у спорне и неспорне. То издвајање треба извршити на припремном рочишту. Оно се врши узимањем одговарајућих изјава од странака. Изјаву треба узети за сваку индицију посебно уколико се већ из дотадашњих изјава странака у поднесцима и на рочишту не види јасно да ли је индиција спорна или неспорна.

Спорне индиције морају се разјаснити и установити да ли оне постоје или не постоје. То установљење врши се као и установљење осталих спорних чињеница — извођењем доказа. Могу се извести сви докази предвиђени у закону. Докази се изводе на главној расправи. Поступак извођења доказа је исти као и поступак извођења доказа о битним чињеницама. То управо и нису два издвојена поступка већ један јединствен поступак у току кога се на главној расправи поред битних чињеница разјашњавају и индиције.

4. — *Установљење правила искуства.* — Супротно индицијама правила искуства не морају бити изнета од странака. Није нужно да су се странке позвале на њих или да су на њих указале. Како ће се доћи до сазнања о правилима искуства и како се има утврдити њихово постојање то је ствар суда (4). До тога сазнања и утврђења суд може доћи на основу свога сопственог искуства и познавања ствари. У таквом случају не постоји потреба да се о правилима искуства изводе макакви докази. Ако, међутим, суд не познаје правила искуства, он ће извести доказ вештачењем. Вештаци ће на основу свога познавања ствари указати суду на она правила чија примена може доћи у обзир (5).

5. — *Примена правила искуства.* — Примена правила искуства такође је делатност суда. Странке расправљају пред судом и износе своја

(4) Schrutka: Grundriss des Zivilprozessrechts, 1917, p. 194; Schönke — Schröder — Niese: op. cit., p. 259.

(5) Lent: op. cit., p. 143; Schönke — Schröder — Niese: op. cit., p. 296; Nikisch: op. cit., p. 328; Rosenberg: op. cit., p. 547.

гlediшта о правилима искуства и њиховој примени али изнета гlediшта могу само допринети јаснијој оријентацији суда у извршењу ове његове делатности. Другу вредност она немају.

Примена правила искуства састоји се из две посебне делатности. Суд мора прво да оцени да ли се на утврђену индицију треба да примени баш оно правило искуства које је узето у обзир или неко друго. То значи да мора бити оцењено да ли утврђена индиција садржи у себи у конкретном облику оне елементе који су нужни за примену правила искуства.

Осим тога суд мора да установи тачан смисао примењеног правила искуства. То правило не сме бити схваћено ни шире ни уже већ му се мора утврдити управо онај смисао који оно стварно има. Опредељивање тога смисла је за примену правила искуства од битне важности, исто онако као што је за примену правне норме од битне важности определјивање смисла те норме.

Б. Закључци о битним чињеницама у другостепеном поступку. — 1. — У првостепеном поступку формирају се закључци о битним чињеницама а у другостепеном се испитује и цени њихова правилност. Ако су по оцени другостепеног суда формирани закључци погрешни онда се у другостепеном поступку учињене погрешке морају отклонити и ти закључци исправити.

2. — Правилност закључка о битној чињеници зависи пре свега од индиције из које је он изведен. Индиција мора бити утврђена. Само ако је њено постојање несумњиво, закључак о битној чињеници може бити правилан. Ако је индиција спорна мора се испитати да ли је у првостепеном поступку њено постојање правилно утврђено. Кад другостепени суд оправдано посумња у правилност тога утврђења, он ће поступити исто онако као да је у питању оправдана сумња у правилност утврђења битне чињенице. Одлука се мора укинути и наредити нова главна расправа пред првостепеним судом ради разјашњења питања да ли индиција постоји или не постоји уколико сам другостепени суд не закаже усмену расправу и то питање на њој не разјасни или уколико се то питање не може разјаснити на основу посредно изведених доказа.

3. — Закључак о битној чињеници може бити погрешан и онда када је постојање индиције несумњиво утврђено. То је изрично речено у чл. 360, ст. 2, тач. 4, ЗПП. Према овој законској одредби суд може из утврђене индиције извести нетачан закључак о битној чињеници.

У таквом случају нетачност закључка о битној чињеници не потиче од индиције већ од правила искуства јер ако је индиција као једна од премиса закључка о битној чињеници тачна а чињенични закључак ипак нетачан, онда узрок те нетачности мора потицати од правила искуства као друге његове премисе. Тај се узрок може састојати:

а) у нетачности самог примењеног правила. Примењено правило је нетачно кад се не заснива ни на опште животном искуству ни на стручном познавању ствари, кад дакле оно није правило искуства. Тачност примењеног правила могу оспоравати странке. Али и независно од тога оспоравања суд може приступити проверавању те тачности па у ту сврху наредити да се одржи и главна расправа (на пр., ради поновног вештачења).

б) у неправилној примени правила искуства. Примена правила искуства је неправилна кад на утврђену индицију није примењено оно правило искуства које је требало применити или кад је такво правило примењено али је сама примена погрешна. Неправилна примена правила искуства нема за последицу укидање пресуде и поновно одржавање расправе. Неправилна примена се има исправити у самом другостепеном поступку и у њему извести тачан закључак о битној чињеници (6). Како се изменом закључка о битној чињеници мења и чињенични основ пресуде, то се у оквиру те измене а на основу чл. 360, ст. 1, т. 4, ЗПП има преиначити и сама пресуда првостепеног суда. Према томе, кад је услед неправилне примене правила искуства из утврђене индиције изведен нетачан закључак о битној чињеници, одлука првостепеног суда неће се укидати већ се има преиначити у оквиру измене која је настала услед правилне примене правила искуства и правилног извођења закључка о битној чињеници.

4. — Кад је правни закључак нетачан а у првостепеном поступку је утврђено све што је потребно за његово правилно извођење, другостепени суд неће укидати првостепену одлуку већ ће извести тачан правни закључак и одлуку преиначити (чл. 360, ст. 1, т. 2). Исто тако, као што смо видели, поступиће другостепени суд и онда кад је у првостепеном поступку утврђено све што је потребно за извођење правилног закључка о битној чињеници па је изведени закључак нетачан. Другостепени суд ће извести тачан закључак о битној чињеници и одлуку првостепеног суда преиначити. Међутим ако у првостепеном поступку није утврђено све што је било потребно за правилно извођење било правног закључка било закључка о битној чињеници, одлука првостепеног суда мора се укинути и предмет вратити првостепеном суду на поновно суђење осим ако другостепени суд не одлучи да сам одржи расправу у циљу утврђења правилног стања ствари или ако такво стање сам не утврди на основу посредно изведених доказа.

Према томе, у случају нетачности закључака о битним чињеницама суд ће у другостепеном поступку поступити исто онако као да је у питању нетачност правних закључака.

В. *Закључци о битним чињеницама у ревизиском поступку.* — 1. — Према чл. 370 ЗПП ревизија се може изјавити због битне повреде одредаба парничног поступка, осим ако се повреда односи на месну надлежност, и због погрешне примене материјалног права. Из ове законске одредбе јасно произилази да се ревизија не може изјавити због погрешно или непотпуно утврђеног чињеничног стања. Како ревизиски суд према чл. 371, ст. 1, испитује другостепену пресуду само у границама разлога наведених у ревизији, то значи да се у ревизиском поступку пресуда може испитивати само са гледишта примене процесног и материјалног закона. Ревизиски суд је овлашћен да цени да ли је у проведеном првостепеном и другостепеном поступку учињена каква битна повреда одредаба парничног поступка и да ли је правилно примењено материјално право на чињенично стање утврђено у побијаној пресуди. Утврђено чињенично стање, међутим, не може бити предмет његовог испитивања. Од утврђеног чињеничног стања ревизиски суд мора полазити и на њему засновати своју одлуку.

(6) Цуља: Грађански парнични поступак, 1957, с. 358.

Према овако утврђеним границама испитивања побијане пресуде у ревизиском поступку произилазило би да закључци о битним чињеницама у томе поступку не могу бити испитивани и цењени. То су закључци о постојању или непостојању битних чињеница. Као такви они улазе у састав чињенично стања и чињеничног основа пресуде. Како се ревизија не може изјавити због погрешно или непотпуно утврђеног чињеничног стања и услед тога чињенично стање у ревизиском поступку не може испитивати, то се не би у томе поступку могли испитивати и ценити ни закључци о битним чињеницама.

2. — Изложене границе испитивања побијане пресуде у ревизиском поступку, међутим, нису апсолутно одређене. Закон о парничном поступку полази само од начелне поставке да чињенично стање у ревизиском поступку не може бити испитивано али као и од других и од тога начела има одступања.

Одступање је предвиђено у чл. 376. Кад се приликом решавања о ревизији појави оправдана сумња о истинитости чињеница на којима је пресуда заснована ревизиски суд према овој законској одредби неће поћи од чињеничног стања утврђеног у побијаној пресуди. Он ће побијану пресуду укинути и наредити да се одржи нова главна расправа пред истим или другим већем надлежног првостепеног суда ради поновног разјашњења чињеничног стања. То ће он учинити независно од разлога изнетих у ревизији. Начело материјалне истине основно је начело парничног поступка, те оно мора доћи до изражаја и у ревизиском поступку. По томе начелу чињенично стање мора бити потпуно и истинито утврђено. Оправдана сумња у његову истинитост несме постојати при доношењу макоје одлуке па ни при доношењу одлуке у ревизиском поступку.

3. — Изложено одступање односи се и на закључке о битним чињеницама. Одредба чл. 376 долази до изражаја пре свега у случају када се приликом решавања о ревизији појави оправдана сумња у истинитост индиција из којих су закључци о битним чињеницама изведени. У чл. 376 није реч само о истинитости битних чињеница већ и о истинитости осталих чињеница на којима се пресуда заснива па дакле и о истинитости индиција, пошто се пресуда и на индицијама заснива. Ако индиције не би биле истините, закључци о битним чињеницама изведени из њих не би били тачни а самим тим не би било тачно ни утврђено чињенично стање. Према томе, кад се приликом решавања о ревизији појави оправдана сумња у истинитост индиција, та се сумња несме игнорисати већ се има применити чл. 376. Ревизиски суд ће укинути побијану пресуду и наредити да се одржи нова расправа ради разјашњења питања о истинитости индиција.

4. — Али и онда када су индиције и остале чињенице на којима је пресуда заснована истините, начело изражено у чл. 376 може доћи до изражаја. Чињенично стање, као што смо видели, може бити погрешно утврђено не само због нетачности индиција већ и због правила која су на тачне индиције примењена. Примењена правила могу бити и сама нетачна а затим и њихова примена може бити погрешна. У оба ова случаја суд ће из тачних индиција извести нетачне закључке о битним чињеницама и због њихове нетачности утврдити погрешно чињенично стање.

Нетачне закључке о битним чињеницама изведене из тачних индиција другостепени суд може сам да измени на основу чл. 360, ст. 1, т. 4, ЗПП.

Да ли ревизиски суд има овлашћење да мења такве закључке? — Ово питање се не поставља због одредбе чл. 360, ст. 1, т. 4, ЗПП јер се ова одредба према чл. 379 може применити и у ревизиском поступку. Оно се поставља зато што се ревизијом не може побијати утврђено чињенично стање. Али иако се утврђено чињенично стање не може ревизијом побијати, на наведено питање треба одговорити потврдно. То значи да се нетачни закључци о битним чињеницама, кад су изведени из тачних индиција, могу изменити и у ревизиском поступку.

Измену таквих закључака у ревизиском поступку омогућује одредба чл. 376. Јер, када се према овој одредби пресуда ревизиског суна не сме заснивати на чињеницама у погледу чије истинитости постоји само оправдана сумња, онда се утолико пре та пресуда не сме заснивати на чињеницама у погледу чије истинитости постоји већи степен неизвесности од оправдане сумње. А ако су изведени закључци о битним чињеницама нетачни, онда постоји не само већи степен неизвесности од оправдане сумње већ извесност да је чињенично стање на којем је пресуда заснована погрешно. Може ли онда, кад оваква извесност постоји, ревизиски суд да узме утврђено чињенично стање за основ своје одлуке? Свакако не. Ревизиском суду мора се признати овлашћење да утврђено чињенично стање не прихвати и да нетачне закључке о битним чињеницама измени, и поред тога што се чињенично стање не може побијати у ревизиском поступку.

При извршењу ове измене има се у ревизиском поступку поступити исто онако као и у другостепеном поступку. Ако је нетачност закључка о битној чињеници настала услед неправилне примене правила искуства, ревизиски суд ће на основу чл. 360, ст. 1, т. 4, и чл. 379 ЗПП из утврђених индиција извести тачан закључак о битној чињеници и преиначити другостепену пресуду. Уколико пак посумња у тачност примењеног правила, ревизиски суд ће приступити проверавању те тачности па ће, ако је то потребно, наредити да се у ту сврху одржи и нова главна расправа (7).

5. — Као што се види, и у ревизиском као и у другостепеном поступку пресуде нижих судова имају се укинути и наредити да се одржи нова главна расправа кад постоји оправдана сумња о истинитости индиција а преиначити кад су индиције тачно утврђене али су из њих услед неправилне примене правила искуства изведени нетачни закључци о битним чињеницама. Као другостепени суд поступиће ревизиски суд и у случају постојања оправдане сумње у тачност примењених правила на утврђене индиције. Према томе, у изложеним процесним ситуацијама оба виша суда

(7) У новијој немачкој процесној литератури заступа се мишљење да се ревизија може изјавити и због повреде правила искуства. В., на пр., *Lent: op. cit.*, s. 214. или *Rosenberg: op. cit.*, s. 700. То мишљење, међутим, не може се успешно бранити, јер се ревизија може изјавити само због повреде правне норме (*Zivilprozessordnung: § 549, Latz*) а правило искуства није правна норма. Осим тога, повреда правила искуства има за последицу нетачно утврђење битних чињеница те она може припадати само групи разлога којима се побија утврђено чињенично стање а не примена правних норми (закона).

поступиће на исти начин и донеће исте одлуке, сем ако другостепени суд, кад је одржање нове главне расправе потребно, не одлучи да сам распарву одржи.

У процесу формирања закључака о битним чињеницама као и у процесу формирања правних закључака разликују се две основне делатности утврђивање чињеница и извођење закључака.

Утврђивање чињеница врши се у првостепеном поступку. Пред првостепеним судом изводе се докази и проводи расправа, те тај суд у извршењу ове делатности може имати највише успеха пошто је у могућности да докаже цени и чињенице утврди на основу непосредних утисака и сазнања. Такву могућност другостепени суд има само изузетно када се пред њим одржава расправа а ревизиски суд је уопште нема. Због тога ће другостепени суд по правилу а ревизиски суд увек кад постоји оправдана сумња у истинитост чињеница укинуги пресуду и наредити да се одржи нова главна расправа пред првостепеним судом.

Али ако првостепени суд има више могућности да правилно оцени доказе и утврди чињенице услед тога што се пред њим докази изводе и проводи расправа тај суд у погледу друге наведене делатности, извођења закључака, нема никаквог преимућства у односу на више судове. Извођење закључака из утврђених индиција је мисаоно-логички процес, те преимућство у вршењу ове делатности има онај суд који је способнији за такав процес. А то је свакако виши суд по истом оном основу по којем се вишем суду признаје предност у извођењу правних закључака. Стога, ако је првостепени суд из утврђених чињеница извео нетачне закључке, другостепени суд неће укидати првостепену пресуду и наређивати нову расправу већ ће сам извести правилне закључке, изменити утврђено чињенично стање и преиначити пресуду. То исто учиниће и ревизиски суд ако је другостепени суд или су оба нижа суда из тачно утврђених чињеница извели нетачне закључке.

Уопште се може рећи да и код закључака о битним чињеницама као и код правних закључака укидању пресуде има места само ако је у питању утврђивање какве чињенице или каквог релевантног правила. Ако је, међутим, у питању закључивање, ако је у области закључивања учињена каква неправилност, онда се учињена неправилност има исправити од стране самих виших судова и пресуда преиначити.

Драгољуб Петровић

НОРМА И ДРУШТВЕНА СТВАРНОСТ

Осврти на „Маргиналије“ друга Врачара

Друг Врачар у „Маргиналијама уз расправу Норма и друштвена стварност“ коју сам био објавио у *Гледиштима* (бр. 9—10/1963 и 1/1964) дао је извесне похвале и извесне замерке на рачун те студије. Похвале су по правилу угодне аутору, нарочито ако долазе од његовог бившег ученика. Што се тиче замерки, оне су у овом напису друга Врачара корисне, прво, зато што су дале могућност другу Врачару да изнесе свој став о питањима која сам у студији био додирнуо, а друго, што се пружа и мени могућност да у овом свом као и у евентуалним будућим својим написима изнесем још неке аргументе у прилог својих тврдњи. У ствари, оправданост мога одговора је у овој другој околности јер прва околност што је друг Врачар узео моју студију као повод да он изнесе своја мишљења о неким питањима даје могућност читаоцу да упоређује ова мишљења и да заузме свој став. Ипак ће у том погледу бити корисно за савесног читаоца да и ја користим ову прилику и да неке моменте из моје студије још мало објасним. Ово ће бити корисно тим пре што стоји примедба друга Врачара да сам у студији обухватио и покушао повезати у једну целину теме заиста разнородне по ширини и по дубини, да постоји „широк дијапазон расправе“ при чему неке ствари нису могле бити довољно објашњене у детаљима.

Но пре него што пређем на конкретна излагања морам да се оградим од једне опште примедбе друга Врачара. Он, додуше на веома учтив начин, доводи у сумњу моју квалификацију као цивилисте да се ухватим у коштац са темама које прелазе на подручје филозофије, социологије, економије, психологије, антропологије, теорије државе и права, итд., јер се иначе излажем „ризиком“ разговора са специјалистима за та подручја (стр. 101). Ова примедба друга Врачара, чини ми се, заиста је неоснована. Постоји погрешно мишљење да је, на пример, економија, социологија, друштвена филозофија и слична подручја друштвених наука некако ближа публицистима него цивилистима. При томе се заборавља да ако иједна друштвена дисциплина проучава „анатомију“ и „физиологију“ друштва (да се изразим појмовима позајмљеним од медицине), то је управо имовинско право. Иако имовинско право изучава само нормативну страну свакодневних односа друштва у којем постоје произвођачи и имаоци робе, његова правила су више него двохиљадугодишње искуство живота тога друштва, и то оног живота који је заиста објективно дат. Но греше они који мисле да је због тога поглед цивилисте узак, усредсређен на ситнице,

Ако је свака наука мера и сразмера општег и појединачног, ако свака наука мора да води рачуна и о најситнијим испољавањима реалности а да их обухвата што општијим правилима онда наука имовинског права највише може да оствари тај постулат. Мало има друштвених наука у којима има тако финих, истанчаних али и широких апстракција као што је имовинско право, а при томе те апстракције морају се свакодневно проверавати у пракси, и то у оној „ситној“. Можда једино још класична политичка економија може у том погледу да се мери са имовинским правом иако је имовинско право још развијеније јер је оно непосредна надградња управо над политичком економијом. (Не заборавимо да је у Риму грађанско право била једина друштвена наука која је обухватала основне појмове из касније политичке економије и других каснијих правних и осталих друштвених дисциплина.) Стога сам сигуран да су цивилисти исто тако подобни у смислу претходне методолошке и друге припреме да се баве наведеним друштвеним наукама као и тзв. публицисти. — А што се конкретно тиче „ризика“ разговора са „специјалистима“ за горе наведена подручја друштвених наука — прихватам „ризик“. Доказ је и овај мој напис.

Но, да пређемо сада на конкретне примедбе. Друг Врачар замера „ангажовано реаговање“ на извесне историјске и савремене податке, што, по њему, има за последицу да „расправа није интонирана научном уздржанашћу и одмереношћу, и т. сл.“ (стр. 102). Ако он под „ангажованим реаговањем“ схвата унутрашњу обавезу научног радника да у одређено време или на одређен начин нешто каже, обавезу да би умирио своју научну савест, радо прихватам ову примедбу. Ако та примедба значи оцену научне вредности, довођење у сумњу мојих тежњи да објективно истражујем подручје које обрађујем, ту примедбу свакако морам одбити.

Неслагање између друга Врачара и мене је у појму тзв. друштвене стварности. Заиста је тешко рећи шта се подразумева под друштвеном стварношћу. Ја сам у раду све друштвене појаве сврстао у две основне категорије, објективне и субјективне. Објективне су оне које су предмет регулисања норми а субјективне — саме норме у најширем смислу. При томе сам указао на условност ове поделе (условност с обзиром на потребе мога рада) и на тешкоћу да се тачно одреди граница између објективног и субјективног (II део, с. 77—78). Затим, сасвим сам јасно рекао да је и тзв. објективни део друштва *друштвени* однос чим га регулише норма. Оно дакле што однос чини друштвеним у *крајњој линији* је подвргавање тог односа норми. Оно што је дато дакле ван норме (а предмет је такође ван норме), а ипак је друштвени однос, назвао сам, такође условно, друштвеном стварношћу наспрот норми као субјективној супстанцији, „идеологији“ друштва.

Друг Врачар доводи у сумњу ову тврдњу, но не успева да сам одреди шта је друштвена стварност. Он тврди „под друштвеном стварношћу треба подразумевати укупност друштвених феномена [...] у којој се манифестује укупност друштвеног живота“ (с. 103); то је „амалгам субјективног и објективног“ а „субстрат сваког друштвеног феномена је друштвени однос“ (с. 104). Међутим, он смеће с ума да сам управо у свом раду на месту које и он наводи рекао да се са једног ширег гледишта заиста може

и „објективно и субјективно сматрати као друштвена стварност“ (II део, с. 77—78), да сам ја своју горњу дефиницију друштвене стварности у свом раду и за потребе свога рада дао условно. Истицао сам и у својим ранијим радовима (на пр. управо у Дискусији о појму права, *Анали*, бр. 3—4/1963, као и у чланку Грађанскоправна норма — Критика Келзеновог схватања норме са гледишта грађанског права, *Архив*, бр. 1/1958) да је и норма друштвена реалност, иако *субјективна* реалност.

Но има једна грешка у наведеној дефиницији „друштвене стварности“ коју друг Врачар предлаже. Та грешка се састоји у томе што он појам друштвене стварности хоће да објашњава појмом „друштвеног односа“. При томе добијамо један *circulus vitiosus* јер ни у једном ни у другом ставу није јасно шта је „друштвено“.

Тиме долазимо на основно питање дискусије: шта је то „друштвено“. По мени то је управо норма, а по њему то је свест. Он каже: „Та стварност се битно карактерише присуством свести“ (стр. 103). „Може се рећи да је свет природе тамо где нема никаквог присуства свести [...]“ (стр. 104), итд. Не поричем значај свести при квалификацији друштвених појава. Чак тврдим у свом раду да се „норма остварује кроз свест [...] она и обликује и проширује људску свест“, и да норма, да би могла да постоји, захтева одређену моћ апстраховања у људској свести и људској интелигенцији (I део, стр. 19). Ипак, свест није карактеристична ни за човека ни за друштво, нити је тачно да се само друштвена стварност карактерише присуством свести. Свест (на пр. о опасности, о потреби лукавства да се дође до плена, итд.) постоји и код животиња. Свест није највиши облик у кретању материје као што каже друг Врачар (стр. 103) јер је свест уопште одлика живе материје, она је само виша фаза осећајности (одражавања међусобних додира живе материје са спољашњим светом), тј. фаза када ти одражаји настају јединствен и самосталан чинилац у унутрашњости живог бића. Што је животиња виша то је и њена свест развијенија. На пример, о свести паса и мајмуна, нарочито човеколиких, зоопсихологија има веома високо мишљење. Но, највиша фаза у кретању материје је управо људско друштво а не свест. Додуше, свест код човека и у друштву је најразвијенија и има велику улогу али она је, као што сам рекао, само предуслов постојања и функционисања норме.

Према томе, оно што људско друштво чини највишом фазом кретања материје, то је норма. Напомињемо, само људско друштво јер друштвени однос, како га друг Врачар дефинише, тј. „једна специфична веза међу појединцима и групама захваљујући којој понашање или ситуација једних изазива извесне реперкусије на понашање и ситуацију других, и то непосредним или посредним дејством свести“ (стр. 104) постоји и код вукова, и у чопору мајмуна, и у другим животињским друштвима. Међутим, оно што не постоји ни у најсавршенијем животињском друштву, што је специфично за људско друштво, што представља заиста нов квалитет с обзиром на раније појавне облике кретања природе (у ширем смислу), то је људско друштво које омогућује норма у оном смислу како сам то изнео у својој студији. Ову тврдњу која је најважнија у првом делу студије, друг Врачар уопште не може да побија својим аргументима. Известан

висок степен свести, употреба руке и алата, заиста су били основни квантитети који су довели до новог квалитета — друштва и норме (I део, стр. 17). Рад је заиста, како су то већ рекли Маркс и Енгелс у вези са присвајањем, основна друштвена појава. Али рад је већ *нормом регулисана* појава, дакле, колико узрок толико и последица људског друштва.

С друге стране, ако је свест предуслов и истовремено дериват норме, бар у одређеном смислу, норма је једна појава друге врсте него свест и интелигенција. И поред тога што норму омогућује одређени степен развоја људске свести, први појавни облик норме је ирационалан, бар са гледишта каснијег развоја људске свести. Ирационалне *забране* које намећу тотем и табу и слични облици класификација дозвољеног и недозвољеног у представама првобитних људи, које можда још не познајемо, имају свој извор, свој корен не у *свесном* него у *подсвесном*, иако свест те забране, те првобитне норме, на неки начин систематизује. То је непобитна чињеница коју је већ давно учавала етнологија и етнографија а коју модерна индивидуална и социјална психологија све више потврђује и објашњава. Развој људског знања и сазнања, а с тим у вези и све веће и веће диференцирање норми, као и све већи развој људског друштва помоћи ће да се норма и разум све више приближе, да свест све више осваја подсвесно, да све више понире у њ, да субјективно што више потчини објективно, да човек буде све „слободнији“. Но, не треба имати илузије да смо негде при крају тога развоја. Иако сматрамо, ја бар чврсто верујем у то, да су класици марксизма открили основне законе кретања људског друштва, основни однос између објективног и субјективног, још ни данас не смемо да прецењујемо снагу свести и разума, рационалног, и да сматрамо да већ познајемо све друштвене законе.

Од те основне чињенице треба поћи да бисмо ценили и остале неспоразуме између друга Врачара и мене. Пре свега у погледу каузалности и финалности (стр. 103). Заиста, не могу разумети како се може из моје студије извести закључак да сам ја негирао постојање законитости у друштвеним појавама тиме што сам тврдио да је природа у ужем смислу свет каузалности а друштво свет финалности. Уосталом, у примедби бр. 3 (I дела расправе) јасно се види из наведеног Енгелсовог мишљења о томе у *Лудвигу Фојербаху*, по коме наведена разлика „[...] не може да измени чињеницу да ток историје одређују унутрашњи општи закони“. Према томе, сасвим је сувишно кад ме друг Врачар подсећа „да је социологија постала наука тек када је почела да открива објективне законитости друштвеног живота, када је утврдила да и ту постоји детерминизам“ (стр. 103). Ја ћу да подсетим друга Врачара, прво, на оно што сам малочас рекао (а што сам још јасније истакао у самој расправи), а друго, да су објективне законе друштва откривале разне друштвене науке далеко још пре постојања социологије (чак и још пре постојања политичке економије). Штавише у студији сам јасно рекао и то да што је свест људи неразвијенија (на пример у примитивним друштвима) то је већа њихова илузија да заиста њихови циљеви утичу на ток објективне стварности.

Даље, велики неспоразум између нас влада у погледу норме и у погледу идентификације друштва и норме. Ја сам у студији нагласио да

норму узимам у најширем смислу, као најопштију *квалификацију* односа људи у друштву са гледишта доброга и зла, дозвољеног и недозвољеног, ваљаног и неваљаног. Морао сам узети најширу дефиницију која ће обухватити све такве односе и просторно и временски јер само таква дефиниција одговара циљевима студије. Морао сам прећи преко дефиниција норми у позитивно-научно-техничком смислу и узети појам који са наведеног гледишта оцењује сваку идеолошку делатност, рецимо и уметност и науку (у којима са горњег гледишта такође постоје норме, вид. примедбу бр. 22 у II делу). Друг Врачар ипак хоће да критикује моје схватање норме са уског техничког, па понекад чак и правнотехничког гледишта. Пребацује дискусију на терен теорије права која свакако спада ван оквира моје студије иако су њени оквири заиста широки, те, замерајући ми што нисам узео изворе права као супстанцу из које деривира норма па чак ни формалне изворе права (!) тврди: „Проф. Гамс за све то налази „замену“ у два поменута нагона!“ (стр. 109). Пребацује ми да сам „заборавио ствари које у правној науци стоје толико близу [...]“ (стр. 109). Уверавам друга Врачара да то уопште нисам заборавио него да у овом раду заиста није било места да се норме третирају и разврставају чак ни по „загонетној деривацији“ (стр. 109 — иако не знам где је ту загонетка) по правилима технике ма које позитивне нормативне науке, ни права, ни етике, ни евентуално теологије (јер знамо да су теолошке норме некад, још и у средњем веку — канонско право, шеријатско право — и коран уопште, Талмуд, итд. — биле позитивне друштвене норме). Ту друг Врачар пада у логичку грешку која је настала због употребе истог израза у различитим значењима (али свакако то није свесни паралогизам). Он меша, да се послужим помодним изразом, тзв. микроодносе и макроодносе. Сликовито изражено, та грешка је слична ситуацији када бисмо Дарвиново учење о природном одабирању врста побијали тврдњом да један одгајивач другим путем ствара нове расе свиња; или када бисмо кабасту ствар мерили апотекарском вагом, или обратно, неку ситну грамом изражену материју мерили на кантару. Ја сам се нормом у студији бавио у њеном најширем најопштијем изразу, а правне норме, ма како биле важне у модерном друштву и у развоју људске културе уопште, са теоријског становишта нисам их узео у обзир јер су оне само један привремен појавни облик норме с обзиром на досадашње трајање и на претпостављену будућност људског друштва.

Но, заиста, проблем деривације у оном широком смислу норме у којем сам је изнео, важан је проблем. Међутим, иако је друг Врачар стекао друкчији утисак, ја се у студији нисам упустио у проблем деривације норме у смислу разлога њеног настанка. Колико је мени познато, то друштвена наука још није открила, као што није открила природна наука како је деривирала жива, органска материја из аорганике. Ја сам само рекао да је друштво посредно иживљавање нагона преко норми, посредством норми. У томе је смисао и сублимације норми, иако сублимација још никакво не значи посредно иживљавање нагона путем норми. Тачније речено, посредно иживљавање не мора увек да значи сублимацију, али има

сублимације и без нормe. На пример, верност пса према човеку, иако је та особина пса урођена, зоопсихолози сматрају сублимацијом инстинкта пса, док је још живео у слободној природи, према животу у чопору. Овде свакако имамо сублимацију иако пас никако није подложен норми, не прилагођава своје поступке и своје нагоне никаквим друштвеним нормама него тзв. условним рефлексима који се развијају под дресуром, „кажњавањем“, и на друге начине. Фројд и Адлер су највише допринели томе да се подробније објасни посредно иживљавање нагона преко норми, или, како психолози кажу, преко „цензуре“. Но, они су објаснили психолошку а не социјалну страну те околности. (Али ако су они ту појаву научно објаснили, то не значи да друштвена пракса пре њих није познавала свесну сублимацију нагона и искоришћавање те сублимације у практичне сврхе: на пример, католичка црква путем целибата свештеника, остале хришћанске и друге цркве кроз установу калуђерских редова, стара Отоманска империја забрањивањем женидбе јаничара, итд.).

Тврдњом да у друштву оно што је природно, биолошко у човеку, путем нагона (који не значе ништа друго него збирни назив за основне животне функције) живи даље, само се појављује кроз норме и иживљава се њиховим посредством, једино сам констатовао континуитет између природе (у ужем смислу) и друштва, јединство кретања природе (у ширем смислу) као целине. Према томе, не може се прихватити тврђење друга Врачара да је феномен нагона и природно биће човека изван друштва (стр. 105) јер би се тиме негирала основна тврдња дијалектичког материјализма о јединству кретања у природи. Природно биће човека улази у друштво самим тим што је човек носилац и друштвенога, нормативнога, исто онако као што хемијске материје које чине анорганску „мртву“ материју улазе у састав живог бића. Но (нека то не буде, нити може бити, аналогија), као што нису све материје у живом бићу органске, тако ни норме не регулишу све природне односе човека (не, на пример, и варење) али свакако регулишу основне нагоне: самоодржање и одржање врсте. Стога та два основна нагона, *шематски* посматрано, дакле најуопштеније, прелазе у три основне нормативне установе друштва: први нагон у својину и власт а други у брак. Разуме се, тврдња друга Врачара да нагони у друштву „избијају и делују врло често насупрот постојећих норми“ (стр. 105) само је изузетна појава на коју реагују једино оне норме (у модерном праву, пре свега кривичноправне) које регулишу тзв. „патологију“ друштва. Но „патолошко“ стање је ипак нешто изузетно, те претежна већина норми усмерава постојање и испољавање људских нагона и потреба управо у складу са нормама.

Да кажемо нешто о односу нагона према интересу. Наиме, друг Врачар каже „уместо тога (тј. нагона — примедба моја) — марксизам па и низ других теорија, откривају један други феномен: то је интерес [...]. Интереса, међутим, нема у природи, па ни у животињском царству“ (стр. 105). И то је тежи неспоразум. Пре свега, интерес заиста није категорија коју је открио Маркс. (У праву, на пример, на значај интереса указао је прво Јеринг али већ и низ римских правника; марксизам је само показао значај

класне условљености интереса). Друг Врачар заборавља да сам још у свом уџбенику *Увод у грађанско право* (издање 1952, стр. 145, али та дефиниција се понавља у одељку о субјективном праву и у свим каснијим издањима) дефинисао интерес „као свесни однос између потребе и начина (циља) њеног задовољења“. И у другим својим написима, говорећи о појму интереса наводио сам његову условљеност потребама, и то првенствено материјалним потребама (на пример, мој чланак: *Својина и имовина, Анали*, бр. 1/1953). А шта су нагони друго него нарочити сплет потреба условљених биолошким и физиолошким бићем човека? Према томе, интерес се не може супротставити нагонима јер, управо, у крајњој линији, потиче из нагона. А што у природи нема интереса већ само потреба разлог је управо у томе што се тамо потребе непосредно подмирују, те између свесног односа, између потребе и могућности њеног подмирења, не посредује, не интервенише норма.

Најзад, још нешто о предмету норме. Ја сам рекао да норма, нарочито кад се узима тако уопштено као што сам је ја био узео, не регулише понашање људи него дубље друштвене односе. Но, с тим се друг Врачар не слаже и тврди, прво, да норма регулише понашање људи а мало даље да норма регулише друштвене процесе (стр. 109). Чини ми се да и ту постоји логичка грешка. Пре свега, понашање је увек спољна манифестација човека (узалуд друг Врачар каже да има „[...] психичког понашања“, нав. место, стр. 109 — психички процеси, управо зато што су „унутрашњи“, нису понашања; понашања могу да буду само последице, испољавања тих процеса). Затим, у друштву понашање је увек и — однос. „Процес“, опет, није ништа друго него сплет односа који се развијају у одређеном правцу. Но норма на пример, регулише и појединачан однос, и то понекад не само споља видљиви него и унутрашњи (на пример, морал), или однос који се развија „кретањем“ имовина појединаца а не њиховим личним понашањем (на пример, имовинско право).

Има још доста неслагања између тврдњи друга Врачара и мојих, на пример, у тврдњи друга Врачара да класици марксизма нису узимали у обзир нагоне како их је Дарвин дефинисао. Разуме се, то класици нису чинили не зато што су неки либерални буржоаски теоретичари (на пр., Спенсер) и неки анархисти хтели да „примене“, потпуно неадекватно, управо због неразумевања суштине друштва, Дарвиново учење и на друштво. То нису учинили зато што ни сам Дарвин није извео никакве импликације из својих учења у погледу друштва већ су тек Фројд и Адлер дали елементе учења у вези са нагонима који се могу применити на друштво. Но, нећу да се осврћем на све те неспоразуме. Нека их оцени сам читалац.

Задржаћу се на оним местима где се друг Врачар углавном слаже са мном а то су махом она места која се односе на развој социјалистичких друштава. У вези с тим ја сам говорио о два девијацијама, једну сам назвао бирократијом а другу нормативизмом. Друг Врачар исте те појаве назива „претераним етатизмом“, односно либертизмом, или „субјективизмом“ у нормирању. Резултати у оцени тих појава су слични, иако друг Врачар

полази од других друштвених премиса. Имао бих само две, додуше, несуштинске примедбе. Прво, друг Врачар ми пребације израз „нормативизам“ као ознаку тежње да се друштвена стварност у социјалистичком друштву измени путем норми не водећи рачуна о реалним могућностима те стварности. Тачно је да тај израз означава нешто друго у праву: одређену школу у теорији права. Но ја сам том изразу дао конвенционално значење које сам објаснио већ у ранијим својим написима. Уосталом, и изрази „етатизам“ или „бирономија“ имају многа различита и разнородна значења, према томе које се значење по конвенцији узима. — Друго, друг Врачар такође пада у логичку грешку која је у нас у последње време прилично раширена и уместо „супротности“ свугде пише „противречност“. Јасно је, међутим, да овде имамо два сасвим различита појма. Противречност постоји у мишљењу, у логичком суду, у свести, дакле, у субјективној сфери. Затим, противречност може да постоји између речи и дела, али тада се овај израз користи као синоним речи несклад, неподударност. Но, супротност није логичка грешка или несклад, то је објективно стање ствари: на пример, супротан је појединачни интерес општем, супротност је између физичког и умног рада, између града и села, итд.

На крају, опет да се осврнем на једну општу примедбу друга Врачара да сам неке ствари у студији упроштио. Ако под тим мисли да сам извесне истине успео да изразим просто и једноставно, био бих задовољан да је та примедба тачна. Ако мисли да сам ствари вулгаризовао, примедба би, разуме се, имала сасвим друго значење, и настојао бих да се оградим од ње. Но, кад је већ реч о том проблему, користим прилику да скренем пажњу на околност да научне истине, што су општије то су простије изражене. Њутн је целу класичну механику дао у три закона, Дарвин је изразио основне законе развоја живог света у два основна правила, цео дијалектички материјализам такође се може формулисати у неколико основних правила, итд. Разуме се, далеко сам од тога да тврдим да сам ја у својој студији рекао неке велике научне истине. Ако је у том раду нешто оригинално, то је давање једне шире апстракције извесних учења Фројда и Адлера транспоновање тих учења на друштво узето као целину. Затим, дао сам покушаје неких шема најопштијег друштвеног кретања које у суштини већ постоје код класика марксизма. Но, не заборавимо да су уопштене шеме веома корисна ствар. Оне нам служе као компас, помажу нам да видимо шуму од дрвећа. Опасност настаје само онда када велике апстракције или шеме помешамо са веома богатим, нарочито у друштву разноврсним конкретним појавама и појавним облицима, када апстрактно узимамо за конкретну стварност а шеме за стварне слике; када, дакле, не видимо дрвеће од шуме. Ако, на пример, дубоку и просту истину дијалектичког материјализма да материјално кретање, материјална база одређује идеолошко кретање друштва хоћемо да применимо на сваку конкретну друштвену појаву, уместо на скуп појава у њиховом просторном и временском кретању, и ако смећемо с ума да је та апстракција тачна само кад се ствари посматрају са одређеног просторног и временског размака, изгледаће

нам да конкретна пракса побија ту истину, иако *опште* кретање историјских догађаја стално је потврђује.

Увиђам да многи детаљи у студији нису довољно истакнути, да неке појмове које сам навео треба шире објаснити, неке идеје које су само набачене, на пр., она о трансформацији нагона за самоодржањем у својину и власт треба даље развијати. Но то се није могло учинити у овој студији јер би иначе „дијапазон расправе“, како каже друг Врачар, био још шири. То је било ван оквира и циља студије у којој сам управо хтео да расправим додуше неке основне али зато најопштије друштвене односе.

Андрија Гамс

ОБАВЕЗНОСТ ПРЕСУДА ДОНЕТИХ У УПРАВНИМ СПОРОВИМА

1. Нема сумње да пресуде донете у управним споровима морају бити обавезне за органа чија су решења поништена пошто би без тога сам управни спор био некористан и непотребан јер би, како је добро речено, тада представљао само интелектуалну конструкцију без практичног дејства (1). И поред тога, појава неизвршења пресуда донетих у управним споровима није страна ни у упоредном ни у нашем праву.

2. Пре излагања о савременом праву може се приметити да се и у нашем и у упоредном праву постепено дошло до начела о обавезности пресуда донетих у управним споровима. Прве одредбе у Србији које су биле овластиле Државни савет да врши надзор над радом попечитеља прописане Уставом Србије од 10. децембра 1838. (чл. 24 и 25) као и каснији законски прописи од 1839 и 1861 (2) допринели су да се кроз праксу Државног савета решавањем по жалбама постепено развијају први основи управног спора у Србији. Уставом Србије од 29. јуна 1869. управни спор је и формално уведен (чл. 90, т. 2) а детаљна правила прописана Законом о пословном реду у Држ. савету од 5. октобра 1870. Међутим, тај првобитни управни спор, иако је представљао корак напред у борби за поштовање начела законитости јер је начелно подвргавао управу праву, није био ефикасан јер по поменутом Закону о пословном реду у Држ. савету решења Савета нису била обавезна за министре. У случајевима кад се нису слагали са решењем Савета министри су имали право да се против овог решења обрате Министарском савету. Пошто Мин. савет није имао право да ништи решења Држ. савета, он је одлагао извршење ових решења са којима није био сагласан док Народна скупштина не протумачи закон (чл. 48). Како тумачења нису одмах тражена то ни решења Држ. савета стварно нису била обавезна за министре. Тек по Уставу од 1888. решења Држ. савета донета у управним споровима обавезна су за министре (чл. 144, т. 6). Међутим, и ова изричита

(1) M. Waline: Droit administratif, Paris, Sirey, 1937. p. 232, No. 396.

(2) Устројеније Совјета Књажевства Србског од 27. IV 1839. (чл. 12, тач а) Зборник закона и уредаба, I; Закон о Државном савету од 17. VIII 1861, Зборник, XIV као и Закон о пословном реду у Државном савету од 5. X 1870 (Зборник XXIII).

одредба по којој су решења Савета била обавезна за министре као и одредбе Закона о пословном реду у Држ. савету од 2. фебруара 1891. (3) које су прописале нов. поступак за обезбеђење обавезности решења Држ. савета изиграване су јер није било правне санкције против министра који не би поступио по решењу Државног савета. Једина санкција била је политичка одговорност министра а до ње није долазило. Тако обавезност решења Држ. савета још увек није била обезбеђена. Закон о Држ. савету и управним судовима од 17. маја 1922. не само да је прописао да су решења Држ. савета обавезна за управни орган чије је решење поништено већ је прописао да је управни орган дужан да у року од три месеца по пријему решења Држ. савета донесе нов управни акт. Уколико у овом року управни орган не би донео нов управни акт сагласан са правним схватањем Држ. савета тужилац који је добио спор могао је изјавити жалбу Држ. савету који је био овлашћен да донесе решење које би у свему заменило управни акт (чл. 43). У пракси је таквих решења било веома мало али је и тада постојао проблем извршења ових решења. Још детаљнија правила о обавезности пресуда у управним споровима прописана су била у Уредби о управном суду у Загребу од 1939. (чл. 64) (4) која углавном одговарају правилима која је прописао и наш данашњи Закон о управним споровима.

3. У француском управном спору односно у земљи у којој је створен управни спор ово је питање још и данас актуелно и предмет је расправљања и тражења нових решења. Сви правни теоретичари управног права у Француској указују на овај проблем подвлачећи да у њиховом праву нема ефикасног средства за отклањање непоштовања начела о обавезности пресуда у управним споровима. Посебно је истакао овај проблем проф. Жан Риверо (Jean Riviéro) у једном чланку у коме сликовито представља како је један Американац остварујући свој сан да посети земљу у којој је створен управни спор дошао у Француску. По доласку у Париз, како проф. Риверо приказује овај замишљени долазак, Американац је још на аеродрому одмах затражио да га одведу у Државни савет. Кад смо били у двористи Државног савета, каже даље проф. Риверо, гост се бадио на земљу речима: Љубим свету земљу у којој се чврсто укоренила тужба за прекорачење власти та „најдивнија творевина правника, најефикасније оружје, најпрактичније, најекономичније које постоји на свету за одбрану слобода, како је говорио ваш професор Гастон Жез (Gaston Jèze)“. Дочаравајући даље тај замишљени сусрет проф. Риверо указује свом госту да Државни савет пресудом не може заменити решење управног органа нити наредити управном органу како да реши управну ствар већ по правилу само поништава управни акт или под одређеним условима обвезује управни орган на накнаду штете али да нема законског текста по коме би се због неизвршења пресуде казнио службеник који неће да изврши пресуду. Ово чуди госта који очекује да се у таквом случају кажњава службеник. Међутим, проф. Риверо даље објашњава госту да и поред осуства законског текста пракса Државног савета поводом неизвршења пресуде донете у управном спору допушта да странка у том случају поново покрене управни спор за

(3) Зборник XLVII.

(4) С. Сагадин: Управно судство. Београд. 1940. с. 228—229.

поништај управног акта било да је донет нов управни акт који није сагласан са пресудом или да нов управни акт уопште није донет. Уколико ни по поновљеној пресуди у истој управној ствари не дође до извршења пресуде или управни орган донесе нов управни акт сагласан са пресудом али га не извршава или га је касније извршио него што је био дужан извршити, странка има право да од одговорног органа тужбом захтева накнаду штете која је проузрокована неизвршењем пресуде. Ваља још подвући да проф. Риверо истиче да у пракси долази и до тога да се под утицајем одговорних фактора управе доносе нови закони који и дејство пресуђене ствари могу изменити тако да се васпоставља раније стање пре поништавања управног акта и да управа може донети ново решење које ће с обзиром на нове прописе бити на закону основано и тако владавина права ипак на неки начин на крају бити обезбеђена. Пошто проф. Риверо убеђује свог госта да и посред свих наведених мања тужба за прекорачење власти пружа конкретну сатисфакцију странци чије је право повређено јер убедљиво указује да је управа подвргнута праву, његов гост истиче да њега не интересује развој права већ ефикасна заштита права грађана и стога разочаран одлази обећавајући да ће се вратити кад управни спор буде грађанину пружио стварну заштиту његових права. Овако сликовитим приказивањем проблема обезбеђења обавезности пресуда донетих у управним споровима проф. Риверо је желео да истакне потребу реформе у овој области јер је и сам био члан Комисије за реформу управног судства која је недавно изведена у Француској (5).

4. У нашем праву Закон о управним споровима од 23. априла 1952. у духу заштите законитости и обезбеђења ефикасности управног спора у својим основним одредбама прописао је да су пресуде судова донете у управним споровима обавезне за државне органе (чл. 4). Ово је начело добило детаљнија правила у посебном одељку истог закона и то у одељку изричито посвећеном обавезности пресуда врховних судова (чл. 63—66). Пре свега правоснажне пресуде врховних судова обавезне су за државне органе и ови не могу ништа учинити што би тим пресудама било противно (чл. 63, ст. 1). Ако је државни орган чији је управни акт поништен правоснажном пресудом дужан донети нов управни акт, овај управни акт мора бити донет најдаље у року од 30 дана од доставе пресуде и мора бити у складу са правним схватањем суда и примедбама у погледу поступка. Уколико управни акт није у складу са правним схватањем суда и примедбама у погледу поступка, тужилац има право на тужбу а суд ће поништити оспорени акт и по правилу сам решити ствар пресудом тако да пресуда у свему замењује управни акт надлежног органа и о томе суд извештава виши државни орган (чл. 64). Уколико би после достављања правоснажне пресуде прошао рок од 30 дана а државни орган није донео нов управни акт странка може захтевати од управног органа да донесе решење. Уколико од тог поновљеног захтева у року од 7 дана не буде донет нов управни акт странка има право да се обрати Врховном суду који је донео пресуду та захтевом да суд донесе управни акт. Суд ће по пријему захтева тражити

(5) Jean Rivero: Le Huron au Palais-Royal ou réflexions naïves sur le recours pour excès de pouvoirs, Recueil Dalloz, 1962, 6 Cahier, Chronique, VI, pp. 37—40.

извештај од управног органа о разлозима због којих није донето решење. Ако у року од 7 дана управни орган не одговори или ако одговор не оправдава недоношење решења, суд ће донети решење које у свему замењује управни акт надлежног органа. Суд доставља своје решење органу надлежном за извршење и о томе извештава виши управни орган (чл. 65).

Све су то већ опште позната правила нашег управног спора али и поред тога што се пресуде у управним споровима углавном извршују у нашој управној пракси има примера да се правила о обавезности пресуда у управном спору не примењују. Према сакупљеним подацима у вези са ћутањем администрације после донетих правоснажних пресуда у Врховном суду Србије број захтева за интервенцијом суда у овим случајевима није мали. У 1954. 138 захтева; у 1955. — 233; у 1956. — 264, а у 1957. — 259 (6). Стање се није у том погледу нарочито изменило јер је у анализи једне анкете одбора за организацију власти и управе републичког већа СР Србије извршене у току 1960. изричито наглашено „да се не поступа по актима виших државних органа а нарочито по пресудама Савезног врховног суда и Врховног суда НР Србије када се ради о поништају решења управног органа у корист грађана“ (7). Према извесним подацима неизвршење пресуда у управним споровима највише се јавља у станбеним споровима али тих случајева има и у другим споровима. Међутим ваља нагласити да наши врховни судови недовољно користе овлашћења из чл. 64 и 65 Закона о управним споровима по којима у тим случајевима под одређеним условима суд својом пресудом односно решењем може у свему заменити управни акт надлежног органа. Тако, на пример у једном случају у коме је Врховни суд Србије пресудом У бр. 6641 од 26. децембра 1960. поништио решење Комисије за службеничке послове Извршног већа НР Србије број 32344 од 23. јуна 1960. иста Комисија решењем 04 бр. 32364/5 од 26. октобра 1961. уместо да поступи по правном схватању суда одбија жалбу странке и изричито истиче: „Размотривши правно мишљење суда изнето у наведеној пресуди Комисија за службеничке послове није могла исто да усвоји.“ Кад је против овог новог решења у истој управној ствари поднета нова тужба, Врховни суд Србије је пресудом У. бр. 11393/61 од 21. фебруара 1962. уважио тужбу и поништио оспорено решење али није користио законска овлашћења да у овом поновљеном спору решава спором пуне јурisdикције. Овај свој став суд је овако образложио:

„Џењен је и захтев изнет у тужби да се суд не ограничи на ништење решења него и да реши саму ствар у смислу чл. 64 Зак. о упр. споровима [...]. Суд ће у сваком случају поништити оспорени акт донет противно правном схватању или примедбама суда у погледу поступка, а да ли ће истовремено поред поништаја решења решити и саму ствар суд цени с обзиром на околности за које је везано решење саме ствари. Према својој оцени тих околности суд се у овом случају ограничио на поништај оспореног решења налажући туженом органу да у извршењу те пресуде поступи по закону“.

(6) М. Касапић: Нешто о извршавању пресуда донетих у управним споровима, „Народни одбор“, Београд, 1958, с. 102.

(7) М. Дамјановић: Проблем односа органа управе према грађанима као странкама, „Народни одбор“, 1961, бр. 9, с. 455.

Како из наведеног ранијег решења Комисије за службеничке послове видимо да она не усваја правно схватање суда, очигледно је да ситуација странке није завидна иако је прокламовано начело обавезности пресуда у управним споровима. Овај је случај карактеристичан и по томе што се из наведене пресуде Врховног суда види да против прве пресуде Врховног суда која је решила први управни спор поништајем решења Комисије за службеничке послове, Комисија није поднела жалбу против те пресуде али је то није омело да после истакне у свом новом решењу да не може усвојити правно мишљење суда иако је судска пресуда постала правоснажна зато што Комисија није поднела жалбу. И овај пример указује колико је ово питање актуелно и у нашем праву. Нацрт Закона о управним споровима имао је у виду потребу решавања овог питања. Начело обавезности пресуда добило је детаљнија правила од досадашњих правила у Закону о управним споровима. Као и у садашњем Закону преднацрт закона о управним споровима разликује случајеве кад управни орган не доноси нов управни акт по пресуди од случаја кад управни орган доноси нов управни акт који није сагласан са правним схватањем суда и примедбама у погледу поступка. И у једном и у другом случају суд може под истим условима као и по садашњем Закону о управним споровима и по овом Преднацрту решити ствар тако да у свему замени решење управног органа. Али оно што доприноси бољем и потпунијем решењу проблема обавезности пресуда јесте решавање питања да ли и кад може суд непосредно извршити своју пресуду или решење, или кад суд може извршити решење донето у извршењу судске пресуде које орган управе не извршава као и питање санкција кад управни орган не доноси решење или донесе решење које није сагласно са пресудом. У циљу обезбеђења обавезности пресуда Преднацрт је унео следећу одредбу:

„Ако орган надлежан за извршење не изврши пресуду или решење суда које замењује управни акт, или ако не изврши решење донето у извршењу судске пресуде, суд ће на захтев странке сам спровести извршење непосредно или преко другог суда. Ако орган у извршењу судске пресуде донесе нов акт противан правном схватању или противно примедбама суда у погледу поступка, као и у случајевима из претходног става, суд ће о томе обавестити надлежни орган вишег степена. У тежим случајевима суд може обавестити јавног тужиоца ради предузимање одговарајућих мера против одговорног лица (чл. 75).“

Ова одредба је умесно предложена јер свакако ефикасније обезбеђује обавезност пресуда донетих у управним споровима. Она представља корак напред у циљу обезбеђења законитости али није до краја решила проблем. Прво, није довољно само прописати да у случају кад управни орган не изврши судску пресуду или решење суда које замењује управни акт суд на захтев странке може сам спровести извршење непосредно или преко другог суда већ се мора и у пракси обезбедити остварење ове одредбе одговарајућим средствима и санкцијама.

Друго, у погледу санкција за непоштовање начела о обавезности пресуда Преднацрт прописује да само у тежим случајевима суд може обавестити Јавног тужиоца за предузимање одговарајућих мера. Поводом ове

одредбе биће у пракси прво спорно шта је тежи случај, а друго, и кад то не буде било спорно суд није дужан већ може што значи не мора обавестити Јавног тужиоца.

Увођење санкција за одговорне органе и службенике у овим случајевима је свакако сложеније него што то у први мах изгледа. Али, неизвршење правоснажних пресуда донетих у управним споровима несумњиво представља прекорачење овлашћења од стране управног органа. Ово прекорачење овлашћења стога оправдава и нов управни спор који може бити и спор пуне јурисдикције (чл. 72 Преднацрта) и друге санкције у виду одговорности за штету као и дисциплинске и кривичне одговорности. По себи се разуме да у новом управном акту донетом ради извршења пресуде у управном спору управни орган може донети исто решење као што је и оно које је било поништено али само уколико би нове чињенице оправдале основаност и законитост таквог новог управног акта. С тога се никако не може прихватити правно схватање Врховног суда Југославије по коме би и сам суд у поновљеном управном спору у истој управној ствари могао отступити од свог ранијег схватања иако не постоје нове чињенице које би то оправдавале (8). Уколико не би био тај случај а управни орган не поступи сагласно пресуди, странка би морала имати право на накнаду штете проузроковане непоштовањем начела о обавезности пресуде. Право на накнаду штете није ни сад ускраћено странци јер у поновљеном управном спору који би по правилу и сада морао бити спор пуне јурисдикције оштећена странка може захтевати накнаду због штете проузроковане неизвршењем пресуде. Ово право на тужбу за накнаду штете загарантовано је и Уставом СФРЈ (чл. 69) као и Законом о јавним службеницима од 1957. јер друштвенополитичка заједница односно радна организација одговара за штету коју незаконитим радом проузрокују јавни службеници (чл. 122). Исправно је истакнуто да накнада штете на коју се у том случају обвезује одговорни орган односно службеник не замењује управни акт. Признато право управним актом остаје право заинтересоване странке. Накнада штете само може утицати на управни орган да због висине накнаде сам изврши пресуду. Има примера у Француској да су пресуде Државног савета обвезивале орган на накнаду штете од неколико милиона старих франака што свакако може утицати на управни орган да ипак изврши пресуду коју пре тога није хтео извршити (9). Међутим, ваља истаћи да се и у Француској где се може одредити накнада штете у случају кад управни орган не изврши пресуду донету у управном спору, ова накнада одређује у оним случајевима кад се ово неизвршење јавља „као стална рђава воља управног органа“ (10). Најновија реформа Француске уводи нове мере за отклањање проблема неизвршења пресуда у управним споровима. Тако, на пример, одговорни министар има право да од Државног савета тражи „ближа обавештења о начину извршења његове пресуде“; Државни савет може по сопственој иницијативи скренути пажњу управном органу на последице неизвршења пресуде и нај-

(8) Збирка судских одлука, књ. III, св. 2, 1958, XVI, с. 10—20.

(9) J. M. Auby — R. Drago: *Traité de contentieux administratif*, T. III, Paris, Librairie générale de Droit et de Jurisprudence, 1962, p. 111.

(10) A. de Laubadère: *Traité élémentaire de droit administratif*, T. I, Paris, L. G. D. J., 1963, p. 429.

зад и сама странка шест месеци после доношења пресуде може скретати пажњу Државном савету на које тешкоће наилази за извршење пресуде. Државни савет и по овом захтеву може поступити као у претходном случају и скренути пажњу управном органу на последице неизвршења пресуде (11).

Кад се ове мере предвиђене у француском праву упореде са нашим текстовима у садашњем Закону о управним споровима као и са Преднацртом новог Закона о управним споровима свакако су одредбе о обавезности пресуда донетих у управним споровима у нашем праву потпуније и више штите поштовање начела о обавезности пресуда донетих у управним споровима. И поред тога, сматрам да би било целисходније и више обезбеђивало и законитост и обавезност пресуда донетих у управним споровима кад би у свим а не само у тежим случајевима одговорни орган односно службеници који не поштују обавезност пресуда ни после поновљеног управног спора одговарали у зависности од околности случаја непоштовањем начела о обавезности пресуда. За одговорност органа и личну одговорност службеника који неће да поступи по пресуди већ давно се у Француској залагао проф. Ориу (*Hauriou*) (12) али пракса Државног савета Француске није никад обавезала на накнаду штете службеника — штетника већ само управни орган односно одговарајућу политичко-територијалну заједницу. Код нас је још пре рата Љуба Радовановић истицао да неизвршење пресуде донете у управном спору може бити услов дисциплинске, кривичне и материјалне одговорности органа (13).

5. Овде би ваљало још истаћи да за разлику од редовног управног спора није редован управни спор онај спор који предвиђа садашњи чл. 64 Закона о управним споровима као и чл. 72 Преднацрта у случајевима кад надлежни државни орган после поништаја управног акта донесе други управни акт противно схватању суда или примедбама суда у погледу поступка. Пре рата је већ исправно указао на овај проблем Љуба Радовановић (14). После ослобођења проф. Велимир Иванчевић први је указао на потребу разликовања ових спорова јер од тога да ли сматрамо управни спор из чл. 64 Закона (односно чл. 72 Преднацрта) редовним спором зависи да ли је тужилац у спору дужан да пре подношења нове тужбе против новог управног акта донетог на основу пресуде понова користи редовно правно средство у управном поступку ако је решење донео првостепени орган пошто овог проблема нема ако је првостепени управни акт донео другостепени орган. Проф. В. Иванчевић је оправдано мишљења да се тужба поднета на основу садашњег чл. 64 Закона о управним споровима не може одбацити по чл. 27, тач. 4, 5 и 6, те да није ни потребно у том случају про-

(11) A. de Laubadère: op. cit., у додатку 628 bis под II, став 3. и *Journal officiel de la République Française*, 1 аоџ 1963, No. 179, pp. 7107—7113 у коме је објављен Декрет о организацији и функционисању Државног савета.

(12) M. Hauriou: *Précis de droit administratif et de droit public*, Paris, 1933, pp. 369—370. Проф. Ориу се за ову одговорност залагао још 1911. (Види и J. M. Auby и R. Drago: op. cit., p. 112).

(13) Љ. Радовановић — Б. Протић: Из управног судског поступка, Београд, 1928. с. 119 и даље.

(14) Љ. Радовановић: Санкција за неизвршење одлука Државног савета, „Архив“, књ. XII (XXIX), с. 238—240.

тив новог управног акта претходно користити редовно правно средство у управном поступку. Поред тога, проф. Иванчевић је у овом случају и против примене чл. 28 јер нема места примени „кратког поступка поништавања управног акта“ пошто чл. 28 „предвиђа само поништење акта, а то протурјечи идеји спора пуне јурисдикције“ који предвиђа чл. 64. С обзиром на начело о обавезности пресуда врховних судова које уједно обезбеђује тужиоцу у управном спору и „стварно реализовање његових права и интереса“ проф. Иванчевић је мишљења да је поступак по тужби из чл. 64 уведен „у циљу да прекине могућност бесконачног парничења“ и да стога „има и својих особености, за разлику од нормалних спорова о законитости“ (15). Аргументима проф. Иванчевић могло би се још додати да по садашњем чл. 65 Закона о управним споровима као и чл. 73 Преднацрта ако надлежни орган после поништаја управног акта не донесе одмах а најдаље у року од 30 дана, односно месец дана по Преднацрту, управни акт у извршењу пресуде, странка може под одређеним условима захтевати од врховног суда да донесе нови управни акт који ће у свему заменити управни акт надлежног органа. Према томе, зашто би при ћутању администрације по чл. 65 Закона о управним споровима односно чл. 73 Преднацрта био дозвољен посебан поступак а не би био дозвољен посебан поступак по чл. 64 Закона о управним споровима односно чл. 72 Преднацрта који такође прописују посебна правила о поштовању обавезности пресуда врховних судова. Пресуда донета у управном спору свакако има карактер пресуђене ствари, па је то нарочито истакнуто и у садашњем Закону о управним споровима као и у Преднацрту јер посебно издвојена глава закона носи наслов „Обавезност и извршење одлука суда“. Ван сваке сумње је да се у редовном управно-судском поступку тужба може подносити против коначног управног акта али Закон о управним споровима (чл. 6) као и Преднацрт (чл. 13) прописују да може бити изузетака односно да се тужба може поднети и против управног акта донетог у првом степену ако против тог акта по закону нема места жалби. Ако би се и за овај поновљени управни спор у истој управној ствари после пресуде већ донете у управном спору поново морао водити цео редован поступак код управног органа, с тим да се тужба за покретање управног спора може поднети тек по доношењу решења по жалби јасно је да се поступак одуговлачи на штету странке. Стога би ваљало разликовати редован управни спор од поновљеног управног спора у истој управној ствари који би се ради обезбеђења ефикасније правилне примене закона и у општем интересу као и на корист странке морао решавати по скраћеном поступку. Према томе, уколико, по пресуди у извршењу пресуде решење доноси првостепени орган против тог новог решења, изузетно у овом случају не би било места жалби у управном поступку већ би странка ради убрзања поступка по већ пресуђеној ствари имала право да одмах подноси тужбу. Могло би се бранити и мишљење да би и даље ваљало бранити гледиште да се пре тужбе, уколико је управни акт донео

(15) Др. В. Иванчевић — Др. М. Ивчић — Др. А. Јалић: Закон о управним споровима са коментаром и судском праксом, Загреб. „Народне новине“, 1958. с. 275 — 293.

првостепени орган, мора прво користити жалба јер би се тако без управног спора код другостепеног органа могла та ствар решити у сагласности са пресудом. Браниоци овог другог гледишта губе из вида да поновно подношење жалбе у пракси само одуговлачи извршење пресуде јер странка мора сачекати не само доношење првостепеног решења већ и истек рока у коме је другостепени орган дужан донети решење по жалби против новог управног акта који није сагласан са пресудом. Све су то разлози који говоре у прилог увођења скраћеног поступка кад је у питању управни спор који се решава по тужби против управног акта који није сагласан са правним схватањем суда и примедбама у погледу поступка. Кад је Љуба Радовановић пре рата указивао на потребу увођења овог поступка он је исправно истицао: „Друкчије поступање затворило би и појединца и Државни савет у један круг непрестаног окретања око исте ствари све дотле, док управна власт не би сама прекинула ту игру и престала са издавањем нових решења“ (16). Све до овог Преднацрта Закона о управним споровима ситуација је остала иста па су и ови разлози за увођење скраћеног поступка умесни. Међутим иако данас по Преднацрту Закона о управним споровима више не би могло бити наведеног непрестаног окретања око исте ствари јер је Преднацрт прописао и могућност да сам Суд под одређеним условима непосредно изврши пресуду и поред тога било би корисно прихватити у овом поновном управном спору по истој управној ствари наведени скраћени поступак јер обезбеђује брже извршење пресуде и остварење права грађана.

6. Иако Преднацрт Закона о управним споровима свакако својим новим одредбама у погледу поступка за обезбеђење обавезности пресуда донетих у управним споровима доприноси да се појача заштита обезбеђења обавезности пресуда било би корисно ако би се пре изгласавања дефинитивног текста новог Закона о управним споровима имала у виду наведена још увек спорна питања. Све што би још допринело обезбеђењу обавезности пресуда донетих у управном спору само би више штитило начело законитости и права грађана.

Д. Ђ. Денковић

(16) Љ. Радовановић: Санкције за неизвршење одлука Државног савета, ст. 240.

ПОВИЈАЊЕ СУДСКОГ ПОРАВНАЊА У ПРАКСИ ВРХОВНИХ СУДОВА

1. — После доношења Закона о парничном поступку од 1956, пракса наших врховних судова у питању побијања судског поравнања није имала увек исти став. О том питању објављено је у *Збирци судских одлука* неколико решења и једна пресуда.

Врховни суд НР БиХ је својим решењем Гж 113/58, од 25. марта 1958. стао на становиште да се против поравнања, закљученог пред судом, не може поднети предлог за понављање поступка. Тужба којом се оспорава ваљаност судског поравнања не може се одбацити као да је ствар већ правоснажно пресуђена. Из образложења ове одлуке објављен је следећи текст:

„Иако судско поравнање по Закону о парничном поступку има дејство као и правоснажна судска одлука, због чега је суд, у смислу чл. 312 истог закона, дужан да у току целог поступка по службеној дужности пази да ли се води парница о предмету о коме је раније било закључено судско поравнање, и ако то утврди да тужбу одбаца, из тога не следи и то да се судско поравнање не може побијати тужбом него само предлогом за понављање поступка, како то првостепени суд налази. Пре свега, треба рећи да предмет тужбеног захтева конкретне тужбе није истоветан са предметом захтева раније тужитељичине тужбе по којој је закључено поравнање. Конкретном тужбом тужитељица тражи поништење закљученог судског поравнања, док је ранијом тужбом тражила признање права власништва и предају у посед непокретности. Према томе, већ због тога овде нема места примени прописа чл. 312 Закона о парничном поступку. Поред тога, према пропису чл. 381 закона, по предлогу странке може се дозволити понављање поступка који је завршен само одлуком суда против које је иначе у законском року дозвољен и редован правни лек, а судско поравнање није судска одлука него уговор странака закључен пред судом, због чега се оно и не може побијати редовним правним леком, па нема места ни примени институције понављања поступка као ванредног правног лека, већ се као уговор може побијати тужбом под условима које предвиђају правила материјалног грађанског права“.

(Збирка одлука, књ. III, св. 2, одл. бр. 88).

Исти став заузео је и Врховни суд Аутономне покрајине Војводине у свом решењу Гж 375/60. од 26. маја 1961. У образложењу тог решења, поред осталог, каже се:

„Међу парничним странкама је неспорно да је тужилац у парници Г. 521/56 на расправи од 18. децембра 1957 пред првостепеним судом са туженим склопио поравнање да му овај тужени исплати износ од 25.000 динара до 31. јануара 1958 на име потпуног измирења тужиоца у овом свору.

„Овај суд сматра правилним правно схватање првостепеног суда да се, у смислу чл. 381 Закона о парничном поступку, не може тражити

обнова поступка када је поступак завршен судским поравнањем, те да је из тог разлога првостепени суд правилно поступио када је предлог тужиоца за понављање поступка у конкретном случају одбио.“ (Збирка одлука, књ. VI, св. 2, одл. бр. 128).

Најзад, мишљење да се против поравнања склопљеног у парници не може изјавити жалба нити тражити понављање поступка заступа и Врховни суд Југославије. Према томе, ваљаност поравнања може се побијати у новој парници тужбом из разлога због којих се може побијати ваљаност сваког другог уговора. Ово гледиште заузето је решењем Рев бр. 1893/61. од 30. марта 1962. За такав став објављени су у Збирци следећи разлози:

„У испитивању правилности становишта на коме се заснива другостепено решење нужно је да се има у виду двоструки карактер судског поравнања.

„Посматрано са становишта материјалног права, то је уговор међу странкама па за његову правоваљаност морају постојати основи правоваљаности уговора. Доследно томе, и у складу са начелом да се грађанину обезбеђује судска заштита његових правних интереса, странци се мора обезбедити правно средство да побија материјално-правну ваљаност поравнања, као уговора, полазећи од основа који су за то предвиђени правилима имовинског права.

„Посматрано са становишта процесног права, поравнање је процесуална форма којом се довршава парница диспозицијом странака о предмету спора који је постављен тужбеним захтевом у парници. Поравнање је закључено кад се споразум странака унесе у судски записник и странке, после прочитања записника, потпишу записник о поравнању, а при том суд и не доноси одлуку да се поравнање прихвата (чл. 310 и 311 Закона о парничном поступку). Постојеће судско поравнање важи као апсолутна процесуална сметња. У свакој парници између истих странака суд у току целог поступка по службеној дужности пази да ли се парница води о предмету о коме је пре било закључено судско поравнање и одбацује тужбу чим утврди да се парница води о истом предмету о коме је било закључено судско поравнање (чл. 312 Закона о парничном поступку).

„Међутим, ако се после закљученог судског поравнања у новој парници као предмет спора постави питање да закључено судско поравнање нема правну важност јер не испуњава претпоставке за ваљаност уговора уопште — на пример зато што у поравнању изјављена воља странке не одговара њеној истинитој и слободној вољи због заблуде, принуде, итд. — онда то што се у овој парници поставља као предмет спора није истоветно са предметом спора у ранијој парници о коме предмету спора је закључено поравнање. Предмет новог спора је материјалноправна ваљаност поравнања као уговора којим се преновом уређују односи странака; предмет тог спора није стање узајамних права и дужности који су међу странкама постојали пре закљученог поравнања. О стању узајамних права и обавеза пре закљученог поравнања могло би се судити тек пошто се правоснажном одлуком суда утврди неваљаност закљученог поравнања.

„Питање се поставља може ли странка која се поравнала у наставку истог поступка у коме је поравнање закључено употребити правни лек против закљученог поравнања. На то питање се мора одговорити негативно. Редовни правни лек који се странци обезбеђује против пресуде или против решења суда није предвиђен у погледу поравнања а ни по природи ствари се не може применити у односу на поравнање које је и по свом облику а и по својој садржини акт диспозиције странака — њихов уговор којим се преновом уређују њихова узајамна права и обавезе.

„Ванредни правни лек странака јесте предлог за понављање поступка. Закон изричито овај правни лек ограничава на ситуације кад је одлуком суда поступак правомоћно завршен и на случајеве кад постоје законски разлози за понављање поступка.

„Законски разлози предвиђени у чл. 381 Закона о парничном поступку јесу по свом значају такве околности процесуалноправног и чињеничног карактера које су довеле до одлуке суда против које се употребљава понављање поступка као ванредни правни лек.

„Поравнање, како је речено, није одлука а нити је настало у зависности од недостатака у поступку и од недостатака у процесу утврђивања чињеница. Поравнање је акт диспозиције странака којим оне преновом уређују своје односе, своја узајамна права и дужности у погледу предмета спора у дотичној парници.

„Обзиром на чл. 387 Закона о парничном поступку, суд кад по предлогу дозволи понављање поступка изриче да се укида одлука донесена у ранијем поступку. По природи ствари такво овлашћење не може се дати суду у односу на поравнање које је уговор. Даље, кад се укине правоснажна одлука суд у поновљеном поступку изнова расправља и суди о предмету раније парнице; уколико се поравнање побија из разлога што не испуњава материјалноправне претпоставке о ваљаности уговора, спор се ограничава на питање ваљаности поравнања као уговора а не проширује се на расправу о садржини правног односа и узајамних права и дужности странака који су постојали пре закљученог поравнања.

„Пошто из наведеног излагања јасно произилази да странци, која је закључила поравнање, не стоји на расположењу никакав правни лек нити друго процесуално правно средство да у наставку парнице довршене поравнањем побија закључено поравнање, а доследно начелу да се странци ипак мора дати могућност заштите њених правних интереса који произилазе из правила имовинског права а посебно из правила која се односе на претпоставке о ваљаности уговора, — следи као неизбежан закључак да странка може тужбом у парници побијати ваљаност поравнања из разлога због којих се може побијати ваљаност свакога другог уговора. Према томе, првостепени суд није поступио противно одредбама парничног поступка кад је о ствари материјално судио, а другостепени суд је повредио одредбе парничног поступка кад је не испитујући основаност и правилност суђења првостепеног суда одлучио да се првостепена пресуда укине и тужба одбаци.“ (Збирка одлука, књ. VII, св. 1, одл. бр. 46).

Супротно предњем схватању, Врховни привредни суд је заузео став а да се постојање и правна ваљаност судског поравнања могу побијати само о предлогом за понављање поступка. Тужба која би имала такав циљ није допуштена. Ово гледиште изражено је у одлуци по жалби против првостепене пресуде вишег привредног суда, којом је одбијен, као неоснован, тужбени захтев за раскид судског поравнања. У разлозима, којима је мотивисана пресуда Сл 793/58 од 29. априла 1959 каже се:

„Колико је суд првог степена хтео изразити да се постојање и правна ваљаност самог судског поравнања које су странке закључиле и које је суд изричито или прећутно одобрио не може побијати тужбом, овај суд такво становиште прихвата као законито и правилно.

„Тужилац у жалби побија наведено првостепено правно становиште. Указује на разлику која постоји између пресуде и судског поравнања: окончање парнице одлуком суда заснива приговор право--снажно пресуђене ствари, док у случају ако је парница завршена судским поравнањем нема места таквом приговору већ посебном, матери--

јалном приговору уговора новације (приговору закљученог поравнања) због чега да се у чл. 277 и 290 Закона о парничном поступку и прави разлика између та два приговора; зато да се у правној науци једнодушно признаје да судско поравнање није ни неспорно ни обавезно за судове или трећа лица. У жалби се даље истиче да се судско поравнање не може побијати правним лековима ни „тужбом због ништавости у смислу чл. 381 ЗПП ни тужбом за обновљење поступка у смислу истог члана ЗПП“ већ да се може побијати обичним тужбама, на пример, тужбом због преваре или због заблуде.

„Ова правна разматрања жалбе нису основана на постојећим законским прописима. Жалилац губи из вида да је Закон о парничном поступку — за разлику од раније примењиваних правних правила парничног поступка у чл. 312 на који се исправно позвао суд првог степена, одредио да ће суд одбацити тужбу ако утврди да се парница води о предмету о коме је већ закључено судско поравнање. Тиме је судском поравнању, мада у таквом случају о спорном захтеву није одлучио суд већ су о њему одлучиле саме странке својом материјалном диспозитивном радњом (у погледу које у смислу чл. 310, ст. 4, у вези са чл. 3, ст. 3, ЗПП суд само контролише да не пређе границе што их закон одређује диспозицији странака), законом признат значај правоснажне судске одлуке о односном спорном питању на коју мора суд и по службеној дужности пазити у даљем току поступка као и на саму правоснажност пресуде. Одобрено судско поравнање постаје, дакле, противно схватању жалбе, обавезно за судове и за странке. Не стоји да се судско поравнање може побијати обичном тужбом, на пример због преваре или заблуде, јер би то значило да се између истих странака, макар у измењеним парничним улозима, води нова парница о истом тужбеном захтеву, те би суд с обзиром на цитиране одредбе чл. 312 ЗПП такву тужбу морао одбацити као недопуштену. (Утолико је суд првог степена био недоследан свом изложеном правном становишту кад је одбио тужбени захтев уместо да одбаци тужбу.) Следи из тога да се и судско поравнање може побијати предлогом за понављање поступка из чл. 381 ЗПП и то — аналогно одредбама чл. 342, ст. 3, ЗПП о побијању пресуде на основу признања — због битне повреде одредаба парничког поступка из чл. 381, ст. 1—3, ЗПП или због тога што је судско поравнање закључено у заблуди, или под утицајем принуде или преваре. С тим у вези напомиње се још да чл. 381 ЗПП, противно разматрањима жалбе, не предвиђа ни тужбу због ништавости, ни тужбу за понављање поступка већ је ова два процесноправна института спојио у ванредни правни лек који назива предлогом за понављање поступка [...].“ (Збирка одлука, књ. IV, св. 1, одл. бр. 195).

2. — Поводом изложених схватања треба пре свега указати на значајну разлику између нашег данашњег и предратног права у погледу дејства које закон судском поравнању придаје. У законнику од 1929 о процесном дејству ове радње се не говори (§§ 282—284). Извесно је, међутим, да је то био акт којим су странке парницу окончавале, дајући свом спору једно извесно решење. Друго процесно дејство судског поравнања састојало се у томе што је оно имало својство извршног наслова. Могућност да се на основу њега дозволи извршење предвиђена је била одредбом § 2, тач. 7, Закона о извршењу и обезбеђењу од 1930. У законским текстовима није било изрично прописано да судско поравнање има неко друго процесно дејство, осим два напред наведена. Питање да ли се тим актом парница правоснажно окончава било је у науци спорно. По једном мишљењу, судско поравнање није имало дејство правоснажне судске пресуде. Уместо тога, оно је

било схваћено као уговор грађанског права који је поред материјалноправног имао и наведена процесноправна дејства. Доследно оваквом ставу, против овог поравнања се нису могла употребити правна средства која су странци стајала на располагању против правоснажне пресуде. Оно се могло побијати тужбом у редовној парници због мана у изјави или због недостатка овлашћења за његово закључење. Пошто такво поравнање није имало ауторитет пресуде, то тужени против нове тужбе није могао истаћи приговор правоснажно пресуђене ствари. Уместо тога, он се могао бранити да стање материјалноправног односа није онакво каквим га приказује тужилац него онакво какво је утврђено поравнањем. Туженику је, дакле, стајала на располагању иста одбрана као и кад тужилац, после вансудског поравнања, не повуче тужбу упркос обавези коју је тим споразумом на себе узео. Овом схватању нагињала је и пракса (1).

Супротно схватање узимало је за предратно југословенско право као и за аустријско, које му је служило за узор — да судско поравнање има дејство правоснажне пресуде. Доследно томе, оно се на исти начин побија, а то значи ванредним правним лековима. Нова тужба у истој ствари није допуштена. Таквој парници противи се постојање правоснажно пресуђене ствари (2).

По закону о парничном поступку од 1956 судско поравнање није само акт којим се окончава поступак и који представља извршни наслов. Оно има и дејство правоснажне пресуде. У Закону ово његово својство није непосредно изречено али се такав закључак намеће из одредбе којом је суду стављено у дужност да у току целог поступка пази на постојање судског поравнања. Ако утврди да је правна ствар, о којој пред њим тече поступак, на тај начин раније решена, суд одбацује тужбу (чл. 312). Судско поравнање изједначено је, дакле, по свом дејству са правоснажном судском пресудом (чл. 322, ст. 2, ЗПП). Иста мисао се може извести и из чл. 290 ЗПП, по коме судско поравнање представља процесну сметњу као и други основи правоснажног окончања парнице-пресуда и одрицање од тужбеног захтева. Наш закон је, дакле, по питању значаја судског поравнања прихватио оно решење које је било прописано мађарским Грађанским парничним поступком од 1911 (Зак. чл. I.: 1911). По овом Законику судско поравнање, које је суд правоснажним решењем узео на знање, важи као правоснажна судска пресуда (§ 423, ст. 1) (3). Овакво дејство судског поравнања у нашем данаш-

(1) У том смислу: Пуља: Грађанско процесно право, 1936, св. I, с. 629; Горшић: Коментар Грађанског парничког поступка, књ. I, с. 616—618. За аустријско право исто гледиште заступа Најман: Коментар Грађанског парничког поступка, 1935, књ. I, с. 717 и 718 (прев. С. Греговић). Неки други писци заступају друкчије мишљење о правној природи судског поравнања у аустријском праву али ипак узимају да се оно не може побијати редовним или ванредним правним леком него тужбом у посебној парници. Такво гледиште бране, на пример, Wolff: Grundriss des österreichischen Zivilprozessrechts, zweite Aufl., 1947, с. 330, и Horten: Österreichische Zivilprozessordnung, Erster Band, 1908, с. 802 и 803. Овај други писац ипак ипак нарочито да судско поравнање није сурогат пресуде. Sperl узима да судско поравнање представља искључиво парничну радњу, чија су дејства правоснажност и извршност. Упркос томе, по овом писцу, против манљивог поравнања не може се употребити ванредни правни лек јер таква могућност омашком редактору није у законском тексту изрично предвиђена (Lehrbuch der bürgerlichen Rechtspflege, I Band, 1930, пр. 483 і 484).

(2) Као присталица таквог схватања, у југословенском праву може се навести Аранђеловић: Грађанско процесно право књ. I, 1932, с. 244.

(3) Грађански парнични поступник (Зак. чл. I.: 1911) и Спроведбени закон (Зак. чл. LIV: 1912) — превод с мађарског, издање Министарства правде, 1921.

њем праву представља, по нашем мишљењу, одлучујући момент у питању могућности његовог побијања: Ако оно има у погледу окончања парнице исти значај као и правоснажна пресуда, онда се оно може само на исти начин ставити ван снаге а то ће рећи ванредним правним леком. (На овом месту интересује нас понављање поступка.) Нажалост, у Закону то није изрично речено; што свакако представља један редакцијски пропуст (4). У цитираном мађарском Законику каже се да се судско поравнање може напасти тужбом ради обнове парнице сходно одредбама по којима се овим правним средством побија пресуда на основу признања или одрицања (§ 563, ст. 3). Но, иако у нашем данашњем праву такво правило није изрично садржано, његово постојање се намеће, јер у противном наведена одредба о дејству судског поравнања не би имала смисла. Текст Закона о парничном поступку намеће, дакле, закључак да се то поравнање не може побијати тужбом у редовној парници него предлогом за понављање поступка (5).

3. — Поводом предњег становишта ваља приметити да се о правној природи судског поравнања у нашем праву може и данас дискутовати. Посебно треба нагласити да је поред двају наведених схватања могућно и треће које овој установи придаје двоструки карактер. Судско поравнање је по тој концепцији истовремено материјалноправни уговор и парнична радња: У оквиру таквог става постоје различита мишљења како у страном праву тако и код нас. Ми их овде не износимо зато што сматрамо да нису одлучујућа за одговор на питање о томе којим се правним путем може отклонити дејство поравнања закљученог пред судом (6). Тај одговор се намеће — као што смо рекли — из текста Закона од 1956. Гледиште о двојакој природи овог акта помињемо на овом месту зато што изгледа да је оно заступљено у поменутом решењу ВС Југославије. Наиме, у наведеном тексту образложења каже се да је то поравнање један материјалноправни уговор али да истовремено представља „процесуалну форму“ којом се довршава парница диспозицијом странака о предмету спора. (Схватање Врховног суда о овом другом својству поравнања није сасвим јасно. Не види се да ли под процесуалном формом треба разумети процесни уговор или само радњу управљену према суду.) Но, у даљем тексту разлога, на месту где је реч о могућности побијања, нагласак се ставља на материјалноправну страну поравнања. Узимајући ту страну као одлучујућу, Врховни суд закључује да је парница по тужби за поништај једини могући правни пут којим се дејство судског поравнања може отклонити. Врховни суд, дакле, настоји да одговор на постављено питање тражи независно од законског текста, полазећи од једне

(4) Пропуштено је и то да се у чл. 381, тач. 7, ЗПП постојање судског поравнања у правној ствари, у којој је правоснажно пресуђено, предвиди као разлог за понављање поступка.

(5) У том смислу: Пуља: Грађански парнични поступак ФНРЈ, 1957, с. 446; Пуља-Трива: Коментар Закона о парничном поступку, св. II, 1957, с. 86; Јухарт: Цивилно процесно право ФНРЈ, с. 408; Камхи: Грађански судски поступак, 3 изд., 1961, с. 449; Познић: Грађанско процесно право, 1962, с. 272. Ако смо тачно разумели, исти став заступа и Трива у чланку: Правна природа судске нагодбе, „Зборник Правног факултета у Загребу“, год. IX, бр. 3—4, 1959, с. 215—217. Супротно мишљење заступају Базала: Закон о парничном поступку итд. са коментаром, 1957, с. 202; Фр. Бачић у коментару уз Закон о парничном поступку, 1957, који су написали Познић, Вражалић и Бачић (с. 346).

(6) Види исцрпан преглед појединих гледишта о правној природи судског поравнања у наведеном чланку Триве.

концепције о правној природи ове установе. Поводом тога примећујемо да је процесноправна страна поравнања неоправдано потиснута у други план. Кад је у одлуци већ заузето становиште да ова установа има двојаки карактер, онда мислимо да њена процесноправна а не материјалноправна страна треба да буде претежна по питању могућности побијања. На такав став упућује законски текст којим се регулише дејство поравнања на парницу.

Врховни привредни суд је у свом решењу обазривији кад говори о природи овог акта. Он га назива материјалном диспозитивном радњом. („Материјалном“ зато што се тиче предмета спора, као што је случај са признањем или одрицањем од тужбеног захтева или одрицањем од правног лека.) Рекло би се, дакле, да Врховни привредни суд има у виду првенствено процесну страну поравнања. За такав закључак говори нарочито мисао изражена у образложењу његове пресуде да су странке а не суд својом радњом одлучиле о спорном (тужбеном) захтеву. Ово управо одговара законској концепцији по којој судско поравнање има не само значај акта којим се парница окончава него и таквог којим се она завршава мериторно и неоспориво.

4. — У одлуци ВС Југославије, као и у одлуци ВС СР БиХ, пада у очи онај став у коме се каже да је поводом парнице, засноване тужбом за поништај, начело *Ne bis in idem* непримењиво јер предмет спора није истоветан са оним у парници, окончаној поравнањем. Тачно је да идентитета нема али је, упркос томе, вредност овог аргумента само привидна. Истицање разлике између двеју парница у погледу предмета спора не води оном закључку до кога се у поменутим одлукама долази. Јер, чему би служила тужба којом се судско поравнање побија? Одговор је прост: Да се отклони правоснажно решење спора, и да се окончана парница врати у оно стање у коме је била пре поравнања. Међутим, то је управо оно што Закон не допушта. Отклонити то решење парницом није могућно, као ни у случају кад је оно постигнуто пресудом. Парница по тужби за поништај не може се, кад је реч о предмету спора, посматрати одвојено од парнице окончане поравнањем које би се тужбом побијало. Уосталом, из одлуке ВС Југославије проистиче да се поништај поравнања у редовној парници појављује као замена за понављање поступка. Укратко, ако се у редовној парници не може побијати правоснажна пресуда, онда такав пут није допуштен ни да би се ван снаге ставило судско поравнање. Начело непсовимости налази, дакле, у овом дружном случају своју примену као и у оном првом.

5. — Али, кад кажемо да се судско поравнање може отклонити само одлуком по предлогу за понављање поступка, онда тиме не мислимо рећи да се одредбе о овом ванредном правном леку примењују у свему на то поравнање. Тим одредбама има се у виду пре свега једна судска одлука. У једном делу наше науке стоји се на становишту да у погледу разлога на којима може бити заснован предлог за понављање поступка окончаног поравнањем, треба узети да важи оно што и за пресуду на основу признања (7). Овакав став има своје пуно оправдање. Он је заснован на сличности која постоји између ове две радње. Иако се у случају признања тужбеног захтева доноси пресуда, несумњиво је да она има у многоме формални карактер, и да је спор одлучен вољом туженика као што у случају одри-

(7) Чуља: н. д.; Јухарт: н. д.

цања парница добија свој расплет вољом тужиоца (8). Доследно томе, и понављање поступка завршеног поравнањем треба да буде могућно из оних истих разлога из којих се оно може постићи поводом пресуде на основу признања. Из природе ове одлуке проистиче да је њено побијање могућно, прво, због неких битних повреда одредаба парничног поступка. Круг тих повреда не може бити шири од оног који је прописан у чл. 381, тач. 1—3, ЗПП. Посебно примећујемо да недостаци поступка, предвиђени у тач. 1 и 3 (учешће изузетног судије односно неуредно законско заступање) представљају разлоге услед којих се понављање показује оправданим и у случају поравнања. Друкчије стоји ствар са недостатком који се састоји у томе што странци није дата могућност да расправља пред судом (тач. 2). Тешко је замислити да је оваква повреда процесноправних норми утицала на закључење и на садржину судског поравнања. Даље, понављању треба да има места и у случају кад је до оваквог решења спора дошло у случају у коме је он већ раније правоснажно решен (чл. 381, тач. 7). Најзад, као разлог понављања поступка окончаног поравнањем треба узети недостатке у изјави воље странке, дакле исте оне разлоге на којима се може заснивати жалба против пресуде на основу признања. Као недостатке ове врсте, Закон наводи заблуду, принуду и превару (чл. 342 ЗПП). Решењем, којим се предлог за понављање поступка усваја, поравнање не треба укинути него треба прогласити да је оно без дејства. Укидање одговора судској одлуци а не радњи странке.

На крају, мислимо да се нећемо удаљити од теме нашег излагања ако кажемо да становиште заузето по питању судског поравнања треба применити и на одрицање од тужбеног захтева. Јер за исти став говоре исти разлози (9).

Б. Познић

О ПУНОВАЖНОСТИ КОМПРОМИСОРНЕ КЛАУЗУЛЕ

Основна карика у арбитражном поступку је арбитражни уговор, најчешће у облику компромисорне клаузуле. Не само да у оквирима једног правног система он одређује физиономију арбитраже, него од његове ваљаности зависи и њена правна судбина. Тако његова ништавост повлачи за собом и ништавост свих каснијих аката арбитраже. Ниједним каснијим актом арбитраже па ни њеним крајњим циљем, арбитражном одлуком, не

(8) Редакторима Закона о парничном поступку може се приметити да нису били доследни: Док одрицање само по себи гаси парницу са дејством правоснажног пресуђења, дотле се у случају признања доноси пресуда. Истина, између ове две радње постоји практична разлика у томе што она прва не доводи до извршења, док је са другом то редован случај. Због тога се узима да је у случају признања потребан извршни наслов, што ће рећи пресуда. Ово објашњење не задовољава. У случају процесног поравнања долази исто тако до извршења, што не изазива потребу за неком одлуком која би служила као извршни наслов него само поравнање има то својство.

(9) У том смислу изјаснио се Врховни привредни суд (Збирка одлука, књ. IV, св. 1, одл. бр. 196). Исто мишљење заступају: Цуља: н. д., с. 447; Јухарт: н. д., с. 404; Познић: н. д., с. 294.

може се конвалидирати манљивост арбитражног уговора. Обрнуто је пак могуће. Тако би производила своја дејства арбитражна одлука која би се донела на основу манљивог арбитражног уговора ако би се та манљивост по доношењу арбитражне одлуке сагласношћу странака отклонила (1). Како је арбитражни уговор у свим правним системима који познају арбитраже и неопходна претпоставка за признање и извршење арбитражне одлуке, а то предвиђају и Протокол о арбитражним клаузулама (од 24. IX 1923) и Конвенција о извршењу иностраних арбитражних одлука (од 26. IX 1927) па и Европска конвенција о међународној трговинској арбитражи (од 21. IV. 1931) (2), то се сви судови у поступку признања и извршења арбитражне одлуке посебно задржавају на испитивању ваљаности арбитражног уговора. Судови ову ваљаност на првом месту испитују по праву које је меродавно за арбитражни уговор односно за арбитражу у целини, по тзв. „закону арбитраже“, одређујући га према принципима међународног приватног права. При томе се не прави никаква разлика између арбитража *ad hoc* и сталних институционалних арбитража.

У пракси се често не прави разлика између појединих елемената ваљаности арбитражног уговора. Тако се често меша право подвргавања арбитражи једног спорног односа са способношћу уговарања арбитраже. Или се не прави разлика између форме арбитражног уговора и неке од способности, па се узима да није испуњена форма зато што једној страни недостаје способност за закључење арбитражног уговора. Посебно се у пракси ређе прави разлика између способности уговарања и ограничења која једна страна учини у оквиру те способности. Мада за праксу ова разликовања не морају бити битна јер често воде истом резултату: констатација да је арбитражни уговор манљив, па отуд да и не постоји, за теорију то није свеједно. Те разлике могу довести и до различитих решења на плану сукоба закона. Док се за утврђивање мањкавости форме (3) мора претходно да изналази закон арбитраже, и по њему да се оцени та ваљаност, утврђивање способности уговарања се већ неће ценити по том закону. Са друге стране поставља се питање по коме ће се закону ценити ограничења за склапање уговора која једна страна, иначе способна за уговарање, учини према трећим лицима. Ако би се применио *lex patriae* који се примењује на способност правних лица, добило би се решење које би се могло разликовати од решења до којег би се дошло ако би се та ограничења ценила по закону арбитраже. Тако по овом закону често та ограничења не би произвела своја дејства која би се иначе признала ако би се примењивао *lex patriae*. Уговарањем закона арбитраже често се може узети да су се странке одрекле тих ограничења, па да је тако по њих обавеза настала и поред тих ограничења. Са друге стране та ограничења често могу да произведу своја дејства само

(1) Неки аутори не деле ово гледиште.

(2) То предвиђа и Њујоршка конвенција о признању и извршењу арбитражних одлука коју наша земља није ратификовала.

(3) Није најсрећније решење што чл. 11 Правилника Спољнотрговинске арбитраже тражи писмену форму арбитражног уговора. Слично томе и правилници свих источноевропских земаља изузев правилника ДР Немачке. Правилник арбитраже Међународне трговинске коморе и Правилник арбитраже трговинске коморе у Цириху то не предвиђају. Правилник арбитраже не треба да се везује за форму арбитражног уговора. Њу регулише закон. Везивањем за писмену форму Спољнотрговинска арбитража је себе лишила могућности да одлучује и по уговорима који би били закључени на пример по немачком праву које такву форму не предвиђа.

у унутрашњем праву док остају без дејства на међународном приватном праву. Тако по чл. 1341 Итал. грађ. зак. арбитражна клаузула у типским уговорима мора посебно да се уговори, а ако је штампана, да се посебно спомене, а по итал. Зак. о парн. поступку арбитражна одлука мора да је образложена. Уколико би као закон арбитраже било меродавно италијанско право, јасно је да би се ове одредбе морале поштовати. Међутим, италијански судови не би могли одбити признање и извршење арбитражне одлуке која је донета у спору италијанске фирме уколико су странке уговориле неку страну арбитражу а као закон арбитраже, на пример, енглеско право које оваква ограничења не познаје (4). Узима се да су се странке уговарањем страног закона арбитраже одрекле ових одредби италијанског права. Тако је италијанска судска пракса и форму уговора подвргла под закон арбитраже па уколико арбитража заседа ван територије Италије, признавала би и друге форме уговора а не само писмену.

Сва горе изложена правна питања покреће и једна одлука Спољнотрговинске арбитраже у Београду (даље СТА) од 18 X 1963. Овом одлуком (закључком) СТА се прогласила ненадлежном за решавање упућеног јој спора. Поред тога је одлучила да је тужилац дужан да плати туженом трошкове спора у року од 15 дана под претњом извршења.

Једно југословенско спољнотрговинско предузеће је 30 VI 1961 склопило на сајму у Загребу купопродајни уговор у који је унета и компромисорна клаузула о надлежности СТА за решавање свих спорова који би произишли из тог уговора. Како је тужена фирма одбила да исплати извесне фактуре за испоручену јој робу, то се југословенско предузеће обратило тужбом СТА и тражило да се тужени обавезе на плаћање дужног износа. У одговору на тужбу тужени је истакао приговор ненадлежности Спољнотрговинске арбитраже. Он се позвао на чл. 11 Правилника СТА по коме арбитражни уговор мора бити писмен. Он не спори да у овом случају арбитражна клаузула материјално постоји али истиче да она није уговорена од стране његовог органа који је за то овлашћен нити је уговор који садржи такву клаузулу потписан на начин који обавезује туженог. Према чл. 25 Статута тужене фирме само управни одбор туженог може одлучивати да се спор повери на решавање арбитражи, а према чл. 27 тог статута законско заступништво туженог припада двојци чланова управног одбора, Л. С. и Е. Ц. који заједнички потписују фирму туженог. Међутим, управни одбор туженог није у овом случају донео одлуку да се спор који би настао из наведеног уговора повери арбитражи, а тај уговор је потписао само један члан управног одбора туженог овлашћен на потписивање фирме. Тужени је доставио арбитражи уверење бележника из Трста, свог седишта у Италији, којим се тврди да из књиге записника управног одбора туженог проистиче да у времену од 21 I 1954 до 11 I 1963 управни одбор није расправљао ни посредно ни непосредно поводом спорног уговора. Тужилац се осврнуо на одговор на тужбу туженог и реплицирао да је компромисорна клаузула институт материјалног права и да се на њу примењују правила облигационог права о закључивању двостраних уговора. При

(4) Реч је о иригуалним арбитражама на које се у Италији примењују женевишки споразуми. Ови споразуми се у Италији не примењују на арбитраже установљене по прописима њиховог Законика о парничном поступку.

томе ништа не мења што она изазива (5) и веома важне процесуално-правне последице. Како и тужени прихвата аутономност арбитражне клаузуле, то не значи да се она може изузети из једног постојећег правног система и на њу примењивати другачији принципи него што се примењују на друге облигационе уговоре а посебно што се тиче правила о закључивању и о пуноважности таквих уговора. Важно је одредити надлежан закон за утврђивање пуноважности компромисорне клаузуле. Позивајући се на Европску конвенцију о међун. тргов. арбитражи (6) налази да ће се на компромисорну клаузулу „у сваком случају примењивати закон изабраног мјеста арбитраже (7) а да је изузетак од тога правила само за питање способности за закључивање компромисорних клаузула „за које питање долази до примјене закон којим је регулиран лични статус странке“. Ради тога би се на питање пуноважности арбитражне клаузуле у овом случају имало да примени југословенско право. Осврћући се на Статут тужене фирме, тужилац је реплицирао да чл. 25 Статута говори о овлашћењу чланова управног одбора за предузимање одређених правних аката док се у том члану не говори о представљању тужене фирме. О томе говори чл. 27 Статута. Према опште усвојеним принципима који важе у привредном праву евентуална ограничења чланова управног одбора акционарских друштава немају дејство према трећим лицима (8). На подручју Југославије дошло би до примене правила §§ 39 и 190 бив. Хрв. тргов. зак. на основу чл. 4 Зак. о неважности прав. прописа. Према правном правилу § 190 ХТЗ: „Стега повласти равнатељства установљене у правилима друштвеним или у закључку главне скупштине немају правне кријепости према трећим особама“. Према томе, ако се у чл. 25 Статута тужене фирме налазе ограничења, она немају дејство према трећим лицима. У чл. 27 Статута говори се о законском представљању тужене фирме према трећим лицима, наиме да је потребно да се испод фирме налазе два потписа чланова управног одбора. Међутим у истом пропису се говори и о овлашћењима чланова управног одбора да представљају фирму одвојено сваки за себе, а исто тако се ту предвиђа и могућност да поред потписа једног од чланова управног одбора, у случају спречености другог члана, уместо њега потпише председник друштва. Поред тога, према чл. 27 Статута могуће је и дозвољено да сваки члан управног одбора за себе, одвојено и самостално може закључивати одређене послове и представљати пуноважно фирму, па у оквиру тих послова може потписивати „и у случају добивене лицитације уговор о испоруци са односним партнерима, као и са другима“. Према наводима тужиоца, спорни посао представља управо такав посао јер је тужени добављену робу продао путем лицитације, те је тако тужена фирма „била овлашћена такве послове закључивати на тај начин што је фирму потписао само један члан управног одбора одвојено, самостално и неовисно од другог“, те да за ове послове није било потребно ни накнадно одобрење управног одбора. Зато је Е. Ц. био „овлашћен сам и без

(5) Не би се могло рећи да арбитражни уговор изазива и процесноправне последице већ на основу њега се могу издејствовати такве последице а то је посебна радња.

(6) Видети „Међународни уговори и други споразуми“, издање „Службеног листа СФРЈ“, бр. 12 од 28. новембра 1963.

(7) Овакав се закључак не би могао извести из ове конвенције.

(8) Тужилац наводи Растовчан. Трговачка друштва, 1951, с. 91—92.

супотписа другог члана управног одбора представљати фирму те пуноважно закључивати како уговор о главном послу [...] тако и у њему садржану компромисорну клаузулу“. Ово утолико пре што је Е. Ц. од краја 1961 постао и председник управног одбора тужене фирме.

Поред овога тужилац је реплицирао да је тужена фирма, ако би се и узело да су за потписивање фирме потребна два потписа, тужени санирао тај недостатак својим писмима од 11 IX и 15 XI 1961, која је потписао и председник тужене фирме П. С. Прво писмо је упућено тужиоцу а друго италијанској банци у виду налога за исплату тужиоцу износа који се односе на овај посао стављајући при томе и услове које би тужилац требало претходно да испуни да би исплата могла да се изврши. Ово последње писмо је потписао и Е. Ц., дакле оба овлашћена лица. Овим писмима дошло је до потпуне конвалидације формалног недостатка на који указује тужена страна у погледу потписивања фирме.

На крају тужилац је истакао и да је „тужена страна свакако рђаве вјере када сада настоји под сваку цијену осујетити функционисање арбитражног споразума“.

Одлучујући о приговору ненадлежности арбитраже, веће је дало следеће образложење:

„Тужилац заснива надлежност ове арбитраже на компромисорној клаузули садрженој у уговору од 30 VI 1961, закљученог међу странкама. У том уговору као купац је назначен „Л. С. & Цо,“ чију је фирму у истом уговору потписао Ц., за кога је међу странкама неспорно да је то лице Е. Ц., један од чланова управног одбора туженог овлашћених за потписивање његове фирме. Међутим, из уверења суда у Трсту утврђује се да је према чл. 25, ст. 1, Статута туженог за уговор о поверавању спора арбитражи потребна одлука управног одбора туженог док се из уверења [...] нотара [...] утврђује да таква одлука није донета у погледу спорова који би проистекли из уговора закљученог међу парничним странкама. Према томе, о закључивању уговора о надлежности ове арбитраже од стране туженог, није донео одлуку његов орган који је за то овлашћен. Овај недостатак не би утицао, по мишљењу већа на пуноважност арбитражне клаузуле садржане у напред цитираном уговору, да је тај уговор потписан на начин одређен Статутом туженог јер у таквом случају тај недостатак, из разлога сигурности правног промета, не би имао правног дејства у односу на трећа лица. Али тај уговор није потписан на начин који би обавезивао туженог. Наиме, из наведеног уверења суда у Трсту утврђује се да према чл. 27, ст. 2, Статута туженог његову фирму потписују два за то овлашћена члана управног одбора туженог заједно, а из уверења суда у Трсту утврђује се да су за потписивање фирме туженог овлашћени чланови његовог управног одбора Л. С. и Е. Ц. заједно. Отуда веће сматра да спорни уговор није потписан од стране туженог на начин који би га обавезивао, јер је испод фирме стављен потпис само једног овлашћеног лица док се за пуноважно потписивање захтевају потписи двају овлашћених лица који морају бити стављени заједно. Како се по чл. 11. Правилника СТА њена надлежност може засновати само на писменим споразумом странака, веће је стало на становиште да у овом случају не постоји писмени споразум о тој надлежности. Веће је ценило и наводе тужиоца да фирму могу потписивати овлашћена лица и одвојено а и само један од њих, па је нашло да је такво потписивање могуће према чл. 27 у в. чл. 25 Статута у појединим пословима редовне администрације или у серијама таквих послова које управни

одбор туженог одреди посебним записником и једногласно. У такве послове спадају и потписивање уговора о испоруци робе јавној управи и војним лицима на основу извршења лицитације али у такве послове не спадају и уговори као што је спорни уговор, а поготову не уговарање компромисорне клаузуле пошто се то не може сматрати редовним послом администрације.

„Веће је ценило гледиште тужиоца да је напред истакнути недостатак у потписивању фирме туженог саниран писмима туженог од 11 IX и 15 XI 1961, па је нашло да то гледиште није правилно. Наиме, независно од чињенице да ли је у време закључења спорног уговора председник туженог био П. С., његовим потписом писма туженог од 11 IX 1961 упућеног тужиоцу не може се сматрати да је уклоњен недостатак, јер би у том случају недостајали „заједнички“ потписи два овлашћена лица, а поред тога, у тим писмима се не третира питање писменог уговора од 30 VI 1961 нити арбитражне клаузуле коју садржи. Због овог последњег разлога не може се наведени недостатак у потписивању фирме туженог сматрати санираним ни писмом туженог од 15 XI 1961. Најзад веће је нашло да је излишно указивање тужиоца на правно правило по коме ограничења овлашћења управног одбора садржано у Статуту немају правног дејства према трећим лицима јер у овом спору није у питању никакво ограничење овлашћења које по закону има управни одбор туженог.

„Како је веће нашло да међу странкама не постоји писмени споразум, то није прихватило надлежност СТА.

„Веће је решило у см. чл. 38 и 40, ст. 4 Правилника СТА и чл. 143 и 144 Зак. о парн. пост. да тужилац накнади туженом парничне трошкове у одређеном износу не прихватајући веће трошкове како је то тражио тужени пошто је нашло да су ти трошкови били непотребни или да су претерани.“

Као што се види, одлука није решавала сукоб закона, те није дала одговор тужиоцу да ли би требало применити југословенско или неко друго право. Иако се о том није изричито изјаснило, пословна способност је цењена по италијанском праву, *lex patriae* туженог.

Не би се могло прихватити гледиште туженог да би у овом случају закон арбитраже био закон изабраног места арбитраже и да на то упућује и Европска конвенција о међун. тргов. арбитражи (9). У чл. IX/1-а Конвенције говори се о примени права на способност странака а затим о примени права на арбитражни уговор. У овом члану се не даје решење како се утврђује меродавно право за оцену способности странака. За примену права на арбитражни уговор тј. за изналажење закона арбитраже овај члан даје две тачке везивања: аутономију воље и супсидијарно место где је донета арбитражна одлука (10). У ствари, иако друкчијим тумачењем овог члана, тужени је дошао до исправног закључка: да би овде требало применити југословенско право. До овог се закључка долази кад се претходно изнађе надлежно колизионо право. За то ће бити надлежно не југословенско него италијанско колизионо право. Како оно признаје аутономију воље, онда се из чињенице да је уговор закључен у Југославији, да је испорука уговорена *fsco* Сежана и да је уговорена надлежност арбитраже са седиштем у Југославији, може

(9) Овде се не може применити ова конвенција јер у то време Југославија није била ратификовала а Италија је није ратификовала ни до данас.

(10) То још не значи да би тиме било одређено и право које треба применити на спорни однос.

основано узети да су странке хтеле да арбитражу подвргну југословенском праву. Иако би за закон арбитраже било меродавно југословенско право, то не значи да би се и на способност странака за закључивање арбитражног уговора применило југословенско право. Арбитража у ствари ту способност и није ценила по југословенском праву. Из одлуке се закључује да се имало у виду италијанско право. У ствари мислило се између осталог и на чл. 2384 и 2298 Итал. грађ. зак. Са друге стране, требало би одвојити способност странке за закључивање арбитражног уговора од овлашћења која су дата од пословно и правно способне странке неком за закључивање арбитражних уговора. Да ли и ова овлашћења треба ценити по *lex patriae* или по праву закона арбитраже? Уколико би се усвојило ово последње, становиште тужиоца би се могло прихватити. При томе би се морало узети да су се странке одрекле ових ограничења уговарањем страног права које таква ограничења не познаје. Да ли је ово одрицање могуће за туженог по италијанском праву и да ли би арбитражна одлука која би била заснована на том одрицању дозвољеном по југословенском праву била противна италијанском међународном јавном поретку? Ако се узме у обзир да је италијанска судска пракса дозволила слично одрицање за чл. 1341 Итал. грађ. зак. узимајући ово као диспозитивно правило (11), не види се зашто се не би могло прихватити да је могуће и одрицање и од чл. 2298 и 2384 Итал. грађ. зак. Треба напоменути да италијанска судска пракса друкчије гледа на послове који задиру у међународну трговину а тиме и у међународно право. Поред тога ратификацијом женевских споразума под који би потпала и одлука СТА, дерогиране су неке одредбе интерног права.

Посебно је питање конвалидације писмене форме. Италијанско право прихвата за ваљаност форме правило *locus regit actum*. Како је уговор закључен у Југославији, а за закон арбитраже је меродавно југословенско право, дакле и за садржај арбитражног уговора, то би се конвалидација форме имала да цени по југословенском праву. Како арбитражни уговор производи материјалноправна дејства и као такав припада приватном праву, за конвалидацију форме би била довољна писма туженог од 11. IX и 15. XI 1961. Кад се овом дода и то да је спорни уговор између странака извршен, што значи да се тужени послужио спорним уговором а тиме и компромисорном клаузулом која је садржана у том уговору и поводом тога написао и поменута писма, могло би се узети да је и писмена форма конвалидирана (12). Југословенско право не тражи да потписи буду стављени „заједнички“ већ је довољно да компромисорна клаузула произилази и из узајамне кореспонденције.

Да ли поред свега овог поменута одлука арбитраже противречи самој себи? Ако се узме да није испуњена писмена форма, онда не постоји између странака ни арбитражни уговор. Ако он не постоји, онда није заснован

(11) Тако италијанска судска пракса и одредбе чл. 797, тач. 7, 808, 809, 624 Зак. о ларн. пост. сматра диспозитивним одредбама.

(12) Видети Ж. Шмалцељ: Форма уговора и начело поштења и савјесности у промету. „Наша законитост“, бр. 11—12, 1963, с. 481.

никакав однос ни између странака, са једне стране, и арбитраже и арбитра са друге стране, пошто арбитраи сва своја овлашћења црпе из арбитражног уговора. Сваки рад арбитра и у случају правоваљаног арбитражног уговора који би прелазило оквира тог уговора био би ништав, никог не би могао да обавезе. Поготову, то не би било ако би они донели какву одлуку без икаквог арбитражног уговора. Међутим, арбитраи су у овој одлуци обавезали тужиоца да плати туженом арбитражно трошкове. На доношење такве одлуке арбитраи нису били овлашћени. Чим су констатовали да између страна не постоји арбитражни уговор, самим тим су констатовали да арбитража није установљена а тиме ни они не могу да наступе као арбитраи јер им недостаје инвестира странака. Зато се према странкама арбитраи налазе у односу у којем су били и пре подношења тужбе арбитражи. Међутим, арбитраи су ипак одлучили о трошковима. Поставља се питање на основу чега су могли да донесу једну такву одлуку. Таква одлука може да се донесе само на основу арбитражног уговора. Није ли арбитража доношењем одлуке о трошковима признала и постојање арбитражног уговора између странака? Позивање одлуке на одредбе Правилника а преко њих и на одредбе Зак. о парн. пост. не може да се одржи. Стављање у дејство ових одредби према странкама („уколико странке нису нешто друго уговориле“! — чл. 38 Правилника) могуће је само на основу пуноважног арбитражног уговора. Правилник СТА сâм по себи не конституише то право за арбитражу.

Овај кратак преглед, без претензија да даје исцрпну анализу указује на веома велики значај покренутих правних питања. Изнети случај указује и на особености правних проблема који се у пракси арбитража на плану међународног приватног права појављују у друкчијем светлу него пред редовним судовима, па отуд траже и друкчија решења.

Др. Ђорђе Лукић

ЛАЖИРАЊЕ УТАКМИЦЕ ОД СТРАНЕ УЧЕСНИКА СПОРТСКЕ ПРОГНОЗЕ

— *Правна квалификација* —

1. У тзв. „афери тикет“ пред наше правосуђе се први пут после рата поставило питање правне квалификације лажирања утакмица од стране учесника спортске прогнозе као крив. дела. Овакви случајеви познати су у свим земљама у којима постоји спортска прогноза и по свој прилици да ће се јављати и у будуће и у тим земљама и код нас. Зато би било интересно видети какво је становиште заузела наша судска пракса у овом првом случају који може имати смисао и значај преседана.

2. Јавна оптужба оптужила је прогнозере који су давали новац играчима појединих клубова да изгубе (или добију) (1) утакмице и затим „прогнозирали“ поразе тих клубова — за крив. дело преваре из чл. 258 КЗ. — Првостепена пресуда Окружног суда у Шапцу од 24. јуна 1963. К-58/63. усвојила је ову правну квалификацију и осудила оптужене прогнозере за крив. дело преваре.

У својој жалби, бранилац једног оптуженог изразио је гледиште да лажирање утакмица од стране учесника спортске прогнозе представља специјални вид преваре — обману при коцки и да је на оптужене могао бити примењен само чл. 305, ст. 3, КЗ као *lex specialis*. — Врховни суд СР Србије, као другостепени, одлучујући по жалби, својом пресудом од 28. априла 1964. Кз-3813/63 стао је на становиште да је први суд правилно оквалификовао радње оптужених као дело преваре, и то са следећих разлога:

„Иако крив. дело из чл. 305, ст. 3, КЗ представља посебан вид преваре, у конкретном случају се не ради о овом крив. делу већ о крив. делу преваре из чл. 258 КЗ, јер се чини превара од већег броја лица. С друге стране, игра на спортској прогнози је легализована игра на срећу а чим се обавља игра на срећу која је легализована значи да у таквој игри на срећу нема елемената противправности, па зато у конкретном случају и не може доћи у обзир примена крив. дела коцкања из чл. 305 КЗ јер је ова игра на срећу односно коцкање забрањена законом“.

3. Анализом овога образложења могу се утврдити следећи разлози које другостепени суд наводи у одбрану свога схватања да се лажирање утакмице од стране учесника спортске прогнозе не може оквалификовати као дело из чл. 305, ст. 3, КЗ: а) крив. дело из чл. 305, ст. 3, КЗ не може се учинити од стране већег броја лица, и б) у учествовању у спортској прогнози нема елемената противправности јер је ова игра на срећу дозвољена.

4. Први од ова два разлога, према коме је саизвршиоштво код чл. 305, ст. 3, КЗ немогуће, не стоји јер:

а) Ако је саизвршиоштво могуће код преваре оно мора бити могуће и код обмане при коцки јер је у оба случаја реч о материјално истоветној радњи — обмани тј. довођењем у заблуду лажним приказивањем или прикривањем чињеница или одржавању у заблуди. Када, дакле, суд налази да је по својој природи радња обмањивања таква да дозвољава саизвршиоштво, онда саизвршиоштво мора бити могуће како у извршењу дела из чл. 258 тако и у извршењу дела из чл. 305, ст. 3, КЗ.

б) Саизвршиоштво у извршењу крив. дела из чл. 305, ст. 3, КЗ не само да је могуће већ представља најчешћи облик извршења (два играча која у игри картања договорно обмањују трећег).

Други разлог такође не стоји јер између прве премисе (учествовање на спортској прогнози није законом забрањено) и друге премисе (коцкање је законом забрањено) и закључка: лажирање утакмица од стране учесника спортске прогнозе не представља дело из чл. 305, ст. 3, КЗ не постоји логичка веза.

(1) Посебно је и врло интересантно питање да ли стимулирање на победу путем давања или обећавања материјалне користи (које уосталом врше и сами клубови) представља „лажирање“.

По фигури: А није Б; Ц је Б; А није Ц, којом се овај силогизам служи, може се извући само закључак да учествовање на спортској прогнози није забрањено. То, међутим, није био предмет доказивања, па је реч о замени тезе.

5. Свакако да не мора да значи да је одлука другостепеног суда материјално погрешна зато што је пресуда недовољно образложена. — Пошто је реч 'искључиво о дилеми између чл. 258 КЗ и чл. 305, ст. 3, те пошто се овај други у односу на онај први показује као посебан вид према основном делу (и пошто је, према томе, стицај међу њима немогућ) то ће се коначан одговор о правној квалификацији добити ако се реши питање: да ли лажирање утакмица од стране учесника спортске прогнозе представља дело из чл. 305, ст. 3, КЗ. Обратним путем (којим се послужио првостепени суд) тј. утврђивањем постојања елемената крив. дела из чл. 258 КЗ не би се ништа постигло јер би још увек постојала могућност да се истоветна радња подведе и под посебан вид преваре, обману при коцки.

6. Ван сваке је сумње да у радњи лажирања постоји обмана. Радња се управо састоји у испуњавању тикета уз постојање одређених субјективних околности. Предпоставља се да учесници спортске прогнозе немају никаквог знања о исходу утакмица које не би било доступно свакоме учеснику. Испуњавање тикета представља, према томе, мање-више случајан (тј. руковођен само тим сваком доступним знањем) избор комбинација. Када тај избор није случајан (тј. када неки учесник има и нека знања која другим учесницима нису доступна — што је случај при лажирању) — онда је организатор игре у погледу постојања те претпостављене чињенице доведен у заблуду. Да се, пак, ова чињеница претпоставља произилази већ из саме природе игре.

7. Како чл. 305, ст. 3, КЗ садржи само два елемента: 1. да се учинилац послужио обманом, и 2. да се обманом послужио „при коцки“, — то се питање квалификације коначно решава одговором на питање: да ли је спортска прогноза „коцка“? — На ово питање одговорио је и другостепени суд наведеном пресудом. Тај суд је, међутим, извршио замену термина, одговарајући да спортска прогноза није коцкање. Коцка је по обиму шири појам који у себи садржи, између осталог, и појам коцкања. Коцка је, наиме, свака игра не срећу, док је коцкање она коцка: а) која се врши у виду заната; б) при којој се играч служи обманом; в) која се врши са особом за коју се зна или се морало знати да је до новца за игру дошла извршењем кривичног дела, и г) коцкање је такође радња омогућавања коцке уз награду. — Према томе, када је суд утврдио да спортска прогноза није коцкање, то још увек не значи да спортска прогноза није ни коцка.

Коцка је у нашем језику синоним за сваку игру на срећу (2). У аутентичном хрватском тексту Крив. законика уместо израза „коцка“, који је употребљен у српском тексту, употребљава се израз „хазардна игра“. Изрази „коцка“ и „игра на срећу“ означавају један исти појам.

(2) „Коцка је игра на срећу“ — Правни лексикон, Савремена администрација, Београд, 1964, с. 336.

С друге стране, чл. 2 Осн. закона о играма на срећу („Сл. лист ФНРЈ“, бр. 22/62), одређује да се под играма на срећу подразумева и спортска прогноза а Правила спортске прогнозе у чл. 1 наводе: „Спортска прогноза је врста игре на срећу“ (3).

Врховни суд НР Србије (исти суд који је нашао да у лажирању нема елемената из чл. 305, ст. 3, КЗ) својом одлуком Кж-195/55 од 24. маја 1956. нашао је да и коњске трке представљају игру на срећу тј. коцку. Уосталом, јасно је да исходи свих утакмица одн. избор правих комбинација не могу бити унапред предвиђени а то је управо оно што је најбитније за игру на срећу.

8. Према томе, спортска прогноза јесте игра на срећу тј. коцка, а лажирање представља обману тј. довођење у заблуду организатора игре, па се зато по нашем мишљењу, у радњи лажирања утакмица од стране учесника спортске прогнозе стичу сви потребни елементи из чл. 305, ст. 3, КЗ, што, с друге стране, искључује примену чл. 258 КЗ јер је реч о посебном виду преваре.

Срђа Поповић

(3) У том смислу и др. Б. Златарић: Кривични законик у практичној примени, св. II, Загреб, 1958, „Народне новине“, с. 579.

Josif J. Christian: *TEORIA PERSONEI JURIDICE*, Bukurești, 1964.
Издање Академије наука Народне Републике Румуније. с. 344.

У делу *Теорија правног лица* румунски правни писац Јосиф Ј. Христиан је на исцрпан и документован начин изложио, служећи се методом дијалектичког и историјског материјализма, правну проблематику правног лица уопште а посебно њихову улогу и начин регулација у социјалистичком праву НР Румуније. Како по методи тако и по начину обраде дело представља озбиљан научни рад и прилог теоретском осветљењу једног значајног питања из правне теорије. Због тога сматрамо да ће за нашу правну јавност бити од интереса да се упозна са садржином овог научног рада.

Дело се састоји из увода (гл. I) у коме су изнета методолошка и општа социолошка и правна разматрања у вези са проблематиком правног лица; првог дела (гл. II—VI) чији је предмет изучавање специјалних типова и форми правних лица у историји права уопште а посебно румунског права; другог дела (гл. VII и VIII) у коме се расправља о појму правног лица; и трећег дела (гл. IX и X) у којем је реч о условима постојања и правној и пословној способности правног лица у социјалистичком праву НР Румуније.

У уводном делу аутор излаже општу теоретску позицију у питању правног лица. Са гледишта методе, он посматра институт правног лица у нераздвојној повезаности са развојем друштва уопште; са гледишта односа између бића и свести, аутор одбацује различите варијанте теорије фикције која по њему представља типичан пример погледа на свет који погрешно сматра свест као примарни а биће као секундарни фактор; са гледишта улоге коју играју материјални услови живота, аутор показује како производни односи детерминишу развој извесних форми правних лица и ометају развој других а у складу са интересима владајућих класа у различитим друштвеним формацијама. Најзад, аутор износи како се на основу поставки марксистичког детерминизма долази до појма субјекта у друштвеним односима.

Први део књиге који је посвећен испитивању типова и форми правних лица у историји права почиње са разматрањем проблема порекла правног лица у римском праву произишлог из колективних субјеката (римске државе, различитих категорија градских општина и корпорација) помињући с тим у вези да су на великом делу територије Румуније (Трајанова Дација) постојале извесне корпорације (*Collegia*) које су биле опште познате у римској империји, и да је и римска држава на тој територији иступала као субјекат грађанског права. Са теоретског гледишта аутор подвлачи да је тек у Јустинијановом праву појам *universitas personarum* имао да обухвати колективне субјекте грађанског права уопште. Затим је реч о правним лицима у феудалном праву где долазе на прво место фондације у којима су се правно изражавале верске установе као субјекти грађанског права. У односу на фондације, цехови и гилде (специфична правна лица феудалног режима) имала су секундарну важност. Што се тиче удружења квалификованих радника и калфи, њихова егзистен-

ција је била врло тешка пошто су биле под надзором цехова тј. мајстора. После овога се изучава развој правног лица за време прелазног периода из феудализма у капитализам (у Румунији овај период обухвата раздобље од 1784 до 1864) у коме имамо процес прогресивног нестајања правних лица феудалног типа и настајања елементарних карактеристичних за правна лица буржоаског типа. За време друге половине XIX века имамо већ појаву оснивања трговачких друштава у Румунији са правним персоналитетом, док религиозне фондације престају да играју важну улогу међу правним лицима.

У овом делу књиге аутор се критички осврће на различите теорије о правном лицу које су се у овом прелазном периоду појавиле (у Немачкој, Француској, Румунији). Све се ове теорије, истиче аутор, углавном надовезују на теорију фикције папе Иноћентија IV (Sinibaldus Fliscus) која је настала 1245. Ова теорија садржи двоструку фикцију: фикцију да се правно лице сматра физичким лицем када треба да остварује интересе једног колектива и фикцију да правно лице не мора нужно служити реализацији колективних интереса. Ова теорија је имала за циљ, каже писац, да оправда феудалне односе експлоатације а она је у потпуности одговарала и потребама буржоазије па је била због тога у овој или оној форми прихваћена од буржоаских правних писаца (теорије Савињија, Јеринга и др.).

Прелазећи на испитивање проблематике правног лица буржоаског права, аутор подрбно анализира различите типове и форме правних лица у капитализму (предмонополистичке и монополистичке стадије капитализма) истичући да су се типови и форме као и услови постојања тих друштава прилагођавали потребама владајуће класе и њеним економским и класним интересима. У тој класној условљености аутор посматра и новије буржоаске теорије о правним лицима које се према аутору састоје у еклектичком споју теорије фикције са теоријом реалности. Тако Мишу (Michoud) дели правна лица „приватног права“ на удружења и установе, а ова деоба, према писцу, проистиче из двеју фикција наведене средњовековне теорије. Комбинација теорије фикције и реалности је у Румунији, како истиче писац, у пракси коришћена за остваривање широког развоја (чак и законодавним путем) правних лица нужних или корисних за владајућу класу и за забране радничких удружења. Ова оријентација се прогресивно појачавала с развојем монополистичког капитализма и кулминизирала је у епохи II светског рата.

Најзначајнији део књиге је без сумње онај који је посвећен испитивању и анализи услова постојања, улоге и функција правног лица у социјалистичком праву НР Румуније. Аутор описује различите категорије социјалистичких правних лица и указује на најважније особенености грађанскоправних норми које се на њих примењују. Статус правних лица је упливисан административним правом због функција социјалистичке државе, посебно њене организаторске економске функције и њене културне и васпитачке улоге. У односима између социјалистичких организација се остварује савршена еквивалентност узajамних престација. За правна лица важи систем норми које се само на њих примењују. Само мали број правила се примењује истовремено и на правна и на физичка лица.

У праву НР Румуније држава се такође појављује као правно лице у односима где она фигурира у својству субјекта права и обавеза. Но њена улога као субјекта у грађанскоправним односима је секундарна ако се упореди са њеним својством титулара државне власти и суверенитета. У ствари главна правна лица социјалистичког типа су, истиче аутор, државне економске социјалистичке организације посредством којих се остварује производња. Оне имају основно место у производњи у својству титулара непосредног права управљања и њихова активност обухвата између осталог многобројне и

разноврсне акте грађанског права. У књизи се износи какав је био развитак и какав је у садашњем стадијуму режим правних лица организованих на принципу самосталног социјалистичког управљања („хозрашчот“).

Пошто је изложио теорије правног лица А. В. Венедиктова и С. Н. Братуса и указао на низ радова румунских правника из те области, аутор истиче да је на основу овог „богатог фонда идеја“ могуће развити марксистичку теорију правног лица у једном ширем оквиру. Истакнувши да је основна карактеристика правног лица да је оно колективни субјект кроз који се у социјалистичком праву изражава увек сам колектив и да је оно установа грађанског права, аутор излаже процес формирања колектива и начин његовог продирања у грађанско право као независног субјекта. При том он указује на специфичности тог продирања у социјалистичком праву и на узајамно дејство производних односа и правног регулисања правних лица.

Прелазећи на анализу услова постојања правног лица, аутор истиче да правно лице стиче и губи својство правног субјекта не само у следству извесних правних чињеница (у ужем смислу речи) као што је то случај са физичким лицем него и извесних правних аката. Ови акти и чињенице су тако уско везани једни за друге да представљају целину.

Аутор прави разлику између суштинских и формалноправних услова постојања правних лица. Први суштински услов постојања правног лица је организационо јединство (лица и материјалних средстава) док статут организације сачињава део услова правне форме. Средства остваривања организационог јединства су: органи правног лица, назив правног лица, седиште и трајање. Други суштински услов постојања правног лица је његова имовинска независност. При томе је аутор опширно и детаљно изложио како је правно регулисана имовина правних лица у Румунији. Установа „Опште залоге“ поверилаца над имовином дужника је замењена различитим могућностима утерињавања дуга према категорији којој припада дужничко правно лице, циљу у којем је преузело обавезе и карактеру добара из којих се тражи наплата дуга.

Дело садржи детаљну анализу специфичности карактера имовине државних социјалистичких организација. У средишту те имовине је, каже писац „стварно и апсолутно право непосредног оперативног управљања имовином“. То право може припадати само државним економским организацијама. Имовинска независност помоћних организација (задружних или друштвених) може се остварити само путем преношења у својину добара која су им нужна или евентуално уступајући им право уживања над извесним добрима. Ове организације не могу постати титулари права непосредног оперативног управљања.

Аутор прелази затим на испитивање формалноправних услова постојања правног лица, објашњавајући у чему се састоји важност ових услова и анализира их сукцесивно према томе да ли је правно лице створено конститутивном одлуком надлежног државног органа (начин стварања државних организација) путем признања акта о оснивању правног лица од стране надлежног државног органа (начин стварања задружних организација) или путем одобрења (начин организовања друштвених организација).

У последњој глави свог дела аутор се бави питањем правне и пословне способности правног лица; та способност се с једне стране ужа од способности физичког лица (због специфичности својстава која се траже за субјекта или због предмета односа) а с друге стране та способност је шира од способности физичког лица (само државне економске социјалистичке организације могу стицати права и преузимати обавезе у вези са индустријском делатношћу, спољном трго-

вином, итд.). Разлике у способности између физичких и правних лица су далеко од тога да буду чисто квантитативне. У социјалистичком праву режим глужних правних института као што су својина, купо-продаја, застарелост, итд. садржи знатне особености према томе дали се односи на физичка или правна лица. Аутор истиче да способност правних лица има оригинаран карактер и не произлази из способности физичких лица.

Завршавајући своје веома документовано и исцрпно излагање аутор је у кратком закључку истакао да му је био циљ да, руководећи се општом материјалистичком концепцијом света и ослањајући се на критичку анализу историјских чињеница, развије теорију правних лица у настојању да осветли виши ниво на који се уздиже са гледишта хуманистичког и техничког, социјалистичко регулисање правног лица у правном систему НР Румуније.

Завршавајући приказ желимо да скренемо пажњу да је на крају књиге дат њен опширнији резиме на француском и руском језику што ће омогућити нашим правницима који се баве питањима теорије правних лица да се упознају са овим значајним радом из ове области.

Др. Врлета Круљ

Др. Борко Николајевић: САОБРАЋАЈНО ПРАВО, Београд, 1964, „Савремена администрација“, с. 333.

Стар колико и друштво, саобраћај је данас један од несумњивих фактора друштвене егзистенције и значајна, ако не и најважнија, полуга интеграције савременог света. Савремена организација друштва и привреде се без саобраћаја не може ни замислити и то у свим његовим видовима. Биће сасвим довољно указати на околност да је саобраћај не само нераз-двојан пратилац производње и размене у привреди већ је и сам извор специфичне саобраћајне привреде. Позната је Марксова идеја о саобраћају као четвртој области материјалне производње Будући да је увек и свуда од општег интереса и да је неопходна претпоставка политичке целине модерних држава, саобраћај има, осим тога, и веома наглашен друштвено-политички карактер.

Но, упркос таквог његовог значаја и утицаја на привреду и друштво, потпунија научна обрада саобраћаја једва да је стара неколико деценија. То се нарочито односи на саобраћајно право. Иако се не може рећи да поједине области саобраћајног права нису већ од раније биле предмет изучавања и обраде (поморско, ваздухопловно на пр.), његово интегрално дефинисање и разрада као засебне научне целине је сасвим скорашњег порекла. Пионирска улога (и заслуга) у југословенској правној литератури припада ове године издатој књизи *Саобраћајно право* сада на жалост већ покојног професора Правног акулета у Београду др. Борка Николајевића.

1. — Иако дата на формату и у сажетом обиму библиотеке кратких курсева друштвених наука, ова књига представља целовити и заокружечу обраду основних питања савременог саобраћајног права. Не треба, разумљиво, посебно ни наглашавати да се она тиче југословенског саобраћајног права али су у њој не мање заступљени његови међународноправни аспекти. Једна од управо основних идеја писца јесте да савремено саобраћајно право сходно предмету свог регулисања показује несумњиво универзалистичке тенденције. Тиме се и објашњава његова општа карактеристика да примат правних норми које регулишу односе у саобраћају припада међународном праву.

Полазећи од таквог становишта примењен је и одговарајући метод излагања. Најпре су размотрене основне чињенице о саобраћају и саобраћајном праву. После тога је изложено унутрашње и међународно саобраћајно право, да би на крају било обрађено саобраћајно пословно право као део униформног саобраћајног права. Цела материја је иначе изложена у три дела и дванаест глава, чему је додат исцрпан преглед важнијих текстова и литературе.

2. — Начелна разматрања о саобраћају као појави у историји, друштву, држави и међународној заједници дата су на доста простора у једном широком општем погледу већ у уводним објашњењима. Саобраћај се у његовом најопштијем значењу дефинише као активност организована и срачуната на омогућење рационалног савлађивања времена и простора за разне друштвене потребе које изискују или имају за последицу физичко кретање људи, материјалних и нематеријалних вредности. На подлози таквог његовог одређивања, поред анализе његовог политичког утицаја на друштво и наглашавања његових јавноправних аспеката и међународног карактера, у овом делу књиге се подвлачи значајна економска вредност саобраћаја као специфичне и аутономне привредне активности. Негирајући разликовање између јавног и тзв. саобраћаја за сопствене потребе, истиче се као важно уочавање да је он у југословенском друштву претежно из чисто државне прешао у друштвену сферу надлежности, што му даје нове карактеристике али и отвара нове проблеме.

Полазећи од тога да је саобраћај у основи једна изведена категорија друштвених односа, аутор налази да и саобраћајно право представља изведену грану права из постојећих у саобраћају. Али и одмах томе додаје да се саобраћај развија по сопственим законитостима, следствено чему и саобраћајно право има своја аутономна правила и представља једну аутономну правну област. Саобраћајно право он дефинише као „правну област регулисања саобраћајне активности у друштву и део правних наука који се бави проучавањем тог регулисања. То је правни систем који има за предмет саобраћај као специфичан инструмент друштвених односа којим се постиже физичко савлађивање растојања у простору и тиме задовољавају разни друштвени односи који за тим имају интереса“. Или другим речима: као предмет саобраћајног права писац означава институте који дају правни оквир саобраћају, правне послове и друге правне односе у саобраћају.

3. — Први део књиге посвећен је приказу и анализи оквира саобраћајног права. Анализирајући светски простор са гледишта савремених друштвених односа, писац изражава мишљење да својинска схватања, тичала се она појединаца или носилаца суверености, компликују друштвене односе у целини, па и могућност саобраћајних односа и више-мање коче његов развој. Зато сматра да је читав простор данашњег света, без обзира на настањеност или ненастањеност, основаније узети као неку врсту огромне *res communis omnium, communis proprietas*. Међутим простор као целина се не појављује у светским односима па ни у међународном праву. Простори данашњег света који у најширим размерама могу да служе саобраћају физички се одељено разликују на копнени, водни и ваздушни и као такви налазе у разним режимима, што има утицаја како на режим саобраћаја у целини, тако и појединих његових видова. Све то се на један шири начин засебно и ближе анализира кроз општи правни режим ових простора и посебно са гледишта саобраћајног права, не мимоилазећи ни најновије проблеме космичког и астронаутичког права.

Што се тиче унутрашњег саобраћајног права, оно је по аутору двојаког карактера: јавноправног и привредноправног. Јавноправно законодавство домаће државе односи се, пре свега, на личности које учествују у саобраћају, као и на саобраћајна средства и путеве. Држава, осим тога, сходно природи саобраћаја интервенише при постављању општих услова пословања саобраћајних привредних организација и при одређивању цена њихових услуга (тарифе). Ради обезбеђења регулативе и инспекције, до-

маћа држава организује, најзад, и посебне администрације за поједине гране саобраћаја (друмски, железнички, птт и тт саобраћај, речни, поморски и ваздухопловни) чија се структура и функције посебно и подробно излажу.

Но, основни проблем искоришћавања простора за саобраћај је питање слободе кретања које превазилази границе држава и као принцип и као факт данашњег света. Оно чини основну заједничку премису домаћег и међународног саобраћаја. Међународно изједначавање саобраћајних правила, иако не потпуно, данас је таквог интензитета да се с правом може рећи да међународни односи поводом саобраћаја чине један од најважнијих сектора међународних односа уопште. Аутор посебно разматра проблеме и делатности организоване међународне заједнице у вези саобраћаја дајући исцрпан преглед структуре и рада појединих међународних саобраћајних тела и правних основа њихових делатности, као и међународног саобраћајног права уопште.

4. — Други део књиге посвећен је објектима и субјектима саобраћајног права. Подразумевајући под саобраћајним објектима изграђене или природно постојеће објекте којима се саобраћај служи за савлађивање простора, писац их дели у три групе. Прво су саобраћајни путеви који служе као простори којима се савлађује одређено растојање, затим саобраћајна средишта као центри саобраћајних операција и најзад, саобраћајна средства као инструменти којима се ефективно изводе саобраћајне операције. Подробно се разматра њихов општи положај, услови и околности под којима учествују у саобраћају, уз анализу правне природе односа који се поводом њиховог искоришћавања и учешћа у саобраћају развијају.

Прелазећи на субјекте саобраћајног права, писац их такође издваја у три групе. То чини тако што посебно обрађује транспортере и трансмисионаре као активне извршиоце саобраћајних операција (саобраћајна предузећа), затим привредне организације чија средства чине безусловну претпоставку извршавања саобраћајних операција (предузећа саобраћаја) и најзад, личности које од случаја до случаја улазе у сферу саобраћајних операција и саобраћајних односа уопште. То су корисници саобраћајних услуга и странке у пословима саобраћајног права. Поред ових излагања даје се и краћа анализа саобраћајног особља, да би овај део књиге био завршен актуелним разматрањем положаја трећих лица који услед саобраћајних активности могу истаћи неко своје право (бука, испуштање гасова и сл.).

5. — Саобраћајно пословно право је предмет излагања у трећем делу књиге. Њиме се обухвата економска и правна техника искоришћавања саобраћаја као привредне активности са свим њеним специфичностима и модалитетима. Општу специфичност саобраћајних послова аутор види у томе што они — поред тога што се врше према устаљеним начелима — захтевају одређену професионалну стручност превозиоца, чему следи и тзв. квалификована одговорност партнера. Саме саобраћајне послове писац дели и обрађује у две групе. Саобраћајне послове у ужем смислу, који имају за предмет економску експлоатацију саобраћаја указивањем услуга од стране саобраћајних организација непосредно корисницима тих услуга. Они се изражавају у пословима превоза и пословима преноса (транспорт и трансмисија). При томе послови превоза обухватају две велике групе: превоз путника и превоз ствари. У оба случаја материјалних вредности. За разлику од тога послови преноса (трансмисије) имају за предмет специфичан облик транспорта нематеријалних вредности. Што се тиче одељка саобраћајних послова у ширем смислу, под њима се обухватају послови саобраћајне привреде који подразумевају послове који непосредно прате саобраћајну привредну операцију, послове који се тичу коришћења саобраћајних капацитета, као и послове изградње, одржавања саобраћајних објеката и услуга саобраћајним предузећима.

На подлози ове систематизације, писац подробно и посебно излаже све послове саобраћајног права и њихове модалитете, заједно са анализом

права, дужности и одговорности партнера, као и правних проблема везаних за исправе којима се они перфектуирају или доказују.

Завршавајући овај сумаран приказ првог југословенског уџбеника за саобраћајно право, неопходно је истаћи огроман напор који је његов аутор уложио да би материју о којој је реч успело уобличио као посебну научну дисциплину и поставио темеље настави саобраћајног права код нас. У оба правца је његов допринос југословенској правној науци и настави несумњив и трајан. Са пуном објективношћу се у — закључку може рећи да је приказани уџбеник по својој ширини и обавештености, систематизацији, високом и савременом нивоу и методу обраде у потпуности остварио циљеве едиције у којој је издат дајући „сажет али потпун научни систем“ саобраћајног права. Стога је сасвим извесно да ће његове поставке и решења послужити као сигурна подлога за даљу научну обраду сложених и нових проблема саобраћајног права. Заиста је за жаљење што је изненадна смрт у томе прекинула његовог аутора.

Др. Никола Воргић

Jean Poulain: LA PROTECTION DES EMISSION DE RADIODIFFUSION
Paris, 1963. 302 p.

Технички прогрес друштва донео је са собом нове активности које право треба да регулише с обзиром на њихов културни и економски значај. Посебно значајно место припада у овом прогресу радиодифузији (радиофонији и телевизији). Установљивање задовољавајуће заштите радиодифузних установа представља веома деликатан проблем зато што њихово обухватање системом заштите не би смело да повреди постојећу равнотежу интереса.

Управо имајући у виду ове моменте као и чињеницу да је прошло мало времена од доношења Римске конвенције (1961), дело које је предмет овог приказа добија још више у своје значају.

Иако је највећи део рада посветио питању радиодифузних установа, аутор је нужно морао, с обзиром на њихову повезаност у служби распрострањања књижевних и уметничких дела, обратити пажњу и на природу делатности и права аутора, уметника извођача и произвођача фонограма. То је, уосталом, захтевало и комплексно третирање улоге радиодифузних организација.

Да би оправдао своје ставове о природи и врсти заштите коју треба признати радиодифузним организацијама, аутор је пошао од њихових потреба. Радиодифузне организације најчешће врше јавну службу која обухвата емитовање разноврсних програма. Услед своје природе, њихове емисије могу бити веома лако коришћене чак и недозвољено присвојене. Са своје стране радиодифузне организације припремају своје емисије са циљем да оне буду примљене од што већег броја корисника. Под корисницима којима је емисиони програм намењен оне подразумевају лица која врше домаћи пријем емисија. Наиме, радиодифузне организације сматрају да је једино ова врста коришћења прави циљ емитовања тј. да би свако друго коришћење емисије могло да им нанесе штету односно да је неопходно заштитити их против таквих врста коришћења.

Досадашње искуство показује да радиодифузним организацијама недостаје довољна заштита против реемитовања (жичног или бежичног) њихових емисија, звучног и визуелног онимања њихових емисија, као и против фотографског снимања односно против јавног пријема њихових телевизијских емисија.

Кроз дату анализу националних законодавстава — Француске, Велике Британије, Италије, Савезне Републике Немачке и Сједињених Америчких Држава аутор је показао да је проблем заштите против реемитовања, снимања и јавног пријема емисија различито регулисан, па чак да се овај проблем свугде и не поставља односно да је његова заштита често практично непостојећа. Међутим, радиодифузне организације траже да им се призна право на ауторизацију или бар право на накнаду за извесне врсте коришћења њихових емисија.

Што се тиче основа по коме би била призната заштита радиодифузним установама, аутор сматра да ауторско право не би могло доћи у обзир, с обзиром да емитовање не представља стваралаштво. Јер за радиодифузне организације за успешно вршење процеса емитовања битан је организационо-технички момент. Стога оне и не траже да им се призна морално право на њиховим емисијама већ само имовинско право.

Поменута ауторскоправна заштита радиодифузних емисија је могућа али само посредним путем. Наиме, уколико програм који се емитије садржи ауторска дела, онда је могуће да путем цесије и радиодифузне емисије уживају ауторско право. Међутим, треба напоменути да се на овај начин признато ауторско право односи непосредно на програм а тек посредно на емисију чију садржину представља заштићени програм.

Сем ауторскоправне заштите, радиодифузне организације могле би се евентуално користити и правима која би им пренели уметници извођачи или произвођачи фонограма у земљама где је овима призната извесна заштита.

Не поричући да се и на овај начин може пружити извесна заштита радиодифузним организацијама, аутор пледира за то да им се призна заштита која би била непосредно њихова.

Покушаји да се у правилима о нелојалној конкуренцији или неоснованом обогаћењу нађе та непосредна заштита радиодифузних организација остали су без довољно успеха. Наиме, примена принципа нелојалне конкуренције доста је несигурна услед великих тешкоћа да се одреди природа тужбе због нелојалне конкуренције. Сем тога, појам нелојалне конкуренције веома је тешко прецизирати. Да је то тачно веома добро показује досадашње разноврсно искуство судске праксе неких земаља. Затим, тешко је увек установити који су све елементи потребни да би постојала нелојална конкуренција. Да ли је за такав однос потребно да постоји изражена намера уништењем конкурента или је за то довољан само нехат; у којим случајевима може постојати однос нелојалне конкуренције и да ли је нужно да је реч о идентичним делатностима или је довољно да су делатности из исте привредне гране односно да имају у виду исту публику.

Као и нелојална конкуренција тако и неосновано обогаћење, по ауторовом мишљењу, нису данас више адекватна средства заштите радиодифузних организација.

Најбољи начин да се заштите радиодифузне организације представља давање овим организацијама сопственог права *sui generis*. Ово право *sui generis*, које се назива „сродним“ или „конексним“, садржи одређена преимућства: пре свега, оно се рађа непосредно за радиодифузне организације, а затим, оно почива на посебним законским одредбама које га чине далеко мање непрецизним и алеаторним. Међутим, оваква врста заштите појавила се најкасније и још увек је слабо или нимало примењена у већем броју земаља.

Иначе, тамо где је радиодифузним организацијама признато право *sui generis* оно садржи овлашћење да се ауторизује реемисија са или без жица и динамичко звучно и визуелно снимање радиодифузних емисија. Ово право признато је у мањој мери у вези са ста-

тичким снимањем (прављење изолованих фотографија) телевизијских емисија као и у вези са јавним пријемом телевизијских емисија.

Поред тога, закони веома често намећу радиодифузним организацијама ограничења заштите када је реч о емисијама актуелних догађаја, коришћењу емисија у наставне сврхе, итд. Међутим, са пројецтирањем телевизијских програма на велике екране у мрачним салама настала је нова потреба радиодифузних организација да и против ових врста коришћења емисија буду заштићене, нарочито због тога што у случају давања дозволе радиодифузним организацијама да емитују програме спортских и културних приредаба организатори траже веома велике новчане накнаде од њих, обештећујући се на тај начин против данас још увек могућих неконтролисаних лукративних коришћења њиховог програма због непостојања адекватне заштите.

Развој међународне размене радио и телевизијских програма још је више увећао опасност од неконтролисаних коришћења емисија радиодифузних организација. И на међународном плану постало је очигледно да су средства традиционалне заштите недовољна, те да је потребно тражити решења на међународном плану независно од мера које предузимају национална законодавства.

Заштита коју је најновија Конвенција о правима уметника извођача, произвођача фонограма и установа за радиодифузију од 1961. признала није довољна по мишљењу аутора али у околностима у којима је доношена више се није могло ни постићи. Нарочито би се признатој заштити могло замерити на следећим решењима: препуштање заштите против фотографије дискреционој оцени националних законодавстава; дозвољавање изузетка од заштите када је реч о снимању емисија које дају извештаје о актуелним догађајима; и остављање националним законодавствима да одреде услове под којима ће радиодифузне организације бити заштићене против јавног пријема њихових емисија.

У току 1961. донет је и Европски аранжман о заштити телевизијских емисија. Аранжман се такође заснива на принципу националног третмана и минимуму заштите. Ипак, услед сличног техничког и технолошког развоја земаља које окупља овај Аранжман разлике у националном третману неће бити велике и признати минимум отуда губи од свога значаја.

Заштита призната Аранжманом пружа бољи положај радиодифузним установама са разлога што је географски ужег домашаја и што обухвата само телевизијске емисије. Она предвиђа право ауторизације радиодифузних установама за реемитовање, снимање и репродукцију њихових емисија. Националним законодавствима остављено је да регулишу заштиту телевизијских емисија од недозвољеног прављења фотографија изолованих телевизијских слика.

Аранжман признаје радиодифузним организацијама и искључиво право на јавно саопштавање и пријем њихових емисија с тим да национална законодавства могу искључити заштиту у односу на јавна саопштавања која се не врше у лукративне сврхе.

У целини посматрано, Европски аранжман за заштиту телевизијских емисија предвиђа потпунији и виши ниво заштите радиодифузних установа од Римске конвенције.

Имајући у виду чињеницу да је аутор обрадио проблем заштите радиодифузних установа како са аспекта њихових потреба тако и са аспекта правне природе доприноса радиодифузне емисије, приказана књига представља врло користан прилог изучавању „сродних“ права уопште а посебно радиодифузије. Корисност је његова утолико већа што је обухватио и знатан број националних извора заштите ода. постојеће међународне изворе заштите радиодифузних емисија.

НАУЧНИ РАДОВИ НАСТАВНОГ ОСОБЉА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
У БЕОГРАДУ ОБЈАВЉЕНИ У ШКОЛСКОЈ 1962/63 ГОДИНИ*

Аврамов др. Смиља

Међународно јавно право, „Савремена администрација“, Београд, 1963, с. 438.

The Unity of the World Reflected in the Fundamental Principles of International Law, *Annuaire de l'AAA*, 1962/63.

Однос међународног и унутрашњег права у преднацрту Устава СФРЈ, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 2—3, 1962.

Предговор књизи др. Виде Чок „Правни положај жене и Уједињене нације“, Београд, 1963.

Балтић, др. Александар

Основи радног права Југославије, уџбеник, II издање, Београд, 1963.

Одредбе о раду у Преднацрту Устава, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 3—4, 1963.

Неки конкретни предлози у вези са одредбама о раду у Преднацрту Устава, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1962.

Право на рад у Преднацрту Устава СФРЈ, „Нова администрација“, бр. 10—11, 1962.

Дискусија о Преднацрту Устава, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 1—2, 1963.

Бакић, др. Војислав

Брак и развој брака, „Мала политичка енциклопедија“, Београд, 1964.

Благојевић, др. Борислав

L'interprétation des règles exceptivnelles, »L'Eranion en l'honneur de G. S. Maridakis,« Athènes, 1963, pp. 43—49.

Moyens juridiques de planification et le développement de la production dans l'agriculture yougoslave, Firenze, 1963, p. 24.

Das Eherecht der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien. Berlin, s. 59—120.

Les delits involontaires du point de vue de la responsabilité civil, Beograd, Sixièmes journées juridiques franco-yougoslave, Beograd, pp. 3—22.

Универзитет и нови Устав, „Универзитет данас“, III (1962), бр. 9—10, с. 313—322.

(* Овај списак радова не представља потпуну библиографију за означени период. Он ће бити попуњен у следећим бројевима „Анала“.

Начео друштвеног самоуправљања у Преднацрту Устава СР Србије, „Правни живот“, бр. 6, 1962, с. 14—19.

Кодификација права активне коегзистенције, „Међународна политика“, бр. 322, 1963, с. 7—9.

Вајс, др. Алберт

Yugoslavia — Developement Relating to Human Rights in 1959, Yearbook of Human Rights for 1959, United Nations, New York, 1961, (објављено крајем 1962).

Yugoslavia — Seleted Bibliography of Yugoslav Publications Concerning Human Rights, 1945—1959, Yearbook on Human Rights for 1959, United Nation. New York, 1961 (објављено крајем 1962).

Кодекс злочина против мира и безбедности човечанства, „Војна енциклопедија“, том IV, Београд, 1961 (објављено крајем 1962).

Поводом преднацрта Устава СФРЈ, „Јеврејски преглед“, бр. 11—12, 1962.

Васић, др. Велимир

О неким проблемима регионалног планирања, „Анали Правног факултета у Београду“ бр. 3—4, 1962.

Institutions et moyens juridiques pour la réglementation des crédits agraires en Yougoslavie, Реферат одржан на II конгресу Института за међународно право и упоредно право у Фиренци, 1963.

Ваџић, Александар

Планирање употребе земљишта (Land-use planning) у САД, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963, с. 195—209.

81. сесија Семинара за америчке студије у Салзбургу, белешка, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963, с. 269—272.

Г. С. Григорјан: Вопросы товарного обращения при социализме, приказ, „Економист“, бр. 1, 1963, с. 306—316.

С. Г. Стољаров: О ценах и ценообразовании в СССР, приказ, „Економист“, бр. 2, 1963, с. 521—530.

М. К. Adler: A Short Guide to Market Research in Europe, приказ. „Економист“, бр. 2., 1963, с. 539—545.

О појму права са становишта односа друштвене основе и друштвене надградње, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

А. Пирогов, Г. Стеркин: Товарное производство, закон стоимости и деньги при социализме, приказ, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Г. Н. Худокормов: Товарное производство и закон стоимости при социализме, приказ, „Економист“, бр. 3—4, 1963.

Врачар, др. Стеван

Појам права са становишта теорије и позитивноправних дисциплина — тезе за дискусију, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Поводом наше дискусије о појму права, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Гамс, др. Андрија

Могућност застаревања својинских тужби, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1962.

Својинска права у оквиру друштвене својине, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 3—4, 1962.

Правна норма није правило понашања него регулатор дубљих друштвених односа. — Појам нормативизма, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Учешће у дискусији о Преднацрту Устава СФРЈ, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1962.

О својини, „Наша стварност“, бр. 3, 4, 5, 1962.

Les limitations de la propriété privé immobilière. Главни реферат одржан у грађанскоправној секцији на III конгресу међународног удружења за упоредно право у Хамбургу, јула, 1962.

Правни лексикон, „Савремена администрација“, Београд, 1964. (написао већи број одредница из области грађанског права).

Даниловић, др. Јелена

О застарелости и одржају у Диоклецијановим конституцијама, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963.

Дикитријевић, Војин

Међународни односи у савременој етапи друштвеног развоја (студијски пројект), колективни рад Института за међународне студије, Београд, 1963. године.

Одговорност државе за делатност лица којима пружа уточиште, „Јунословенска ревија за међународно право“, бр. 2, 1963.

H. Meyrowitz: La répression par les tribunaux allemands des crimes contre l'humanité et de l'appartenance à une organisation criminelle en application de la loi No. 10 du Conseil de Contrôle Allié, приказ, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 3, 1962.

Денковић, др. Драгаш

Војна обавеза и признавање стажа, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1962, с. 276—285.

Jean Rivero: Droit administratif (приказ), „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963, с. 234—235.

Делатност службеника Управе царина и одговорност за штету, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963, с. 530—535.

Одговорност за штету и вршење јавне службе. Институт политичких наука Правног факултета у Београду. Курс кадровске политике, св. 1, 1963. с. 1—32.

Ђорђевић, др. Живомир

Проузроковање и накнада штете по Преднацрту Устава СФРЈ, „Правни живот“, бр. 6, 1962.

Појам права и друштвени развој, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

О субјективним правима у социјалистичком друштву, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Учешће у дискусији о Преднацрту Устава СФРЈ, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1962.

Ђорђевић, др. Мирослав

СТИЦАЈ КРИВИЧНИХ ДЕЛА ИЗВРШЕНИХ ПРЕ И ПОСЛЕ ПУНОЛЕТСТВА, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963.

КРИВИЧНОПРАВНИ ЗНАЧАЈ ПРИСТАНКА ПОВРЕЂЕНОГ, „ПРАВНИ ЖИВОТ“, бр. 4, 1963.

УТИЦАЈ ЛИЧНИХ ОКОЛНОСТИ НА КРИВИЧНУ ОДНОВОРНОСТ САУЧЕСНИКА, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

ПРАВНИ ЛЕКСИКОН, „САВРЕМЕНА АДМИНИСТРАЦИЈА“, БЕОГРАД, 1964, — као сарадник обрадио већи број одредница из области кривичног права и упоредног кривичног права.

Ђорђевић, др. Стеван

La dissolution de la Monarchie austro-hongroise et la succession des Etats, дипломски рад при Центру за научно истраживање Хашке академије за међународно право, Хаг, 1962, с. 40.

Међународни односи у савременој етапи друштвеног развоја, студијски пројект рађен за потребе Савезног фонда за научни рад. Колективан рад чланова Института за међународне студије Правног факултета у Београду у редакцији др. Смиље Аврамов, Београд, 1963, с. 143.

О континуитету држава с посебним освртом на међународноправни континуитет Краљевине Југолавије и ФНРЈ, докторска дисертација, дактилографисана, с. IV + 336.

Ђурић, др. Михаило

Проблем социолошког метода, Београд, 1962.

Функционализам и савремена социологија, „Гледишта“, бр. 7, 1963.

Социологија Макса Вебера, Загреб.

Ђуровић, др. Радомир

ПРАКТИКУМ ЗА ИЗВОЂЕЊЕ ВЕЖБИ ИЗ ПРИВРЕДНОГ ПРАВА, Удружење студената Правног факултета у Београду, Београд, 1962, с. 187.

ЗЕМЉИШНА СВОЈИНА ИНДИВИДУАЛНИХ ПРОИЗВОЂАЧА (ДИСКУСИЈА О ПРЕДНАЦРТУ УСТАВА), „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1962.

ПРИРУЧНИК ЗА УГОВАРАЊЕ У ЗЕМЉОРАДНИЧКИМ ЗАДРУГАМА, „ЗАДРУЖНА КЊИГА“, Београд, 1963, с. 266 (у заједници са Д. Вокоњићем и инж. П. Чаљићем).

О карактеру земљишне својине према Преднацрту Устава СФРЈ, „Пољопривреда и задругарство“, Београд, бр. 1, 1963.

Уговор о кооперацији у пољопривреди (појам и особине), „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963.

Осигурање у уговорима о производној сарадњи у пољопривреди, „Пољопривреда и задругарство“, Београд, бр. 3, 1963.

Престанак уговора о кооперацији у пољопривреди и накнада штете, „Југословенска адвокатура“, бр. 4, 1963.

Својински односи на селу према Уставу СФРЈ, „Пољопривреда и задругарство“, Београд, бр. 10, 1963.

Le nouveau rôle des contrats agraires dans le droit yougoslave, Firenze, 1963, p. 29 (исти рад је штампан и у: Atti della Seconda Assemblea, Milano, 1963).

Два схватања појма права (дискусија), „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Производна сарадња на селу у нашем обичајном праву и по Општем имовинском закону, „Правни зборник“, Титоград, бр. 3, 1963.

Landbouwproductie en samenwerking in de landbouw tusse de gesocialiseerde en de privé — sector in Yoegoslavie, Tijdschrift voor sociale wetenschappen, Gent, No 4, 1963 (на фламанском).

Јанковић, др. Драгослав

О послератним радовима на историји стварања југословенске државе 1918., „Југословенски историјски часопис“, бр. 2, 1962, с. 68—87.

Стварање Југославије (1914—1918), Одабрани проблеми друштвених наука, Југословенско-амерички колоквијум, Охрид 27. VIII — 2. IX 1962, Скопље, 1963, с. 121—130 (исто дело објављено и на енглеском).

Улога напредних друштвених снага у стварању југословенске државе 1918, „Југословенски историјски часопис“, бр. 4, 1963, с. 44—56.

АВНОЈ у југословенској историографији, Споменница у част 20-годишњице II заседања АВНОЈ-а, САНУ, посебна издања књ. CCCLXVII, Споменнице, књ. 23, Београд, 1963, с. 27—30.

Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Београд, 1963, написао увод и био члан редакције.

Из историје стварања југословенске државе 1918., „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963, с. 281—305.

Јевтић, др. Душан

Шофер трезан и алкохолисан, „Наша пракса“, Нови Сад, св. 2, 1963.

Завештање у душевно ненормалном стању, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Јездић, др. Михаило

Тенденције у развоју међународног јавног поретка и његово међународно регулисање, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 2, 1963.

Прецизирање битних елемената у дефинисању права, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963 (дискусија о појму права).

Јовановић, др. Владимир

Модерне тенденције у правном схватању осигурања, „Осигурање“, бр. 2—3, 1962.

L'activité commerciale de l'Etat (предавања на докторском курсу Каирског Правног факултета), скрипта, с. 248, Каиро, 1963.

Јавна (државна) и мешовита привредна предузећа у УАР, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Куртовић, Десанка

Византијска цивилизација (S. Ransimen), превод са енглеског, „Минерва“, 1964.

Ловчевић, др. Јован

Институције јавних финансија; књига прва, проблеми расхода пореза и зајмова, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1963.

Лукић, др. Радомир

Политичка теорија државе, Савез удружења правника Југославије, Београд, 1962.

Основи социологије, Савез удружења правника Југославије, Београд, 1962.

Увод у право, друго поправљено издање, Савез удружења правника Југославије, Београд, 1963.

Дискусија о Преднацрту Устава, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1962.

Састав Савезне скупштине, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1962.

Општи акти управе, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Терминолошки и стварни проблеми у вези с појмом права — Дискусија о појму права, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Преднацрт устава и проблем „поделе власти“, „Архив за правне и друштвене науке“, 3—4, 1962.

Право и политика, „Архив за правне и друштвене науке“ бр. 4, 1963.

Les problèmes de la codification à la lumière des expériences et situations actuelles, Rapports nationaux yougoslaves au VI Congrès international de droit comparé, 1962, p. 15—27.

Теорија државе и права, „Савремена администрација“, Београд, 1963.

Белешке социолога о појму човека, „Филозофија“ VII, бр. 3, год. 1963.

Белешке социолога о појму човека „Социологија“, 3—4, 1962.

Друштвене и духовне појаве „Социологија“, 3—4, 1963.

О суверености република по Преднацрту Устава, „Правни живот“, бр. 6, 1962.

Око Марксове „схеме“ о друштвеној основи и надградњи, „Гледишта“, 9, 1962.

Преднацрт Устава и међународно право, „Југословенска ревија за међународно право“, 3, 1962.

Установа Председника Републике с гледишта упоредног права, „Страни правни живот“ бр. 37, 1962.

Вуко Павићевић: „Увод у етику“ (са дискусијом), „Филозофија“ 3, 1962.

Знак и значење (Дискусија о књизи М. Марковића „Дијалектичка теорија значења“, „Филозофија“ 3, 1962.

Организација федерације и политички систем, „Архив за правне и друштвене науке“, 1—2, 1963.

Др. Љ. Тадић: „Филозофске основе правне теорије Ханса Келзена“, прилог критици, чисте теорије права, Сарајево, 1962.

Максимовић, др. Иван

Нека питања нашег економског система у Преднацрту Устава, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1962.

Нека теоријска и економска питања у вези Преднацрта Устава, „Економист“, бр. 3—4, 1962 и „Економски преглед“, Загреб, бр. 3—5, 1963.

План и тржиште у нашем систему, „Економист“, бр. 1, 1963.

Маркс и савремена економска мисао, „Економист“, бр. 2, 1963.

Маркс као економист, „Гледишта“, бр. 7, 1963.

S. Tzugu: Да ли се капитализам изменио, „Међународни проблеми“, Београд, бр. 1, 1963, приказ књиге.

Марковић, др. Милан

On the Possibility of Concluding a Nuclear Test Ban Treaty, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 2, 1962.

Милојевић, Момир

и

Ратификација међународног уговора и нови Устав, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963.

Милутиновић, др. Милан

Криминологија и криминолошке науке — криминологија као посебна социологија, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 1—2, 1963.

Превентивно лишење слободе, „Правни зборник“, Титоград, бр. 2—3, 1962.

Научна мисао и сузбијање криминалитета у светлости новог Устава, „Приручник“, Загреб, бр. 3, 1962.

Основни етиолошки проблеми у криминологији, „Народна милиција“, бр. 8, 1963.

Економска основа и друштвена надградња (прилог за Приручник за социологију) — колективни рад, Београд, 1962.

Увод у криминологију, скрипта, издање Савеза студената Правног факултета, Београд, 1963, с. 224.

Младеновић, др. Марко

Породица и породични односи, „Рад“, Београд, 1963, с. 445.

Брак, породица и социјализам (студије у оквиру књиге „Етичко хуманистички проблеми социјализма), „Рад“, Београд, 1964.

Споразумно тражење развода или развод брака по споразуму, „Наша законитост“, бр. 9—12, 1962.

Узроци повећања развода у савременом друштву, „Социјална политика“, Београд, бр. 7—8, 1962.

Породица и месна заједница, „Политика“, 1. децембар 1962.

Порекло мираза и куповина жене, „Жена данас“, бр. 218, 1962.

Место породице у нашем друштву, „Гледишта“, бр. 1, 1963.

Узрок за развод брака из чл. 59 ЗОБ, „Правни живот“, бр. 1, 1963.

Узрок за развод брака из чл. 56 ЗОБ, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 2, 1963.

Положај и заштита породице према статутима општине, „жена данас“, бр. 224, 1963.

Николић, др. Павле

Проблеми скупштинског система у новом Уставу, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 3—4, 1962, с. 346—355.

Положај парламента у социјалистичким земљама (Европе), „Страни правни живот“, бр. 37, 1962, с. 10—20.

Избори у свету и код нас, Публикације у издању „Седме силе“, Београд, 1963, с. 64 (у заједници са др. И. Срнићем).

Демократија и информације, реферат поднет на III Међународном конгресу за политичке науке у Бејруту, новембра 1963, с. 21 (на француском).

Принципи и механизам изборног система, чланак у збирном делу „Нови Устав СФРЈ“, 1963, с. 15.

Правни лексикон, „Савремена администрација“, Београд, 1964. (написао преко 30 одредница из области уставног права).

Павићевић, др. Радован

Схватање о држави П. Ј. Прудона, књига примљена за штампу, а написана на бази докторске дисертације.

О друштвеној контроли, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1962.

О појму права и проблему одумирања права, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963 (дискусија о појму права).

Перовић, др. Слободан

Формални уговори у грађанском праву, докторска дисертација, дактилографисана, с. 247, 1963. (примљена за штампу).

Правна дејства усмених клаузула код уговора закључених у писменој форми, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963.

Неважећи правни послови и могућност конвалидације, „Правни живот“, бр. 4, 1963.

Правни лексикон, „Савремена администрација“, Београд, 1964 (као аутор и коаутор обрадио 250 одредница из општег дела грађанског права, стварног права и облигационог права — око 17 ауторских табака).

Петровић, Мирослав

Неколико речи о материјалној основи комуналне самоуправе (дискусија о Преднацрту Устава), „Гледишта“, бр. 10, 1962.

Привредни систем и економска политика Југославије (написао колектив аутора), „Гледишта“, бр. 5—6, 1963.

Др. Душан Чалић: Аутоматизација у техничком напретку и привредном развоју Југославије, приказ, „Гледишта“, бр. 7, 1963.

Печулић, др. Мирослав

Увод у социолошке теорије, (део у Приручнику за социологију), „Рад“, Београд, с. 105.

Промене у друштвеној структури Југославије, монографска студија, Нови Сад, 1963, с. 70.

Да ли је право само „право“, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963. (дискусија о појму права).

Друштвена структура и политички систем, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 3—4, 1962.

Емпиријско истраживање у политичким наукама — методолошки проблеми (реферат за саветовање о политичким наукама), Београд, 1962, шапилографисано, с. 52.

Познић, др. Боривоје

Нека питања арбитражног поступка која се тичу надлежности, објављено у брошури Спољнотрговинске арбитраже, I Арбитражна клаузула и арбитражни поступак, Београд, 1962.

Одлучивање о трошковима странака у поступку пред арбитражом, објављено у брошури Спољнотрговинске коморе, I Арбитражна клаузула и арбитражни поступак, Београд, 1962.

Поповић, др. Владислав

Посредно бирање и наш изборни систем, „Страни правни живот“, серија Д, бр. 37, 1962.

Народна револуција у Југославији и специфични услови њеног развоја (читано преко Радио Београда 27. септембра 1963).

Од месних народних одбора до комуне, „Рад“, Београд, 1963.

Уставно судство Југославије, „Седма сила“, Београд, 1963.

Радојковић, др. Милош

Нуклеарно оружје и међународно право, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 1—2, 1962.

Рајовић, Верољуб

Правна природа пресуде због изостанка по ЗПП, „Правни живот“, бр. 2, 1963.

Радна организација у Преднацрту Устава СФРЈ и СР Србије, „Гледишта“, бр. 1, 1963.

Признање и одрицање од тужбеног захтева по ЗПП, „Правни живот“, бр. 4—5, 1964.

Право војне команде да располаже делом стана исељеног сустанара, „Југословенска адвокатура“, бр. 6, 1963.

Ристић, Павле

Нови изборни систем, „Наша стварност“, бр. 6, 1963.

Станковић, др. Обрен

Одмеравање новчане накнаде неимовинске штете, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963.

Накнада неимовинске штете у случају смрти блиског сродника, „Југословенска адвокатура“, бр. 3, 1963.

Теорија приватне казне и новчана накнада неимовинске штете, „Правни живот“, бр. 3, 1963.

Накнада неимовинске штете у праву неких европских земаља, „Страни правни живот“, бр. 40, 1963.

Новчана накнада неимовинске штете са посебним освртом на југословенску судску праксу, изд. Савеза удружења правника Југославије, Београд, 1963, с. 180.

Правни лексикон, „Савремена администрација“, Београд, 1964 (написао 105 одредница из области општег дела грађанског права, стварног права, облигационог права и процесног права).

Мала политичка енциклопедија, (написао неколико одредница из области привредног права).

Станојевић, Обрад

Канонска доктрина о зеленаштву, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963.

О „кризи појмова“ и дефиницији права, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963 (дискусија о појму права).

Стјепановић, др. Никола

Руководилац и начело законитости рада јавне управе, „Проблеми руковођења у јавној управи“, Завод за јавну управу, Београд, 1963.

Struture e funzionamento della Pubblica Amministrazione nella R. P. F. di Jugoslavia, (коаутор и редактор), »Archivio dell Istituto per la Scienza dell Amministrazione Pubblica — Tendenze e Sviluppi delle Amministrazioni Pubbliche nel mondo«, t. II, pp. 1061—1214, Milano, A. Giuffrè, 1962.

Улога и положај органа управе по Преднацрту Устава СФРЈ, „Нова администрација“, бр. 8—9, 1962.

Напомена о начину одређивања појма права и о његовом функционалном и структуралном елементу, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963 (дискусија о појму права).

Стојановић, Александар

Економска (функционална) представништва у свету, са освртом на већа радних заједница у Југославији, „Зборник радова о страном и упоредном праву“, Институт за упоредно право, Београд, 1963, с. 103—122.

Од чиновника до произвођача, „Гледишта“, бр. 2, 1963, с. 34—43.

Бирократија демократског државног капитализма западног света, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963, с. 181—186.

Један покушај општег прегледа јавне управе у свету, „Нова одминистрација“, бр. 6—7, 1963, с. 528—533.

Право и монопол принуде, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963 (дискусија о појму права), с. 475—477.

Стојчевић, др. Драгомир

Les tablettes d'Herculamum et le contrat litéral romain, »Jura«, Napoli, 1962.

Die Römer und das Recht, »Das Altertum«, Bd. 8, H. 4, Berlin, 1962.

De l'esclave romain au colon, »Eranion en l'honneur de G. S. Maridakis«, Athenes, 1963.

Les gouvernées et les gouvernants en droit serbe médiévale, реферат на састанку друштва »Jean Bodin«, 1962.

Историја права и постојећа дефиниција права, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963 (дискусија о појму права).

Срнић, др. Иванка

Веће Савезне скупштине и њихов међусобни однос, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 3—4, 1962.

Положај и улога представничких тела у систему социјалистичке демократије, „Наша стварност“, бр. 2, 1963.

Избори код нас и у свету (брошура), „Седма сила“, Београд, 1963, с. 65 (заједно са др. П. Николићем).

Положај и структура скупштине (за књигу „Нови Устав СФРЈ“ у изд. Института за упоредно право), Београд, 1963.

Ступар, др. Михаило

Социјално осигурање СФРЈ, скрипта, Виша школа за кадрове социјалног осигурања, Београд, 1963, с. 197.

Систематизовани приручник општих нормативних аката органа друштвеног управљања социјалним осигурањем, начелним мишљењима и правних схватања Одељења за управне спорове Врховног суда Југославије и судске

праксе врховних судова СФРЈ из области права социјалног осигурања, у III свеске, издање Више школе за кадрове социјалног осигурања, Београд, 1963, с. 393+405+566.

Тезе за један покушај систематизације социјалних права човека и грађанина, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 1—2, 1963.

Социјална политика и социјална права у Уставу СФРЈ, „Наша стварност“, бр. 3, 1963.

Социјална политика, уџбеник за студенте Правног факултета.

Социјализам и право, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4, 1963 (дискусија о појму права).

Трајковић, Миодраг

Le rapport entre le commettant et le tiers dans le contrat de commission, дипломски рад у Универзитетском центру за европске студије у Торину 1963.

Шкара-Видојевић, др. Љубица

Основи статистике, „Савремена администрација“, Београд, 1963.

Статистички метод. Методологија истраживања друштвених појава, Институт за криминолошка и криминалистичка истраживања, Београд, 1963.

СИМПОЗИЈУМ О ОДНОСИМА ИЗМЕЂУ ДРЖАВА У ДАНАШЊИМ УСЛОВИМА ОРГАНИЗАЦИЈЕ МЕЂУНАРОДНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ. — Настојећи да подстакне на изучавање међународних односа у нашој земљи и да укаже на суштински значај ове научне дисциплине, Српска академија наука и уметности организовала је Симпозијум о односима између држава у међународним односима, наиме оних чинилаца, оних снага које на је одржан у Београду од 31. марта до 3. априла 1964. На овај скуп били су позвани сви они који су показали интерес за теоријско изучавање међународних односа без обзира да ли се баве политичким или сродним наукама, или су правници, филозофи, економисти и дипломати. Позиви су такође били послати и иностраним научницима. И поред тога што је изванредан број позваних био спречен да присуствује Симпозијуму, учесника је било преко стотину. Југословенским учесницима придружили су се представници академија наука и уметности Бугарске, ЧССР, Мађарске, ДР Немачке, Пољске, Румуније и СССР.

После уводног говора др Илије Ђуричића, председника Српске академије наука и уметности и поздравних речи других истакнутих чланова Академије, страних академија, осталих југословенских академија, универзитета и научних удружења, реч је узео проф. Милан Бартош, секретар Српске академије, који је председавао радним седницама Симпозијума. У свом уводном излагању, академик Бартош указао је на разлоге који су Академију навели да на чело листе проблема којима има намеру да посвети посебне скупове стави питање односа између држава у данашњем свету. Према њему, то питање „представља основну стварност сваког народа на свету“ и не може се решавати тиме што ће се рационалистичким рецептима давати жељена слика међународних односа, а да се пре тога не испита какви су они, каква је њихова материјална база и какви су чиниоци од којих они зависе.

У складу са таквом замисли поднети реферати усредсредили су се на четири теме или групе питања. Први од њих тичао се тзв. фактора у међународним односима, наиме оних чинилаца оних снага које на њих одлучујуће утичу. Други скуп реферата усредредио се на суверену државу и на њене односе према међународној заједници, осталим државама и међународним организацијама. Положај човека у међународним односима био је централна тема треће групе питања, док је четврта, замишљена као синтеза свих ранијих, требало да укаже на начине који би међународној заједници требало да осигурају миран развој, тј. на методе којима би се међународни односи оптимално уредили с обзиром на признату неопходност мира. Реферати су били унапред припремљени и умножени. Њихов редактор био је проф. др Милош Радојковић.

Рад Симпозијума одвијао се у пленарним седницама, које су редом биле посвећене излагању и расправљању о рефератима из четири горе описане групе.

Реферат проф. др Бранимира Јанковића „Фактори у међународним односима“ требало је да послужи као увод у прву групу. Поред кратког

разматрања појма фактора уопште, проф. Јанковић задржао се нарочито на држави (капиталистичкој и социјалистичкој), радничкој класи, социјализму, идеологији и политичкој констелацији као факторима у међународним односима. Остали прилози били су посвећени појединим чиниоцима: проф. Цезари Березовски (Варшава) говорио је о улози економских чинилаца у међународним односима, на шта се односио и реферат одсутног др Јанвида Флераа („Економски фактори у односима између држава“). На њих се надовезивало излагање проф. др Милоша Самарције о улози техничког развоја у стварању међународне заједнице, док су тезе др Милана Шаховића о разликама у степену развика као фактора у међународним односима продубиле један вид у коме дејство економских чинилаца има политичке последице, нарочито у најновије време.

Уз реферат о улози друштвених снага у међународним односима, који је доставио проф. др Јовица Патрновић, проф. др Јурај Андраши изложио је садржај прилога академика Ивана Супека о науци као чиниоцу у међународним односима, као и својих ставова о улози универзитета и научних установа у ширењу идеје мира и међународне сарадње. Академик Бартош дао је реферат о информацијама као фактору у међународним односима

Два реферата била су посвећена простору, нарочито оном које се сматра заједничким и његовој важности за међународне односе (проф. др Владислав Брајковић: „Море као фактор у међународним односима“ и пуковник Миљивој Деспот: „Искоришћавање космоса и међународни односи“). Њима се унеколико може придружити напис о саобраћају као фактору међународних односа, последњи објављен рад проф. др Борка Николајевића, који је умро неколико дана пре почетка Симпозијума.

Нарочито интересовање изазвало је излагање генерала Векослава Колба о улози оружаних снага у међународним односима, у коме се он посебно задржао на опасним последицама које може да има утицај професионалног „ратништва“ и њему својственог посматрања односа у свету.

Услед низа посебних питања која су у рефератима била додирнута, дискусија је, иако плодна, тежила да се на њима задржи. Изостала су настојања да се на основу пруженог материјала дође до неких уопштавања или бар термилошких закључака. Проф. В. Јанковић је на крају сумирао основне ставове референата и учесника у дискусији.

Средишња тема друге тачке дневног реда била је ближа правницима — интернационалистима, који су сачињавали претежаћ део говорника и слушалаца. Највећи напор да положи државе и односе између држава у међународној заједници посматрају на „неправнички“ начин уложили су проф. др Владимир Иблер („Промјене структуре међународне заједнице по Повељи Уједињених нација“) и проф. др Божидар Јовановић („Велике и мале силе у међународним односима“). Њима се, разматрајући место међународних организација у развоју међународних односа, придружио и др Обрад Рачић.

С обзиром на већ постојећу традицију посматрања међународног права у зависности од међународних збивања, и они реферати који су задржали правни приступ материји и правну терминологију допринели су сврси овог научног скупа. Међу њима треба нарочито издвојити два прилога проф др Јурја Андрашија („Држава и међународна заједница“ и „Процес деколонизације“) и опсежан реферат доцента др Милана Марковића о проблему санкција у међународним односима.

Гост из СССР, проф. др В. М. Шуршалов задржао се на актуелној теми мирног решавања територијалних спорова и очувању и јачању мира. Сличном питању био је посвећен и реферат који је из Москве послао доцент И. П. Блишченко о „Савременом међународном праву и мирољубивим средствима за решавање спорних питања“. О мирном решавању међуна-

родних спорова уопште говорио је проф. др Иван Томшич, а о забрани примене силе у односима између држава др Бошко Јаковљевић.

Реферати академика Ферда Чулиновића „Што је нација“ и др Милана Булајића „Право на самоопредељење“ чинили су занимљиву социолошко-правну целину.

Општи поглед на ова питања искључиво са правног гледишта, дао је проф. др Борислав Благојевић („Јединство света“). Такав општи поглед је, међутим, недостајао у дискусији, која се опет позабавила бројним и веома занимљивим питањима покренутим од стране говорника. Проф. Андраши имао је тешку дужност да укаже на њене главне токове.

Као одличан увод у разматрања у оквиру треће теме послужило је реферат академика Горазда Кушеја о положају човека у међународним односима. Остали реферати били су, међутим, једнострано заинтересовани за положај радног човека у савременом друштву, односно за регулисање радних односа на националном, а нарочито међународном плану. То није био само случај с референтима који су себи поставили баш такве задатке (прилози проф. др Борислава Благоева и проф. Рудија Киовског с идентичним насловом „Рад и радни човек у међународним односима“) већ и са ширим написом проф. Благоева и проф. Патрнogiћа о човеку у држави и међународним односима, где је ова једностраност додуше смањена разматрањем правила хуманитарних права, схваћеног у смислу заштите појединца од последица оружаних сукоба.

У прилично живој дискусији учесници су, указујући и на друге проблеме, ублажили последице заблуде да се марксистичка анализа положаја човека у друштву, па и у међународној заједници, своди на односе производње схваћене у најужем, техничком смислу.

Реферати четврте групе су се, у ствари, кретали у оквиру низа питања која се подразумевају под општим називом — коегзистенција. Уводно излагање о појму и улози коегзистенције дао је проф. др Милош Радојковић, после кога је проф. М. Гелмеђану (Ghelmegeanu) из Букурешта изнео своја запажања, претежно правне природе, о предмету коегзистенције. Академик Душан Недељковић посматрао је напоре за уређивање међународних заједница као део неминовног процеса који је обухватио цело људско друштво („Данашња изградња мира и заједнице народа у светлости закона развита нашег прелазног периода“). После правне анализе професора др Вавра Хајдуа и Гејзе Менцера (Праг) принципа немешања у међународном праву, др Антон Колендић, говорећи о неангажованости, коегзистенцији и социјализму у међународним односима, није се устручавао од покретања горућих политичких проблема и смелих закључака.

Као што се могло очекивати, дискусија о четвртој групи реферата, у којој су узели реч бројни домаћи и страни учесници, била је необично жива. У њој је дошло и до оштрих сукобљавања мишљења о стварном значењу коегзистенције и о оцени политике неангажованости. Чињеница да су стицајем околности овом скупу присуствовали само научници из социјалистичких земаља дала је расправи посебну боју и учинила да основна мерила умногоме буду заједничка. Завршна реч проф. Радојковића претворила се у понесен пледоаје у прилог активне и стваралачке улоге правника у напорима да се односи између држава и група држава уреде тако да се осигура опстанак човечанства и оних вредности које човека чине човеком.

Радне седнице завршене су једногласним прихватањем резолуције којом је одато признање напорима Српске академије и изражена жеља да се настави с изучавањем међународних односа. Академија је такође замољена да настоји да и даље помаже истраживачки рад у овој области.

ОДБРАНЕ ДОКТОРСКИХ ДИСЕРТАЦИЈА НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ. — Мијат Шуковић, јавни тужилац СР Црне Горе, одбранио је 2 јуна 1964 своју докторску дисертацију „Условни отпуст у кривичном законодавству и пракси СФРЈ са историјским и упоредним проучавањима“.

Славко Лукић, докторанд права, одбранио је 9 јуна 1964 своју докторску дисертацију „Војно кривично дело“.

Ивица Јанковец, магистар права, одбранио је 24 јуна 1964 своју докторску дисертацију „Поморске хаварије“.

Боривој Старовић, судија окружног суда у Суботици, одбранио је 25 јуна 1964 своју докторску дисертацију »Exsertio non adimpleti contractus«.

Миленко Грујић, докторанд права, одбранио је 29 јуна 1964 своју докторску дисертацију „Право на стручно образовање“.

Младен Драшкић, асистент Економског факултета у Београду, одбранио је 29 јуна 1964 своју докторску дисертацију „Обавеза продавца према унификованим прописима о међународној купопродаји“.

Александар Маркићезић, докторанд права, одбранио је 29 јуна 1964 своју докторску дисертацију „Поштење и савесност странака у грађанској парници“.

Живојин Алексић, асистент Института за криминолошка и криминалистичка истраживања у Београду, одбранио је 30 јуна 1964 своју докторску дисертацију „Примена научних достигнућа код личних извора доказа у кривичном поступку“.

Велибор Гавранов, докторанд права, одбранио је 1 јула 1964 своју докторску дисертацију „Принципи и примена система колективне безбедности Уједињених нација“.

Славко Царић, докторанд права, одбранио је 1 јула 1964 своју докторску дисертацију „Правни односи између комитента и шпедитера из уговора о шпедицији“.

Ксенија Сигулински, асистент Института за упоредно право у Београду, одбранила је 1 јула 1964 своју докторску дисертацију „Права „средна“ ауторском праву и њихова заштита“.

Миодраг Трајковић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 3 јула 1964 своју докторску дисертацију „Правни односи код комисионе купозине и продаје робе у нашем и упоредном праву“.

Александар Стојановић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 3 јула своју докторску дисертацију „Улога управних стручњака и функционера у југословенској јавној управи — у оквиру историје и упоредног права“.

Обрад Станојевић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 4 јула 1964 своју докторску дисертацију „Зајам са каматом у историји права“.

Момчило Димитријевић, докторанд права, одбранио је 6 јула 1964 своју докторску дисертацију „Управљање установама друштвених служби, са нарочитим обзиром на односе државних органа и установа друштвених служби“.

ДР. АЛБЕРТ ВАЈС

(1905—1964)

Овим говором се проф. Милан Бартош у име Правног факултета опростио са пок. проф. Албертом Вајсом (7 априла 1964).

У име Правног факултета у Београду опраштам се од нашег доброг друга, вољеног наставника и нада свега великог хуманисте, професора Алберта Вајса. Све је нас дубоко погодила чињеница да га више нема у нашој средини.

Алберт Вајс, рођен је 3. октобра 1905 у Земуну. У свом родном граду завршио је основну школу и гимназију. После тога он напоређо студира филозофију, економију и правне науке на различитим факултетима у Берлину, Паризу, Београду и Загребу и учи светске језике. Напорни његов рад за време студија, не одваја га од интереса за опште друштвене и човечанске проблеме. Ипак, он у двадесет трећој години свога живота дипломира на Правном факултету у Загребу а 1929 постаје доктор права у Загребу. Као студент пише есеје и чланке из филозофије, социологије и већ тада добија награде за своје радове из области правних наука.

После окончања студија и одслуженог војног рока враћа се у свој Земун и прелази у Београд где се посвећује адвокатури и јавном раду. Напредо расте његов углед као адвоката специјализованог за привредно право и антифашистичког борца.

Мобилисан 1941 као резервни официр, одведен је у немачко ратно заробљеништво. Без обзира на опасности по живот, које су код њега биле још веће него код нас осталих с обзиром на јеврејско порекло и пронојсирану антифашистичку прошлост, Алберт Вајс у заробљеништву налази своје право место и сврстава се међу антифашистички оријентисане заробљене офицере. Његова велика ерудиција, одређени став и способности талентованог беседника привлаче симпатије и поштовање свих напредних елемената у логорима. Непријатељ га прати у његовој активности и премешта из логора у логор. Он пролази кроз Офенбург, Нирнберг, да би дошао у Оснабрик. Ту га логорска команда издваја у кажњенички логор да би одатле прешао у подземне просторије логора у Страсбуршкој тврђави и одатле одведен у Баркенбрик, логор у који су Немци довели и концентрисали све југословенске заробљене офицере за које се знало или открило да су присталице Народноослободилачке борбе, логор који је био предодређен да његови становници буду ликвидирани.

По ослобођењу хита у земљу иако је знао да му је сва родбина, нарочито његова мајка, жена и дете убијени на Сајмишту. Ипак, он је дошао у Београд и имао жарку жељу да помогне у грађењу Нове Југославије.

Као и сви резервни официри који су се вратили из заробљеништва, и он је чекао своју демобилизацију и распоред за даљи рад. Као официр упућен је на рад у Државну комисију за утврђивање злочина скупатора и њихових помагача. И ту се показао прегалац, а нарочито човек пун такта, велике стручности из области међународног права али и одређене оријентације. Алберт Вајс је радио у истражном одељењу и испитивао злочине највиших непријатељских војсковођа и функционера. На перфектном немачком језику, са широком ерудицијом и културом, Вајс је данима водио конверзацију и саслушавао немачке маршале и генерале, руководећи у исто време целокупном истражном скупом Државне комисије и њених органа у целој Југославији. Као најупућенији у злочине Немаца према народима Југославије, он је учествовао у међусавезничком војном тужиоштву при Међународном војном суду у Нирнбергу на суђењу главним немачким ратним злочинцима.

Крајем 1947 Вајс прелази за начелника Секције за међународно право Института за међународну политику и привреду при Председништву Владе ФНРЈ. И ту сам га видео на послу. Његово велико знање из теорије и праксе међународног јавног и међународног кривичног права, као и општа правничка ерудиција и смисао за теорију и историју права, које сам знао од првих сусрета у казаматима Стразбуршке тврђаве, омогућили су Алберту Вајсу не само да води Секцију него и да око себе скупи читав низ најмлађих и створи своју школу из које је изашло неколико данас познатих стручњака за међународно право. У томе раду Вајс је поставио основе нашег дефинитивног правнички образложеног става према нацистичким злочинцима и праву Југославије да тражи одговорност злочинаца, квалификује помагање југословенских фашистичких избеглица на немачкој територији и одговорност Немачке за обештећење жртава фашизма.

Вајс је својим радом показао способност универзитетског наставника. Зашто је већ 1947 позван да буде наставник нашег Факултета. Он пролази кроз сва знања наставничке каријере: доцент, ванредни и редовни професор. За тих шеснаест година његовог наставничког рада на Катедри историје права, професор Вајс је ревносним радом, пожртвованошћу, љубављу за школу и студенте, својом огромном ерудицијом и великим говорничким талентом, формирао читаве генерације студената Правног факултета у Београду и освојио не само њихове симпатије него и њихову младићку решеност да у теорији траже основу за разумевање друштвених појава уопште. То је могао да учини само професор његових квалитета који је дијалектичким методама указао нит која кроз историју повезује развој правне мисли.

Наставник Опште историје државе и права, Историје цивилизације, предавач на I степену, руководилац Општег семинара за историју државе и права, наставник на III степену, Вајс је уносио пуно љубави у свој рад на Факултету и успевао да та предавања буду дубоко усађена у душе и ми-

сао његових студената које је увек одушевљавао. Слушати или читати предавања и уџбенике професора Вајса било је задовољство за свакога јер је све то било у комбиновању напора и педагошких способности једног великог талента.

Нестанак Алберта Вајса из наше средине је ненакнадив за школу. Али то је тежак губитак и за све нас, његове колеге, јер у њему губимо вољеног и сданог друга, човека готовог да увек уђе у тешке ситуације сваког од нас, да свакоме помогне, да у својим невољама увек нађе лепу реч и времена за сваког, да својом благошћу и тактом према сваком буде човек.

Судбина је хтела да као Декан Правног факултета 1945 разговарам с тобом, драги Алби, о твом доласку на наш Факултет, и да се данас у име тог истог Факултета опростим за навек с тобом. Али у целом том међувремену, између Факултета и тебе, постојао је стални и присни однос разумевања, љубави и поштовања. И данас кад се опраштам од тебе, Факултет ти је захвалан, што си поред свих других твојих јавних послова увек имао пред очима и на уму да си професор нашег Факултета и те остао до краја. Непосредно пред смрт дао си нове инструкције својим наследницима да би рад био бољи. Буди уверен да ће они чувати тај твој аманет јер си их научио да буду до крајности привржени науци и школи.

Нека је спомен и слава Професору Алберту Вајсу.

На комеморативној седници Правног факултета професор Љубица Кандић одржала је следећи говор:

Пре два дана угасио се живот истакнутог професора овог Факултета др Алберта Вајса. Била сам ђак професора Вајса, његов најближи колега и пријатељ. То ме дубоко обавезује да у овом моменту, у средини која је респектсвала његово дело, окарактеришем његову личност као наставника, и човека.

Алберт Вајс је рођен 3 октобра 1905 у Земуну. Основну школу и гимназију завршио је у Земуну. Студирао је осам семестара филозофије и два семестра Високе комерцијалне школе у Берлину, Паризу, Београду и Загребу. Дипломирао је на Правном факултету у Загребу 1928 а докторирао је следеће године.

Био је пасиониран студент права. Већ тада награђиван је за своје радове из области грађанског права.

Талентован правник, од дипломирања до почетка рата бавио се адвокатуром, кроз коју је дошао до изражаја широк дијапазон његових правничких знања и могућности, његове богате ерудиције и његове спремности да се кроз тај деликатан позив приближи људским тегобама и идентификује се човечним.

Дошла је 1941 са свим својим тешкоћама и дилемама. За Алберта Вајса тада је постојао само један пут, пут борбе против немачког окупатора и ње-

гове нељудске доктрине. У почетку рата Алберт Вајс осетио је и телску личну трагедију. Његова мајка, жена и дете и сви његови блиски сродници свирепо су ликвидирани на домаку његовог родног Земуна на Сајмишту.

Заробљен 1941 као резервни официр, прошао је заробљеничке логоре: Офенбург, Нирнберг, Оснабрик, Стразбур и Баркенбрике. Његова антифашистичка оријентација, његов отпор нељудском, учинили су да је сврстан у кажњеничке делове логора, где је већ од почетка заробљеништва делао у заробљеничким илегалним антифашистичким органима.

После ослобођења Алберт Вајс одржава континуитет своје животне оријентације.

У Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и његових помагача он је један од најистакнутијих прегалаца. Такав човек и стручњак, Алберт Вајс је и делегат Владе ФНРЈ при Међународном војном суду у Нирнбергу.

Већ 1947 када је наш Правни факултет чинио основне напоре да постигне свој нови прогресивни израз, Алберт Вајс заузима у редовима његових наставника место једног од пионира у том подухвату. Као доцент, ванредни и редовни професор он је своју наставничку и научну активност везао за успон овог Факултета.

Многима од нас био је наставник и то наставник чија се реч и дело памте. Сећам се његових предавања. Из његових речи извирала је незаборавна мисао, у исто време поучна — мисао која упућује, води, тера на размишљање, мисао која је уџбеник и која је више од уџбеника. Знао је да нас приближи и уводи у дубину научне мисли, да нам неконвенционално покаже шта је научна чињеница у чему је њен смисао и како до њеног објашњења треба доћи.

Генерације студената овог Факултета памтиле су и памте предавања Алберта Вајса. Она су учинила да Алберт Вајс као наставник и човек буде у жижи студентских потреба и погледа, да га слушаоци схвате и прихвате као педагога који са Катедре и ван ње зна да буде пријатељ и да осети и разуме потребе младе генерације.

Катедра за историју државе и права изгубила је у Алберту Вајсу радника чије је дело било вишеструко вредно, веома запажено и цењено. Његов рад на катедри небројено пута је показивао колико је широко подручје његових знања и његовог интересовања. Он се никада није затварао само у област Опште историје државе и права. Елаборати, различита мишљења, рад на изради наставних програма, ангажовање на специјалним курсевима, непрекидно су нам показивали од колике је вредности знање Алберта Вајса из области римског права, националне историје, међународног јавног права, историје цивилизације, грађанског права и многих других грана права.

Општи семинар Катедре за историју државе и права којим је дуго руководио био је, то сви знају, институција у којој је не мало пута заблестала снага научног мишљења и богатство правничког знања Алберта Вајса.

Делатност професора Вајса на III степену студија такође се испољила као школа своје врсте. Његови курсеви о историји буржоаских кодификација и историје цивилизације привлачили су велики број слушалаца постдипломских студија.

Научно дело професора Вајса показује такође карактеристике разноврсности. Објавио је Општу историју државе и права, четири свеске историје цивилизације и многобројне расправе из области међународног кривичног права, питања о правима човека и друго. То што је написао има својства оригиналне и успеле систематике и диспозиције трађе. Дело професора Вајса *Историја цивилизације* је значајан пионирски подухват. Кроз то дело професор Вајс је први код нас поставио основе једне нове научне и наставне дисциплине која је нова и у свету.

Колико јуче, Алберт Вајс нам је упутио своје мисли и поздраве. Непосредно пред неизбежним расанком имао је снаге да поздрави своје другове и своје колеге са овог Факултета.

Драги друже професоре, примили смо Вашу поруку са неизбрисивим осећањем да су Ваше дело и Ваше мисли постали део нас самих, да ће они бити у нама ношени и млађима предавани као симбол и порука који се не гаси.

Драгољуб Петровић: Закључци о битним чињеницама у парничном поступку — — — — —	287
<i>Conclusions sur les faits essentiels dans la procédure civile</i> — — — — —	287

ДИСКУСИЈА — DISCUSSION

Др. Андрија Гамс: Норма и друштвена стварност — Осврти на „Маргиналије“ друга Врачара — — — — —	297
<i>La norme et la réalité sociale — Aperçu sur les »notes marginales« du camarade Vračar</i> — — — — —	297
Др. Драгаиш Ђ. Денковић: Обавезност пресуда донетих у управним споровима — — — — —	305
<i>Caractère obligatoire des jugements prononcés dans la contentieux administratif</i> — — — — —	305

СУДСКА ПРАКСА — JURISPRUDENCE

Др. Боривоје Познић: Побивање судског поравнања у пракси врховних судова — — — — —	314
<i>Contestation des actes de transactions judiciaires dans la pratique des cours suprêmes</i> — — — — —	314
Др. Ђорђе М. Лукић: О пуноважности компромисорне клаузуле — — — — —	321
<i>De la validité de la clause compromissoire</i> — — — — —	321
Срђа Поповић: Лажирање утакмица од стране учесника спортске прогнозе — — — — —	328
<i>Altération du match de la part des participants du pronostic sportif</i> — — — — —	328

ПРИКАЗИ — COMPTES-RENDUS DES LIVRES

Josif J. Christian: <i>Teoria persoanei juridice</i> — др. Врлета Круљ	332
Dr. Borko Nikolajević: <i>Saobraćajno pravo</i> — др. Никола Воргић	335
Jean Poulain: <i>La protection des émission de radiodiffusion</i> — др. Ксенија Сизулински — — — — —	338

БИБЛИОГРАФИЈА — BIBLIOGRAPHIE — — — — — 341

БЕЛЕШКЕ — NOTES

Симпозијум о односима између држава у данашњим условима организације међународне заједнице — Војин Димитријевић — — — — —	354
Одбране докторских дисертација на Правном факултету у Београду — — — — —	356

IN MEMORIAM

Др. Алберт Вајс (1905—1964) — др. Милан Бартош и др. Љубица Кандић — — — — —	357
--	-----

Уредништво АНАЛА моли своје сараднике да рукописе достављају откуцане на машини са проредом и са довољно белине са стране.

Примљене рукописе Уредништво не враћа.

АНАЛИ ће објавити и, у границама могућности, приказати сваку нову књигу послату на приказ.

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ излазе тромесечно. Претплата за годину дана (од 1965.) износи 1000.— дин. (за иностранство 1500.— дин.). Цена поједином броју је 300.— дин. Претплату слати преко рачуна Правног факултета у Београду број 101-21-603-84 парт. 4, поз. 4—9

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ — Булевар Револуције 69, тел. 31-178

